T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

İRAN TÜRKMENLERİ (1881-1979)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
AHMET ANNABERDİYEV

İSTANBUL 2006

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

İRAN TÜRKMENLERİ (1881-1979)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
AHMET ANNABERDİYEV

Tez Danışmanı
Prof. Dr. SÜLEYMAN BEYOĞLU

İSTANBUL 2006

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Ahmet Annaberdiyev'in "İran Türkmenleri (1881-1979)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı Üniversitesi	: Prof.Dr. Süleyman Beyoğlu Marmara	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr. Emine Gürsoy Naskali Marmara	.....
Üye Üniversitesi	: Yrd.Doç.Dr. Bülent Bakar Marmara	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr. Nadir Devlet Yeditepe	.....
Üye Üniversitesi	: Yrd.Doç.Dr. İsmail Türkoğlu Marmara	.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun ...18/...12.../ 2006 tarih ve 22-2 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İRAN TÜRKMENLERİ

(1881-1979)

Sayfa

ÖZET.....III

ABSTRACT……..IV

KISALTMALAR …….....V

ÖNSÖZ ……VI

GİRİŞ…….…..XII

A) Tarih Yazıcılığında İran Türkmenleri ……...XII

a) İran Tarihçiliği ……..XIII

b) Eski Sovyet ve Rus Tarihçiliği ……..XV

c) Türkmenistan Tarihçiliği ……...XVIII

d) Batı Tarihçiliği …….XIX

e) Türkiye Tarihçiliği…….……...XXI

B) İran Türkmenlerinin Coğrafî Konumu XXVII

a) İran'ın Komşuları ve Sınırlar ……XVIII

b) Türkmen Sahra Bölgesinin Coğrafyası …… XVIII

c) İran'da İdari Taksimat …….XXXII

C) İran Türkmenlerinin Boy Yapısı ve Nüfusu ……..XXXV

a) İran'da Türkmen Boyları ……...XXXV

b) İran'da Türkmen Nüfusu ……XXXVII

I. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANLIĞI'NDA TÜRKMENLER……....1

A) 1881 Rus-İran Sınır Antlaşmasına Kadar Türkmenlerin Bölgedeki Tarihi Konumu ……1

a) Cend'den Horasan'a Birinci Türkmen Göçü …….....2

b) Mangışlak'tan Horasan'a İkinci Türkmen Göçü …….....4

c) Rusya'nın Türkmen Bölgelerini İstilâsı ……7
B) İran İnkılâbı Öncesinde Türkmenler ……..17
C) 1905-1911 İran İnkılabı ve Türkmenler ……..….22
D) Birinci Dünya Savaşı'nda Türkmenler ……...33
E) Gürgen Vadisi'nde Türkmenlerin Bağımsızlık Mücadelesi ……..37
a) Bağımsız Türkmen Cumhuriyeti'nin İlanı (20 Mayıs 1924) ..48
b) Bağımsızlığın Sona Ermesi …….55

II. BÖLÜM
PEHLEVİLER ve TÜRKMENLER …….59

A) Orta Doğu Satranç Tahtasında İngiltere'nin Şah'ı: Rıza Han…60
B) İran Pehlevi Rejiminin Temeli: Farsçılık ..……..…...…...……...65
C) Fars Pehlevi Rejimi ve Türkmenler..…...……...….....80
D) Türkiye'ye Gelen Türkmen Öğrenciler……...102

SONUÇ ……..…..116
EKLER 123
BİBLİYOGRAFYA ……...160
ÖZGEÇMİŞ ……....179

ÖZET

Türkmenler denince genelde Türkmenistan'da yaşayan Türkmen kesim akla gelmektedir. Oysa, Türkmenlerin yaklaşık 4 milyon kadar bir nüfusu bugün İran'ın Türkmen Sahra ve Kuzey Afganistan'da yaşamaktadır. Maalesef İran ve Kuzey Afganistan'daki Türkmenler hakkında birkaç çalışma dışında yeterli kadar araştırma yapılmamıştır. Bu yüzden bu doktora çalışmasının amacı İran Türkmenlerinin varlığına dikkat çekmektir. Çalışmamıza 1881 tarihinden itibaren başlatmamızın nedeni bu tarihte Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin Rusya ve Kaçarlar arasında yapılan anlaşmayla Türkmen yurtlarının bölünmesine dikkati çekmektir. O tarihten bugüne kadar Türkmenlerin bir kısmı İran sınırlarında kendi adlarıyla anılan Türkmen Sahra arazisinde oturmaktadırlar.

İran'da yaşayan Türkler arasında geleneksel boy kimliklerine bağlı kalarak varlıklarını sürdüren İran Türkmenleri milli ve geleneksel değerlerine en fazla sahip çıkan bir Türk toplumudur. Bugün İran Türkmenleri boy kimliği açısından esasen Yomutların Caferbay ve Atabay kollarından ve Göklenlerden müteşekkildirler. Caferbaylar esasen Hazar Denizi kıyısında yer alan Kümüştepe, Hocanefes ve Bender-e Türkmen bölgelerinde iskân tutarken; Atabaylar Türkmen Sahra'nın Akkala, Günbed-e Kavus bölgesinde daha yoğun yerleşmektedirler. Göklenler ise bölgenin doğusunda kendilerine mekân edinmişlerdir.

İran Türkmenlerinin nüfusu hakkında resmi bir istatistik yapılmadığından tahmini bilgiler bulunmaktadır. 1956 yılı sayımına göre İran'daki Türkmen nüfusu 330 000'di. Bugün için İran Türkmenlerinin sayısı 1 500 000 civarındadır. Nüfusları ve coğrafi konumları bakımından Türkmenler İran'ın kuzeydoğu kesimin en büyük etnik kesimini oluşturmaktadırlar.

İran Türkmenleri İran'da gördükleri yüzyıla yakın baskı ve zulüm karşısında çoğu zaman silaha ve toplumsal tepkiye başvurmak yolunu seçmişlerse de bugüne kadar bu haklı mücadelelerinde hep yenilgiyle karşılaşmışlardır. Bunun sonucunda çok sayıda Türkmen ülkesini terk ederek başta Türkiye olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Özellikle Türkiye'yi tercih eden Türkmenler burada eğitim alarak önemli konuma gelmişlerdir. Bunun yanında Türkmenler arasında Türkiye'nin sarsılmaz ve ulaşılması yüksek bir imajı vardır.

ABSTRACT

The word “Turkmen” generally reminds some part of the people who live in Turkmenistan. This kind of a defination is a bit lack. So, about 4 million Turkmens live in the region of Turkmen Sahara in Iran and North Afganistan. Unfortunately except for a few studies, we could not find enough reseach on Turkmens who inhabit in the region of Iran and South Afghanistan. So the basic goal of this study is to take attention to existance of Iranian Turkmens. At the same time the study goes back to the date of 1881 in order to focus on the division of the Turkmen lands between Qajars and Russians. From 1881 up to now a considerable part of Turkmens have been living in the Turkmen Sahra where take place on the borders of Iran.

Iranian Turkmens who have achieved to be alive by their high dependency on general sect identities are one of the most conservative sects from the perspective of their national and traditional values. It is obvious that today’s Iranian Turkmens are rooted in Caferbay, Atabay and Goklans branches of Yomuts. While most of Caferbays live in the districts of Kümüştepe, Hocanefes and Bender-e Turkmen region on the side of Caspian Sea; Atabays inhabit especially in Akkala, and Gunbed-e Kavus districts of the Turkmen Sahara region. On the other hand the inhabitants of the east part of the same region are Goklans.

There is not a recently made census about the population of Iranian Turkmens. According to the 1956 population census the number of Turkmen population in Iran was 330 000. Considering these kinds of information it can be said that today the estimated population of Iranian Turkmens is 1 500 000. With this considerable population, Turkmens is the most crowded ethnic minority of this region of Iran.

Iranian Turkmens have been the targets of suppressions and violations in Iran for years. Their social reactions and resistance movements to these violations have been oppressed. In another word it can be said that their every uprising was defeated by the central authorities. Because of oppressions, so many Turkmens have left their country and immigrated to the different regions of the world. In this period with a good image amoung Turkmens, Turkey was and is their first choice. The Turkmens who chose to immigrate Turkey has also an opportunisty to be educated and came important and effective posts.

KISALTMALAR

a.g.e. – adı geçen eser

a.g.m. – adı geçen makale

AN – Akademiya Nauk [İlimler Akademisi]

Bkz. – Bakınız

BM – Birleşmiş Milletler

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi

çev. – çeviren

D. – Dosya

der. – derleyen

DH. – Dahiliye Nezareti

G. – Gömlek

Haz. – Hazırlayan

HR. – Hariciye Nezareti

HUS. – Sadaret Hususî Maruzat Evrakı

İTFAN – İzvesiya Akademi Nauk Turkmenskoy SSR [Türkmenistan İlimler Akademisi Haberleri]

MEB – Milli Eğitim Bakanlığı

MİTT – Materialı İstorii Turkmen i Turkmenii [Türkmenistan ve Türkmenlerin Tarihiyle İlgili Materialler]

MKT. – Metktubî Kalemi

müel. – müellif

n. – dipnot

s. – sayfa

SSSR – Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

SYS. – Siyasi

TBMM – Türkiye Büyük Millet Meclisi

TSSR – Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

ved. – ve diğerleri

Y. A. – Yıldız Arşivi

Y. EE. – Yıldız Esas Evrakı

Yay. Haz. – Yayına hazırlayan

ÖNSÖZ

Yıglap gözüm yaş etdim,
Köñül içre nagş etdim,
İl-günüme bagş etdim,
Zıban içre asalım.

Mahtumkulu [*]

Hazar'ın güneydoğu kıyısından ta Afganistan'ın Aymak bölgesine kadar İran ile Türkmenistan sınırı boyunca uzayıp giden şerit, tarihi Horasan topraklarının merkezini oluşturmaktadır. Tarihî Merv'le Nişapur ve Rey arasında uzayıp giden ve günümüzde artık çoktandır kaybolan büyük ticaret yolu buradan geçmekteydi. Bu şerit Türk tarihinin Orta Asya ile Orta Doğu arasında ince kırmızı hattını oluşturmuştur. Evet, yaklaşık bin yıldan beri bu şeridin sahipleri olan İran Türkmenlerinden söz ediyoruz. Bir buçuk milyon nüfusuyla İran Türkmenleri, coğrafî açıdan üç parçaya ayrılmış, üç geniş Türkmen İli'nin İran'daki kolunu teşkil etmektedirler. Onlar tarihî Dandanakan zaferini kazanan kahraman Oğuz-Türkmen dedelerinin yurt bekçileri olarak Türkmen Sahra yurdunda, eskiden koparıp geleceğe taşımak istedikleri gelenekleri, töreleri, yaşam tarzları ile varlıklarını sürdürmektedirler.

Bugüne kadar geniş tarih literatüründe İran Türkmenleri hakkında çok az konuşulmuştur. Oysa onlar, Horasan'ı merkez edinen Büyük Selçuklu Devleti'nden bu topraklarda geriye kalan en önemli Oğuz kitlesini oluşturmaktadırlar. Bir doktora tezi olma özelliği taşıyan çalışmamızın amacı, bu tarihin "en sessiz" Türk topluluğunun varlığına dikkat çekmektir. Bundan yola çıkarak bölgeye bir gezi düzenlenmiş ve İran Türkmenlerinin bölgedeki varlığı yerinde izlenilmeye çalışılmıştır.

İran tarihi, bölge ülkelerinin tarih araştırmaları arasında en ilginci ve en fazla dikkat çekenidir. Her şeyden önce İran tarihi, birçok açıdan bir muammadır. Bunun nedeni, konuya ilgi duyan araştırmacıların İran hakkında dikkatli bir gözlemi, tarih kaynaklarında yer alan

[*] Mahtumkulu (1733-1798) – Türkmenlerin en büyük klasik şairi olan Mahtumkulu XVIII. yüzyılda şimdiki İran Türkmenlerinin iskân alanı olan Türkmen Sahra'da, yani Gürgen (Gorgan)'de yaşamıştır. Mahtumkulu'yla ilgili olarak, şairin eserlerini İngilizceye tercüme ederek İngiltere'de yayımlayan İngiliz yazar ve şair Brian Oldis şu satırları kaleme almıştır: "*Bağımsızlığını kazanmış olan Türkmenistan'da, Mahtumkulu'nun Milli Kahraman olarak kabul edildiğini öğrendim. Milli Kahraman bir general değil de, bir Şair! Şehit değil! Bir savaş serdarı değil! Sadece Şair! Bu çok güzel, belki de başka bir yerde eşi bulunmayacak, bir olay*". Bkz. *Salavmalaeykim Yusup Aga!*, der. Oraz Yagmır, Aşgabat 1999, s. 8'de B. Oldis'in yazısı. Mahtumkulu, dünyada yaşayan 7'den 70'e tüm Türkmenlerin kabul ettiği en büyük Türkmen şairidir. Şiir için bkz. *Magtımgulı*, yay. haz. B. A. Garrıyev, M. Kösâyev, Aşgabat 1976, s. 140'da "Hindistanda hıyalım" adlı şiiri. Mahtumkulu ve eserleriyle

bilgilerin derlenmesine tercih etmelerinden ileri gelmektedir. Yani bilgileri alt alta sıralayıp tarih yapmayı esas alırken, gezip görüp dolaşıp edindikleri bilgilerle bu okuduklarını mukayese etmişler. Her şeyden önce İran dış dünyaya yansıtıldığından, son yüz yılın çağdaş tarihçiliğinde öğretilenlerinden oldukça farklı bir konuma sahiptir. En önemlisi bugün de İran, Türkiye'den sonra en kalabalık Türk nüfusuna sahip ikinci bir Türk yurdudur. Burada Türk izine ülkenin hemen hemen her yerinde rastlanılmaktadır. İran Türklerini tek bir kimlik içinde birleştiren şey ise, Oğuz kimliğidir. İran Türkmenleri, Horasan Türkleri, Kirman ve Fars eyaletlerinde oturan Türkler, Azerbaycan ve ona komşu ostanlara dağılmış Türkler ve güneybatı İran'da geniş bir alana dağılan Kaşkayları birleştiren tarihi kimlik Oğuz'dur. Bu tarihsel köken temel alındığında, İran ile Anadolu'nun oldukça yakın tarihi bir gerçeğin uzantıları oldukları anlaşılacaktır.

Tarih literatüründe Orta Doğu'nun göbeğinde bulunan bu geniş ülke için kullanılan coğrafi bir tanım olan İran adının ortaya çıkışı oldukça yenidir. Daha Safeviler döneminde bu isme sadece birkaç kaynakta rastlanılmaktadır. Safeviler bu geniş topraklara asla İran demediler. Kesin gibi görünen bir bilgiye göre, İran adını ülke adı olarak yaygınlaştıranlar bir Türk devleti olan ve İran'ın yakın geçmişine damgasını vuran Kaçarlar olmuşlardır. Kaçarlar sahip oldukları ülkeye ilk kez *Mamâlek-e Mahruse-ye İran* (İran Korunmuş Ülkeleri) adını vermişlerdir. İran coğrafi adının ortaya çıkışı ise Avesta'da aranmıştır. Burada "kutsal toprak" olarak Horezm civarında bulunan bir araziye *İranviç* adının verildiği iddia edilmektedir. Bir diğer ilginç nokta ise İran, tarihinin hiçbir zamanında bir tek etnik kimliğin varlık alanı olmamıştır. Medler, Persler, Pehleviler yani eski Partlar ve Araplar da bölgeye birer işgalci veya fatihler olarak dışarıdan gelmişlerdir. İran'ın gerçek sahipleri belki bugün kalabalık Tahran şehrinin ıssız sokakları arasında yorulmuş gibi gözüken ve yaşayan son eski kuşağın ölümü ile tarihe gömülecek mahallelerde yaşamaktadır. Onlar ne gerçek anlamda Fars, ne de Türk kimliğinin parçasıdırlar. Onlar çok daha eskilere kadar uzanan, İran'ın eski yerlilerinin arta kalan "aborojen" ("yerli azınlık") topluluklarıdırlar. Tahran, İsfahan, Şiraz, Kirman gibi tarihi İran şehirlerinde yapılacak küçük bir antropolojik araştırma bu gerçeği doğrulayacaktır. Ama bu küçük topluluklar İran semalarında gözüken parçalı bulutların gölgesi gibi oldukça seyrek ve azdırlar. Dolayısıyla İran folklor edebiyatına yansımış kalıntılar gibidirler.

İran'la Türklerin temasının uzun ve karmaşık bir tarihi bulunmaktadır. Türkler Firdevsi'nin *Şahname*'si ile bu coğrafyanın belleğine girmiş ve bir daha çıkmamıştır. Tarihi İran-Turan ikileminin kökenleri Akhunlara ve hatta daha ötelere gitmektedir. Daha zamanında

---

ilgili olarak son zamanlarda basılmış yayınlar için bkz. Oraz Yagmır, *Magtımgulınama*, Aşgabat 1992; Hacı Mıratdurdı Gazı, *Edebi Miras*, (Magtımgulının sırlı setirleri hakda berilen düşündiriliş), II, Günbedgabus 1999.

ünlü Türk tarihçisi Fuat Köprülü, İran üzerine çalışmalarında oldukça önemli bir hususa dikkat çekmiştir. Araplar İran'ın içlerine sokularak yenik Sasanî hükümdarı III. Yezdeger'i ararken bir anda karşılarında Türkleri bulmuşlardı.[1] Başta İstahri olmakla birçok Arap kaynağınca doğrulanan bu bilgi maalesef sonraki tarih çalışmalarında pek söz konusu edilmemiş ve İran'la Türk ilişkileri Selçuklular döneminden itibaren başlatılmak istenmiştir.

Ancak karşı konulması güç bir bilgiye göre, İran'da Türk kimliği Selçuklularla egemen hale gelmiş ve Türklerin İran'daki siyasi varlığı 1925 yılına kadar, bir İngiliz darbesiyle Rıza Şah'ın bölgede işbaşına getirilmesine kadar sürmüştür. Bütün bu bin yıl boyunca Türkmenler de İran'daki Türk tarihinin birer parçası olmuşlardır.

Bu doktora çalışması tarihsel olarak 1881-1979 yılları arasında İran Türkmenlerinin siyasi tarihini kapsamaktadır. İçerik olarak Önsöz, Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmamızda İran'ın tarihi gerçekleri dışında kalmadan, İran Türkmenlerinin son yüzyıllık dönemi üzerinde yoğunlaştık. Giriş bölümünde konumuzun metot açısından durumunu belirleyerek, kaynak ve eserlerin tanıtımına yer verdik. Buradaki esas amaç yukarıda belirtilen hususlar doğrultusunda mevcut kaynakların bir kritiğini yapmaktır. Bunu yaparken İran Türkmenleri hakkında Batı, İran, Rus-Sovyet, bölgesel ve Türk tarihçiliğini değerlendirmeye çalıştık. Ardından İran Türkmenlerinin oturdukları ana vatanları Türkmen Sahra'nın genel bir coğrafi profilini çizmeye çalıştık. Böylece anlatacağımız konunun coğrafi alanını da mekân bakımından belirlemekle, bir anlamda İran Türkmenlerinin bölgesel durumuna da açıklık kazandırmak istedik. Giriş içinde yer alan üçüncü başlıkta ise İran Türkmenlerinin boy yapısı ve nüfusu hakkında bilgiler verdik. Burada her ne kadar eskiden günümüze Türkmen kimliği tartışmaya açılmasa da, eski tarihe de gönderme yaparak bu konuda gerekli bilgilerin altı çizilmiştir.

Çalışmamızın Birinci Bölümüyle ana konuya giriş yapmış bulunuyoruz. Bu bölüm "Kaçar Hanedanlığında Türkmenler" adını taşımaktadır. Dönem itibariyle 1881-1925 yıllarını içine alan bu tarihte, Kaçar Devleti içinde Türkmenlerin yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

İkinci Bölüm ise "Pehleviler ve Türkmenler" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde özellikte Rıza Şah'ın iktidara gelişiyle ilgili Türk tarihçiliğinde pek bilinmeyenleri ifade etmeye çalıştık. Pehleviler döneminde Türkmenlerin maruz kaldıkları asimilasyon politikası ve ayrıca Türkiye'ye eğitim görmeye gelen Türkmen öğrencileriyle ilgili bugüne kadar yapılmış en detaylı araştırmayı da dikkatinize sunmuş bulunmaktayız.

Bu bölümün tamamlanmasıyla İran Türkmenlerinin 1979 yılı İran İslam Devrimine kadar olan tarihine bir bakış sunulmuş olmaktadır. Çalışmamızın 1979 yılına kadar, yani

[1] Bu konuda bkz. M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, II, İstanbul 1989, s. 20.

Homeyni rejiminin başlangıcına kadar olan dönemi kapsamasının en önemli nedeni yakın tarihle ilgili objektiv değerlendirmelerin yapılabilmesi için belirli bir sürenin geçmiş olması ve bu dönemle ilgili ayrı bir çalışma yapılmasının gerekliliğinden kaynaklanmaktadır.

Ancak burada bir konuya dikkat çekmek gerekmektedir. Bilindiği gibi Türkmen adı bir genel, bir de özel anlamda iki toplumu ifade etmektedir. Türkmen adı XIII. yüzyıldan sonra kalabalık Oğuz gruplarına verilen genel bir tanım olması açısından öncelikle vurgulanmalıdır. Ancak coğrafi tanımlamalar ve Türk toplulukların belli bir ülke içinde edindikleri milli kimlik göz önüne alındığında bu kimliği bugün Türkmenistan Türkmenleri etnik bir ad edinmişlerdir. Dil bakımdan Oğuzca içinde yer alan Türkmenler Azerbaycan, İran ve Anadolu'daki Türklerle kardeş bir etnik kimliği paylaşmaktadırlar. Yani bunlar arasındaki ayırım bazı dil özelliklerine ve coğrafi sınırlamalara tabidir. Ancak bugün Türkmen adını Türkmenler dışında Irak'taki Türkmenler de kullanmaktadırlar. Etnik ve köken bakımından aynı olan bu iki topluluk zaman içinde dil bakımdan bazı farklılıklar oluşturmuşlardır. Irak Türkmenleri genelde Anadolu, İran ve Azerbaycan Türkleri ile dilsel yakınlığa sahiplerdir. Türkmen lehçesini kullanarak belli bir Türk kimliğini ortaya çıkaran Türkmenler ise Türkmenistan, Kuzey Afganistan ve Kuzeydoğu İran sahasında yaşamaktadırlar. Bunu belirtmekteki amacımız genel anlamda bir tanımlamayı esas alarak, Türk toplumları arasında kimliksel kargaşaya neden olmamaktır.

Bu çalışma yaklaşık dört yıldan beri devam etmektedir. Bu sürenin büyük bir kısmı kaynak araştırmasıyla geçilmiştir. Ancak bu alanda tam bir çalışmaya rastlamamamız bizim için büyük sıkıntı oluşturdu. Her ne kadar konuya ilişkin bazı Sovyet yazarlarının örnek çalışmaları bulunsa da bunların tamamı ideolojik tarih anlayışı doğrultusunda kaleme alınmıştır.

Böyle bir tezi hazırlarken birçok kişinin yardımını almış bulunmaktayım. Başta bu çalışma sırasında bana gereken sabrı gösteren, inanan ve her türlü destekte bulunan değerli Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU'na; Üniversitede lisans, yüksek lisans ve doktora öğrenimim yıllarımda özellikle İran ve Çin konuları üzerine araştırmalar yapmamız hususunda telkinlerde bulunan ve daima yardımlarını esirgemeyen değerli Hocam Sayın Prof. Dr. Nadir DEVLET'e; Öğrencilik yıllarımda her türlü problemlerimle yakından ilgilenen, ayrıca tezle ilgili fikir ve düşüncelerini her zaman benimle paylaşan ve sıcak ilgi gösteren değerli Hocam Sayın Prof. Dr. Emine GÜRSOY-NASKALİ'ye; Çalışmamızla ilgili önerileri ve tavsiyelerinden dolayı Sayın Hocam Prof. Dr. Mehmet SARAY'a; Maddi ve manevi yardımlarının yanısıra yakın ilgisinden dolayı Sayın Hocam Prof. Dr. Ali AKYILDIZ'a; Değerli fikir ve tavsiyelerinden dolayı Sayın Hocam Yard. Doç Dr. Ali

KARACA ve Sayın Hocam Yard. Doç. Dr. Bülent BAKAR'a; Çalışmalarımı yakından takip eden ve evindeki kütüphanesini bana açan Sayın Hocam Yard. Doç. Dr. Osman ÖZGÜDENLİ'ye şükranlarımı sunarım.

Araştırmamızda karşımıza çıkabilecek güçlükleri aşmak için İran Türkmenlerinin oturduğu bölgelere bir gezi düzenlenmiş ve daha kapsamlı bir bakış açı oluşturmak hedef edinilmiştir. Bu gezinin gerçekleştirilmesi hususunda maddi ve manevi destekte bulunan, ayrıca İran Arşivi'nden elde edilen çok değerli belge ve fotografları bizimle paylaşan Sayın Dr. Farzad MARJANİ'ye; İran'ın kuzeydoğusuna, yani Türkmenlerin yaşadığı Türkmen Sahra bölgesinde iki hafta boyunca bizi evinde ağırlayan Yusuf DİBAÎ ve değerli eşi Zübeyde DİBAÎ'ye; Türkmen Sahra'yı dolaşırken bize mihmandarlık eden Kemaleddin, Cemaleddin ve Veliyar DİBAÎ kardeşlere, Behmen ve Mansur KÖR kardeşlere, Settar Satlık MOHAMMADÎ ve Türkmen Sahra halkına her türlü yardımlarından dolayı minettarım.

Türkiye'deki eğitimim boyunca değişik yıl ve dönemlerde bulundukları maddi desteklerinden dolayı Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Kültür Ocağı Vakfı ve Türkiye Milli Kültür Vakfı'na teşekkürlerimi sunarım. Özellikle Sayın Hocam Dr. Tülay DURAN, Sayın Dr. Avukat Ali ÜREY ve sık sık gittiği Almanya'dan dahi sorunlarımla ilgilenen Sayın Dr. Suat MERTOĞLU'na gösterdikleri ilgi ve desteklerinden dolayı şükranlarımı sunarım. Ayrıca bir baba şefkatiyle her türlü problemimle yakından ilgilenen ve desteğini esirgemeyen Saygıdeğer büyüğüm Şerafettin YILMAZ'a minnet borçluyum.

Çalışmalarımı gerçekleştirdiğim Türkmenistan eski İlimler Akademisi Kütüphanesi şimdiki "Türkmenistanıň Prezidentiniň yanındakı ılım ve tehnika baradakı yokarı geňeşiň merkezi ılmı kitaphanası"* görevlilerine; İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nden Sayın İnayet BEBEK ve Sayın Şevki BAYKUŞ ile diğer değerli çalışanlarına; Başbakanlık Osmanlı Arşivi personline ilgi ve yardımlarından dolayı şükran borçluyum.

Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki yardımları ve daha sonraki zamanlarda zorlandığım belgelerin okunması hususunda her zaman büyük bir titizlik gösteren Cabir DUYSAK'a; Farsça arşiv belgeleri ve metinlerin okunmasında zorlandığım anlarda yardımıma koşan Mehdi ALLAHYARÎ'ye; Fikir alış-verişinde bulunduğum Ekber NECEF'e gösterdikleri ilgi ve yardımlarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

Son olarak, Türkiye'deki on dört yıllık eğitim serüvenim boyunca beni daima destekleyen ve hasretle bekleyen sevgili ebeveynlerim babam Recep, annem Gülcan,

* Türkmenistan Devlet Başkanı'nın yanındaki ilim ve teknik hususunda yüksek danışma merkezi ilmi kütüphanesi.

kardeşlerim Batır, Didar, Leyla, Aygül, Maral, Vepa, Cemşit ve eşim Annagül'e gösterdikleri sabırdan dolayı teşekkür ediyor ve bu çalışmayı kendilerine armağan ediyorum.

Üsküdar - İstanbul
Kasım - 2006

GİRİŞ

Yürek telvas eder, göterler serim,
Köňül arzuv eylâr, vatanım seni!
Etrek, Gürgen yurdum – gezen yerlerim,
Köňül arzuv eylâr, vatanım seni!

Zelili[*]

A) Tarih Yazıcılığında İran Türkmenleri

Bilindiği gibi Türkmen adını alan Türk boyları, Oğuz-Selçuklu kavimlerinin Horasan ve İran bölgesine gelmesinden itibaren Orta Asya'nın güneybatı kesiminde boylar halinde yaşamaktaydılar. Mangışlak bölgesinden Horasan içlerine kadar yarı yerleşik ve yarı göçebe bir yaşam sürdüren Türkmenler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli boylara ve uruklara ayrılıyorlardı. Bu geniş saha kaynaklarda Türkmen Bölgesi olarak gösterilmekteydi. 1860 yılı sonrası Rusya'nın Orta Asya Türk topraklarını planlı bir şekilde işgal etmesi sonucunda, 1881 yılında Göktepe Savaşı'yla Türkmenler de Rusya İmparatorluğu tebaası konumuna düştüler. 9 Aralık 1881 yılında Rusya'nın Tahran elçisi İvan Zinovyev ile İran Hariciye Veziri Mirza Said Han arasında yapılan antlaşmayla Türkmen Sahra Rusya İmparatorluğu ile İran arasında taksim edildi. Bu tarihten itibaren Rusya imparatorluğu sınırları içinde kalan Türkmen topraklarında yaşayan topluluk genel bir adla "Türkmenler" olarak anılırken, İran sınırları içinde kalan Türkmenler ise azınlık konumuna düşerek aşiret yapısı içinde etnik ve millî bir oluşum teşekkül ettiremeden varlıklarını sürdürdüler. İşte, 1881 yılı, kendilerine Türkmen adı verilen Türk boylarının etnik, coğrafî, kültürel ve sosyal bakımdan ikiye ayrıldıkları tarihtir. O günden beri tarihçilikte İran sınırları içinde kalan Türkmen topluluklarına *İran Türkmenleri* denilmektedir.

Günümüze kadar İran Türkmenleri konusu, Türkmenistan da dâhil eski Sovyetler Birliği ve İran tarihçiliğinde gereken ilgiyi görmüştür. Batı kaynaklarında ise bu konu İran Tarihi içinde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Türkiye'de ise bu konuda birkaç küçük makale dışında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla konunun araştırılması bugüne kadar Sovyet

[*] Zelili (1780-1852) – Türkmen klasik şairi Zelili, aynı zamanda Mahtumkulu'nun yeğeni olup, dayısı gibi şimdiki İran Türkmenlerinin yaşadığı Türkmen Sahra topraklarında yaşamıştır. Zelili'nin, neredeyse tüm şarkıları Türkmen halk ozanları tarafından bestelenmiştir; Zelili'nin şiiri için bkz. *Zelili*, Aşgabat 1991, s. 37'de *Vatanım Seni* adlı şiiri.

ve İran tarihçiliğinin tekelinde kalmıştır. Zaten Türkmenistan bölgesi bu iki devletin siyasi ilgisi alanında olduğundan konuya bakışları da taraflı olmuştur.

Mevcut kaynak ve eserleri beş grupta değerlendirebiliriz[2]:

a) İran Tarihçiliği

Modern İran tarihçiliği klasik İran tarihçiliğinden farklı olarak İngiliz dayatması altında Pehleviler döneminde teşekkül etmiştir. Buna göre İngiliz ve İngilizlerin etkisi altında Batı'da oluşan İran tarih anlayışı, Pehleviler döneminde İran'da şekillenen modern İran tarih anlayışıyla örtüşmektedir.[3] Pehleviler dönemine kadar süregelen İran tarih anlayışı hükümdarların, hanedanların ve nüfuzlu şahısların biyografisinden ibaretti. Örneğin bu dönemde yazılmış eserler Afşar hükümdarlarının, Kaçar şahlarının faaliyetlerini, icraatlerini, savaşlarını ve onların kendi ülkelerine olan bakış açılarını yansıtmaktaydı.

Rus-İran Savaşları sonrasında (1804-1812, 1826-1828) İran Kaçar hanedanlığı ekonomik bakımdan İngiltere ve Rusya'nın etkisi altına girdi. Bu durum özellikle İngilizlerin, İran'a sömürge ülkesi muamelesi yapmasına neden oldu. Daha Zend[4] hanedanlığından beri (1747-1895 yılları arasında Fars bölgesinde hüküm sürmüştür) İngiliz ve Ruslar İran'da Türk nüfuzunu kırıp, onun yerine Fars etnik merkezli bir İran olgusu kurmak niyetinde idiler. 1921 İran hükümet devrimine kadar İngilizler sistemli olarak bu projelerini geliştirdiler. Buna göre, İran'da ana etnik unsur Farslara dayalı bir devlet kurulacak, Farsça devlet dili ilan edilecek ve bütün idari, kültürel ve eğitim işleri bu dilde yürütülecek, İran'daki Türkler ve bunların dışında kalan 90'dan fazla etnik grup Fars etkisi altında İran kimliğiyle temsil edileceklerdir. 1921 Ziyaeddin hükümeti, 1923 Rıza Han hükümeti ve 1925 son Kaçar Hükümdarı Ahmed Şah'ın tahttan indirilip İran'da Türklerin siyasal varlığına son verildikten sonra Rıza Şah liderliğinde kurulan Pehlevi rejimi ile bu proje *İranizm* ve *Farsizm* olarak İran'da uygulanmaya başlandı. Modern İran tarih anlayışı bu siyasal etkiler altında şekillenmiştir. Dolayısıyla İran tarihçileri, Fars merkezli bir İran anlayışını temel alarak İran Türkleri ve İran Türkmenleri konusuna bu pencereden bakmışlardır. Bu da konuya ilişkin İran tarihçilerinin sağlıklı ve tarafsız bakış açısına sahip olmadıklarını ortaya koymaktadır.[5]

---

[2] Kaynak ve eserleri kısaca tanıtırken özellikle içerik olarak 1881-1979 yıllarını kapsayan eserleri seçtik.

[3] Firuz Kazemzadeh, "İran Tarihçiliği", çev. Y. Ayönü, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 15, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000, İzmir, s. 273-277.

[4] Zend Hanedanlığı hakkında geniş bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, *Zend Hanedanı ve Dönemi*, Marmara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

[5] Örneğin Ahmed Kesrevi'nin çalışmaları: Ahmed Kesrevi, *Tarih-e Meşrute-yi İran*, Tehran 1370 (1991), (16. Baskı); *Der piramuni tarih*, Tehran, (2. Baskı); *Der rah-e siyaset*, Tehran 1357(1978), (5. Baskı); *Tarihi bistopence saleye Azerbaycan*, Tehran 1337(1958); *Azeri-ye zeban-e bastane Azerbaycan*, Tehran 1304 (1925).

İran'da Türkmenlerle ilgili yayınların başında Huşeng Purkerim'in "*İran Türkmenleri*" adlı araştırma makaleler dizisi gelmektedir.[6] Purkerim, özellikle Türkmenlerin yaşadığı İnceburun köyünde yaptığı araştırmalarda onların günlük yaşamının 'resmini çekmeye' çalışmıştır. Türkmenlerin uğraş alanları, evleri, aileleri gibi sosyal içerikli bir araştırmaya imza atmıştır. Purkerim, ayrıca Kümüştepe, Hocanefes bölgesiyle ilgili, Yomut ve Göklen boyları hakkında, Yomutların boy yapısı ve Göklenlerin Nakşibendî tarikatına mensup olduklarına dair oldukça enteresan bilgiler aktarmaktadır.

Türkmenlerle ilgili yayınlanan bir diğer çalışma ise, fotoğrafları Nasrolla Kasraian'a ait "*İran Türkmenleri*" adlı fotoğraf albümüdür.[7] Albümde Türkmenlerle ilgili güzel ve önemli fotograflar yer almaktadır.

İranlı araştırmacı Abbas Şougî'nin *Deşt-e Gorgan* adlı eserinde ise Türkmen Sahra bölgesinin coğrafî özellikleri hakkında bilgi verildikten sonra, Türkmen boyları, düğünleri ve şairleri hakkında da malumatlar bulunmaktadır.[8]

Türkmenlerin yaşadığı bölgeyle ilgili bir başka çalışma ise Asadolla Moinî'ye aittir. "*Gorgan ve Deşt'ın Coğrafyası ve Tarihi Coğrafyası*" adlı eserinde Türkmen Sahra bölgesinin coğrafî, ekonomik, sosyal ve kültürel durumuyla ilgili bilgiler aktarmaktadır.[9] Bölgedeki bitkiler, hayvanlar âlemi, su ve diğer yer altı kaynakları hakkında çeşitli malumatlar bulunmaktadır. Ayrıca Türkmenlerin etnografik yapısından da bahsedilmektedir.

Farsça yazılmış kitaplar arasında Mahmud Penahiyan'ın (Tebrizî) Türkmenler de dâhil olmak üzere İran Türkleriyle ilgili çalışması son derece önemldir. Onun beş cildlik "*İran Topraklarındaki Türklerin Millî Coğrafyası Lügatî*" adlı çalışmasının birinci cildinde Türkmen bölgesiyle ilgili bilgilere de yer verilmiştir.[10] Rus askeri istihbarat çalışanlarının hazırladıkları raporları tarzında, köy köy, kasaba kasaba Türkmenlerin ve diğer etniklerin nüfusuyla ilgili detaylı bilgiler vermesi bizde bu çalışmanın bir askeri amaçlı olarak hazırlandığı izlenimini uyandırmıştır. Eserin nerede basıldığı bilinmemekle beraber,

---

[6] Huşeng Purkerim, "Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 41-42, (Şubat-Mart-Nisan 1966), Tehran, s. 29-42 ; "Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 50, (Aralık) 1966, Tehran, s. 23-34; "Torkemanha-ye İran berrasi-e zeminiha-ye ictimaî", *Honar va Mardom*, No. 61-62, (Kasım-Aralık) 1967, Tehran, s. 49-64; "İnçeburun", *Honar va Mardom*, No. 71, (Eylül) 1968, Tehran, s. 43-56; Torkmenha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 63, (Şubat) 1968, Tehran, s. 25-33; "Torkmenha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 64, (Şubat) 1968, Tehran, s. 55-62; "İnçeburun", *Honar va Mardom*, No. 73, (Kasım) 1968, Tehran, s. 25-41; "Cameha va honerha-ye amiyane der İnçeburun", *Honar va Mardom*, No. 79, (Nisan) 1969, Tehran, s. 31-52.

[7] Nasrolla Kasraian (foto), Ziba Arşi (metin), *Turkmans of İran*, Tehran 1994.

[8] Abbas Şougî, *Deşt-e Gorgan*, Tehran 1316 (1937).

[9] Asadolla Moini, *Cografya va Cografya-ye Tarihi-ye Gorgan va Deşt*, Tehran 1344 (1965).

[10] Mahmud Penahiyan, *Ferheng-e Cografya-î Millî Torkan İran-e Zemin*, I, (Baskı yeri yok), 1351(1972). Penahiyan'ın eserinin birinci cildi haricinde, elimizde bulunan eserin dördüncü cildi ise aynı adla 1973 yılında yayınlanmıştır.

"öğrendiğimiz kadarıyla" İran dışında, daha doğrusu Bağdat'ta basılmış olma ihtimali bir hayli yüksektir.

Bir diğer önemli eser ise Mesih Zebihi tarafından yayına hazırlanarak *Gorgân-Nâme* adıyla basılmıştır.[11] Eser, derleme çalışma olup, kitabın özelliği Türkmenlerle ilgili bugün bulunması oldukça zor elyazma metinlerinin bir araya getirilerek basılmış olmasıdır.

Son zamanlarda İran'da Türkmenlerle ilgili çalışmaların sayısında artış gözlemlenmektedir. Bunlardan Muhammed Rıza Bîgdilî'nin kaleminden çıkan "*İran Türkmenleri*" adlı çalışması dikkat çekmektedir.[12] Eserde Türkmenlerin iskân alanları, nüfuslarıyla ilgili bölgelere göre rakamlar verilmekte, bölgenin coğrafî özellikleri, balıkçılk, balık ve kuş türleri, ayrıca Türk tarihinin eski dönemlerine ait konulardan, Türkmen edebiyatından ve halı sanatından bahsedilmektedir.

Ayrıca Kemaleddin Nedimî'nin[13], Muhammed Şerif Kemalî ve Asgar Askerî Hangâh'ın[14], ve Hacı Molla Abdulgafûr Ahengerî'nin[15] Türkmenlerle ilgili çalışmaları bulunaktadır.

Son zamanlarda yayınlanan eserler arasında en iyilerinden birisi de Asadolla Matufî'ye aittir. Matufî'nin "*Türkmenlerin Dört Şehrinin Tarihi (Akkala, Bender-e Türkmen, Kümüştepe, Günbed-e Kavus)*" adlı eserinde, İran Türkmenlerinin tarihiyle ilgili önemli bilgiler mevcuttur.[16] Müellifin belge ve fotoğraflarla süslediği eserinde bugüne kadar Türkmenlerin tarihiyle ilgili özellikle de *Cengellilerle* irtibatları hususunda yeni malumatlar bulunmaktadır.

Pehleviler döneminde sıkı bir sansür uygulandığından dolayı Türkmenler de dâhil olmak üzere genel olarak İran'daki Türklerin kendilerine ait süreli yayınların basılmasına izin verilmiyordu. Eğer böyle bir süreli yayın mevcut ise de illegal yollardan basılmış olma ihtimali bir hayli yüksektir. Bu nedenle de çalışmamızın kapsadığı dönem içerisinde bizzat İran Türkmenlerine ait yani, onlar tarafından çıkarılmış olan süreli yayınlar yer almamaktadır.

b) Eski Sovyet ve Rus Tarihçiliği

Rus kaynak ve eserleri üç döneme ayrılıyor: Çarlık, Sovyet ve Sovyet sonrası. Her üç dönemin ortak özelliği merkeziyetçi Rus devlet bakış açılarını yansıtmalarıdır. 1722-1723

[11] Mesih Zebihi (der.), *Gorgân-Nâme*, Tehran 1363 (1984).
[12] Muhammed Rıza Bîgdilî, *Torkemanha-ye İran*, Tehran 1369 (1990).
[13] Kemaleddin Nedimî, *Ferheng va Temeddon Mardom-e Golistan*, Gorgan 1378 (1999).
[14] Muhammed Şerif Kemalî - Asgar Askerî Hângâh, *İraniyan Torkmen*, 1374 (1995).
[15] Hacı Abdulgafur Ahengerî, *Türkmenlerin Tarihi*, Günbed-e Kavus 1381 (2002).
[16] Asadolla Matufî, *Tarihçe-i Çehar Şehr-i Torkemanneşin*, Gorgan 1384 (2005).

yıllarında İmparator Birinci Petro'nun Hazar seferinden günümüze kadar sistemli olarak ay ve yıllara göre Rus-İran ilişkilerinin geniş bir kaydı tutulmuştur. Bu belgeler resmi antlaşmalar, raporlar, gözlemler, ticari sözleşmeler, istihbarat bilgileri ve çeşitli alanlardaki diğer kayıtlar dönemsel olarak Rusya Devlet Arşivlerinde dosyalar halinde muhafaza edilmektedir. Konuya ilişkin yapılan Rus tarihçilerinin araştırmaları büyük ölçüde bu resmi kayıtlara dayanmaktadır. Bu da Rus tarihçilerinin metot olarak konuya tarafsız yaklaşamadıkları sorununu doğurmuştur. Rus tarihçilerinin kullandıkları Farsça kaynaklar ve Batılı tarihçilerinin eserleri Rus resmi bakış açısının gölgesinde kalmaktadır.

İran Türkmenleriyle ilgili olarak Sovyetler Birliği zamanında yapılan çalışmalara geçmeden önce iki külliyattan bahsetmek gerekir. A. İlyasov tarafından derlenen ve "*Türkmenistan'ın Rusya'ya ilhakı*" adıyla yayınlanan külliyatta 1869 yılından 1896 yılına kadar olan dönemdeki Rusya, Türkmenistan, Gürcistan ve Özbekistan arşivlerinde Türkmenlerle ilgili belgeler yer almaktadır.[17] Türkmenlerle ilgili tam 450 arşiv belgesinin dökümanı olması nedeniyle son derece değerli bir kaynaktır. 1916 yılında patlak veren ve daha sonra *Basmacılar Hareketi* olarak adlandırılan ayaklanmayla ilgili SSCB arşivlerinde yer alan belgeler ise "*1916 Yılında Orta Asya ve Kazakistan'da Ayaklanma*" adlı bir külliyatta derlenmiştir.[18] Türkmenler de dâhil olmak üzere ayaklanmayla ilgili önemli bir kaynaktır.

İran'ın Türkmen Sahra bölgesinde 1925 yılında ilan edilen Türkmen Cumhuriyeti ve Türkmenlerin İran ordularıyla mücadelelerini anlatan kaynak niteliğindeki, önce Berezkin mahlasıyla daha sonra ise gerçek yani, Alekseyenkov soyadıyla yayınlanan eserde son derece önemli bilgiler yer almaktadır.[19] 1931 yılında V. Berezkin mahlasıyla yayınlanan *"Gürgen Vadisinde"* adlı eser, önce "emekçi hakları" gibi sosyalist bakış açısı sergilemediğinden dolayı Sovyetler Birliği araştırmacılar heyeti tarafından büyük eleştiri almıştır. Bu kez müellif, eserinin bakış açısını biraz değiştirerek ve kendi gerçek adını da kullanarak 1935 yılında *"Türkmen-Kürt Ayaklanması"* adıyla yeniden kaleme alarak yayınlamıştır. Ancak, sosyalist bakış açısını bir tarafa bırakacak olursak müellifin her iki eseri de çok değerlidir ve hâlihazırda eski Türkmenistan İlimler Akademisi kütüphanesinin kıymetli kitaplar şubesinde muhafaza edilmektedir. İlk çalışmanın yayın tarihinin 1931 olmasına karşın, yazımı 1929 yılında tamamlanmıştır. Yani, olaylardan sadece üç yıl sonra kaleme alınmış olmasından dolayı son derece değerlidir.

---

[17] *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, Sbornik Arhivnıh Dokumentov, haz. A. İlyasov, Aşhabad 1960.
[18] *Vosstaniye 1916 Goda v Sredney Azii i Kazahstane*, Sbornik Dokumentov, haz. S. G. Agadjanov, F. Azadayev, A. İ. Akatova, H. Ziyayev, F. N. Kireyev, N. S. Orlova, Ya. M. Serıy, O. D. Çehoviç, Moskva 1960.
[19] V. Berezkin, *V Gyurgenskoy Doline*, Moskva-Taşkent 1931; P. Alekseyenkov, *Turkmeno-Kurdskoye Vosstaniye*, Taşkent 1935.

Makalesi Aşkabat'ta yayınlamış olmasına rağmen bu kategoride değerlendirdiğimiz bir başka araştırmacı ise Mohtadir Sendjabi'dir. 1928 yılında "*İran'da Türkmenler*" adlı makalesi SSCB zamanında İran Türkmenleriyle ilgili olarak yayınlanan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır.[20] Makalede Türkmen boylarının yerleşim alanları ve bölgenin coğrafyasıyla ilgili bilgiler mevcuttur.

İran Türkmenleriyle ilgili olarak SSCB'de yapılan ilk çalışmalardan Bibi-Rabiga Logaşova'nın "*İran Türkmenleri*" adlı eseri dikkate değerdir.[21] Logaşova'nın bu eseri Türkmen sosyal ve boy yapısı, gündelik hayatıyla ilgili olarak iyi bir araştırma eseridir. Eserin son kısmında az da olsa 1881 sonrası siyasi olaylardan da bahsedilmektedir.

Konuyla ilgili bir diğer çalışma O. M. Gvilava'nın "*İran Türkmenlerinin Toplum Yapısı ve Sosyo-Ekonomik İlişkileri (XIX. Yüzyılın 50'li XX. Yüzyılın 40'lı Yılları)*" adlı Tiflis'te yapılmış tez çalışmasıdır.[22] Başlıktan da anlaşılacağı üzere ilgili dönemlerde Türkmen etnik yapısını inceleyen çalışmanın son bölümleri ise daha çok ekonomik hayata ayrılmıştır. Araştırmacı çalışmasında Sovyet arşivlerinden ve az da olsa İranlı müelliflerin eserlerinden yararlanmıştır.

Özbek asıllı araştırmacı Y. N. Abdullayev'in "*Esterabad ve Rus-İran İlişkileri (XIX. yüzyılın İkinci Yarısı – XX. Yüzyılın Başı)*" adını taşıyan eseri ise Türkmenlerin de iskân ettiği Esterabad eyaletiyle ilgili yapılmış çalışma olup, arşiv belgelerine ve İranlı yazarların eserlerine dayananmaktadır.[23] Esterabad bölgesini ele alan eserde özellikle Rusların bölgeyle ilk temasları ve yerleşmeleri, daha sonra ise Rusya'nın bölgeyle ticari ilişkileri ele alınmaktadır.

Türkmenlerin yaşadıkları bölgedeki siyasi ve sosyal olayları inceleyen bir diğer çalışma A. M. Matveyev'in "*Esterabad'da Sosyal ve Siyasi Mücadele*" adlı eserdir.[24] Eserde İran İnkılabının son dönemleri olan 1911-1912 yılları araştırlımaktadır. Özellikle Muhammed Ali Şah'ın devrilmesi ve onun tekrar tahtını ele geçirme girişimleri konuları ele alınmaktadır.

Ayrıca Rus araştırmacılarından M. S. İvanov[25], S. G. Gorelikov[26], S. G. Şitov[27] ve M.

---

[20] Mohtadir Sendjabi, "Turkmenı v Persii", *Turkmenovedeniye*, No. 7-8, (Temmuz-Ağustos) 1928, Aşhabad 85-92.
[21] Bibi-Rabiga Logaşova, *Turkmenı İrana*, Moskva 1976.
[22] O. M. Gvilava, *Obşestvennıy Stroy i Sotsialno-Ekonomiçeskiye Otnoşeniya Turkmen İrana (50-e godı XIX – 40-e godı XX veka)*, Tbilisskiy Gosudarstvennıy Universitet, Avtoreferat kand. diss., Tbilisi 1967.
[23] Yusuf Negmatoviç Abdullayev, *Astrabad i Russko-İranskiye Otnoşeniya (Vtoraya Polovina XIX – naçalo XX v.)*, Taşkent 1975.
[24] A. M. Matveyev, *Sotsialno-Politiçeskaya Borba v Astrabade (vtoraya polovina 1911-naçalo 1912 gg.)*, Taşkent 1957.
[25] Mihail Sergeyeviç İvanov, *İranskaya Revolyutsiya 1905-1911 godov*, Moskva 1957.
[26] Semyon Gerasimoviç Gorelikov, *İran*, Moskva 1961.
[27] G. V. Şitov, *Persiya pod vlastyu poslednih Kadjarov*, Leningrad 1933.

N. İvanova'nın[28] da İran tarihi ve coğrafyası içinde Türkmenlerle ilgili değerli bilgiler sunduklarını belirmeliyiz.

Bu kategoride yer verdiğmiz bir diğer grup ise Azerbaycan tarihçiliğidir. Mevcut Azerbaycan Cumhuriyeti'nin nüfus ve toprak bakımından büyük bir kısmı İran idaresi altında bulunduğundan Azerbaycan tarihçileri İran Azerileri, İran Azerbaycanı, İran Türkleri ve İran üzerinde çok sayıda araştırmaya imza atmışlardır. Azerbaycan tarihçileri genelde Azerbaycan merkezli bir İran tarihini öne çıkarmakta, Azerileri İran'ın aslî unsuru olarak görmekte ve onların İran Türklüğünü temsil ettiğini belirterek, Fars sömürüsü altında yaşadıklarını ileri sürmektedirler. Azerbaycanlı tarihçilerden S. M. Aliyev[29], S. L. Agayev[30], C. Hasanlı[31], T. A. İbrahimov (Şahin)[32] ve N. Hasanov'un[33] İran ve İran Türkleri üzerine çalışmaları mevcuttur.

c) Türkmenistan Tarihçiliği

Türkmen tarihçiliği Sovyetler Birliği döneminde oluşturulmuş Sovyet tarih anlayışını kapsayan Türkmenistan merkezli özellikler içermektedir. Yani, Rus tarih yazıcılığının etkisinde şekillendiğinden Rusların bölgeye olan bakış açılarını yansıtmaktadır. Buna rağmen Türkmen tarihçiler Türkmen merkezli bir olguyu ön plana çıkarmaya çalışmışlardır.

İran Türkmenleriyle ilgili olarak çalışmalar yapan üç Türkmen araştırmacısının ismi öne çıkmaktadır: Hommat Atayev, Muhammet Aydogdıyev ve Hangeldi Ovnuk.

Yıllarını İran Türkmenleri üzerine araştırmalar yapmakla geçiren H. Atayev'in bu konuda dört önemli eseri bulunmaktadır.[34] Bunlardan ikisi "*İran Türkmenleri'nin Bağımsızlık Mücadelesi (1917-1925)*" ve "*İran Türkmenleri (30-80'li yıllar)*" adlı eserleri direkt olarak Türkmenlerle ilgilidir. Özellikle İran'daki Türkmenlerin bağımsızlıkları uğrunda yaptıkları mücadeleyi Sovyet arşiv belgelerine ve araştırmalarına, ayrıca İranlı müelliflerin eserlerine de müracaat ederek aydınlatılmaya çalışılmıştır. "*Horasan'da Millî-Bağımsızlık Mücadelesi*" adlı üçüncü eserinde ise XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Horasan'da vuku bulan ayaklanmalar tetkik edilirken[35], onun "*1900-1917 Yıllarında Kuzeydoğu İran'ın Rusya ile Siyasi ve Ticari-*

[28] M. N. İvanova, *Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijeniye v İrane v 1918-1922 gg.*, Moskva 1961.
[29] Saleh Mamedoglı Aliyev, *İstoriya İrana XX vek.*, Moskva 2004
[30] Semyon Lvoviç Agayev, *İran: Vneşnyaya Politika i Problemı Nezavisimosti 1925-1941*, Moskva 1971.
[31] C. Hasanlı, *Güney Azerbaycanda Sovyet-Amerikan-İngiltere Karşı Durması (1941-1946)*, Bakı 2001; Djamil Gasanlı, *Yujnıy Azerbaydjan: Naçalo Holodnoy Voynı*, Baku 2003.
[32] Tagi Abulkasım oğlı İbrahimov (Şahin), *İran Kommunist Partiyasının Yaranması*, Bakı 1976.
[33] Neriman Hasanov, *Oyanmış Tebriz ve Settarhan*, Bakı 1986.
[34] Hommat Atayev, *Osvoboditelnoye Dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, Aşhabad 1970; *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Horasane*, Aşhabad 1962; *Turkmenı İrana v 30-80-e gg. XX v.*, Aşgabat 1992; *Politiçeskiye i Torgovo-Ekonomiçeskiye Otnoşeniya Severeo-Vostoçnogo İrana i Rossii v Naçale XX Veka (1900-1917)*, Aşhabad 1989; Ayrıca bkz. H. A. Atayev, "Torgovlya Turkmenov İrana s Rossiyey (s seredını XIX v. do 1917 g.)", *İzvestiya AN TSSR*, No. 6, 1971, Aşhabad, s. 13-19.
[35] H. Atayev, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Horasane*, Aşhabad 1962.

Ekonomik İlişkileri" adlı araştırmasında ise XX. yüzyılın başlarında iki ülke arasındaki ekonomik münasebetler ele alınmaktadır[36]. Atayev'in eserlerini, rejim gereği Sovyet bakış açısı bir tarafa bırakılacak olursa, alanında en iyi çalışmalardan biri olarak değerlendirmek mümkündür.

Bir diğer Türkmen tarihçisi M. Aydogdıyev'in "*Sınırın Öteki Tarafındaki Arkadaşlar*" adlı eseri bir tarafa bırakılacak olursa diğer çalışmaları genelde Türkmen Sahra bölgesi de dâhil olmak üzere Kuzeydoğu İran'ın ziraat, ticaret ve ekonomik yapısıyla ilgildir. Aydogdıyev'in "*XX. Yüzyılın 60-70'li Yıllarında İran Türkmenleri*" adlı eserinde Türkmen bölgesinin coğrafî ve ekonomik yapısını ele alınmaktadır.[37] Araştırmacının ayrıca konuyla ilgili makaleleri de bulunmaktadır.[38]

Türkmen araştırmacılarından H. Ovnuk'un "*İran Türkmenlerin Kültür Tarihi (XIX - XX. Yüzyıllar – Türkmenistan'ın Bağımsızlığına Kadar)*" adlı basılmamış tez çalışması son derece değerli bir yapıttır.[39] İran Türkmenleri arasından yetişen şair ve yazarların hayatı ve eserlerinin yanı sıra, Türkmen müziği gibi konular üzerinde de durmaktadır. İran'da yaşayan Türkmenlerin 'kültürel hayatıyla' ilgili günümüze kadar yapılmış en iyi çalışmadır.

d) Batı Tarihçiliği

İngiliz sömürü anlayışının bir uzantısı olarak Avrupalı şarkiyatçıların gündemine giren İran tarihi, Fars merkezli olguyu temel almaktadır. Bu Avrupa'nın Türklere karşı beslediği geleneksel bakış açısından ileri gelmektedir. Avrupa tarihçileri uzun bir süre İran Türklüğü kimliğini kabul etmediler. Ancak 1960-1970 yılları sonrasında Türkoloji alanında yapılan çalışmalarla İran Türklüğü, Avrupa gündemine girmeye başlamıştır. Burada Osmanlı Devleti'nin Avrupa üzerinde oluşturduğu tesirin de önemi gözardı edilmemelidir. Kısaca, Avrupa tarihçiliğinde İran konusu Fars kültürünü, Fars medeniyetini, Fars dilini ve Fars etnik kimliğini temel alan İranlı kimliğiyle temsil edilmiştir. Bunun sonucunda da, İran Türkleri ve dolayısıyla İran Türkmenleri ikincil konuma düşmüşlerdir.

---

[36] H. Atayev, *Politiçeskiye i Torgovo-Ekonomiçeskiye Otnoşeniya Severno-Vostoçnogo İrana i Rossii v Naçale XX Veka (1900-1917)*, Aşhabad 1989.

[37] Muhammet Aydogdıyev, *Araçâgin anırsındakı arkadaşlar*, Aşgabat 1992; *Turkmenı İrana v 60-70-e gg. XX. v.*, Aşhabad 1992; *Ustanovleniye i Razvitiye Sovetsko-İranskih Torgovıh Svyazey*, Aşhabad 1986.

[38] Muhammet Aydogdıyev, "Razvitiye Sovetsko-İranskih Torgovıh Vzaimootnoşeniy v 1922-1926 gg.", *İzvestiya AN TSSR*, No. 4, 1973, Aşhabad, s. 17-23; "Türkmenistan Sovet-Eyran Gatnaşıklarında", *İzvestiya AN TSSR*, No. 3, 1975, Aşhabad, s. 82-85; "K Voprosu o Meste i Roli Zakaspiya v Russko-İranskih Otnoşeniyah", *İzvestiya AN TSSR*, No. 6, 1977, Aşhabad, s. 36-42; M. Aydogdıyev - S. Atayev, "Eyran Türkmenleri", *Dünyâ Türkmenleri*, Aşgabat 1994, s. 70-79.

[39] Hangeldi Ovnuk, *Eyran Türkmenlerinin Medeniyetinin Tarıhı (XIX-XX asırlar – Türkmenistanın Garaşsızlıgına Çenli)*, Türkmenistan İlimler Akademisi Şaca Batırov adındaki Tarih Enstitüsü, Basılmamış tez, Aşgabat 1995.

Batılı eserlerden Rabino'nun "*Mazenderan ve Esterabad*" adlı çalışması 1928 yılında yayınlamış olup, özellikle eserin son bölümlerinde Kuzeydoğu İran'ın tarihi ve Türkmenlerle ilgili bilgiler sunmaktadır.[40] Genel olarak İran tarihi içinde Türkmenlerden bahseden Lambton'un da konuyla ilgili eserleri bulunmaktadır[41]. Türkmenler de dâhil olmak üzere İran Türkleri üzerine çalışmalar yapan bir başka Batılı araştırmacı ise Pierre Oberling'dir.[42]

Batılı yazarlar arasında, gerek dilbilimi araştırmalarıyla gerekse de fikirleriyle, Türkmenler de dâhil olmak üzere İran Türklerine hakettikleri gerçek değeri veren ve "*zamanımızda İran, Türkoloji için en önemli ülkedir*"[43] satırlarına da imzasını atan ünlü ilim adamı Alman Gerhard Doerfer'dir.[44] Dilbilimci olması dolayısıyla güzel üslubuyla kaleme aldığı *İran'da Türkler* adlı makalesinde (s. 242-243) İranlıların Türklere bakış açısını şöyle aktarmaktadır: "*Büyük Arap tarihçisi İbnü'l Esir şöyle yazar: Selçuklu sultanı Toğrul'a İran'da nefis bir badem tatlısı olan livzinec ikram ettiklerinde, bunu şapır şapır mideye indirip "İyi bir tutmaç, ama içinde sarımsak yok" dedi.*

İşte, XI. yüzyılda Türklerin İranlılara nasıl göründüğünü anlatan bir tablo. Nefis yemek pişirme sanatından bile anlamayan barbar bir halk. Gerçekte burada dile getirilmiş olan aşağılama, tıpkı halklar arasında var olan her türlü nefret gibi bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Farsların, VIII. yüzyılda dikilmiş Orhun yazıtlarından da, bunların olağanüstü güzellikte edebiyat eserleri olduğundan da haberleri yoktu. Bir kısmını Kâşgarlı Mahmud'un yazıya geçirdiği Türk destanlarını bilmiyorlar, pek zengin Uygur edebiyatını hiç tanımıyorlardı.

---

[40] H. L. Rabino, *Mazandaran and Astarabad*, London 1928.

[41] A. K. S. Lambton, *The Persian Land Reform 1962-1966*, London 1969; *Qajar Persia*, London 1987; *Landlord And Peasant in Persia*, London-New York 1991.

[42] Pierre Oberling, "İran'ın Türk Halkları", M. Baindrige (haz.), *Dünyada Türkler*, çev. M. Harmancı, İstanbul 1995, s. 147-157; Ayrıca bkz. P. Oberling, "Atatürk and Rezâ Shâh", *I. Uluslar arası Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1994, s. 651-659; "Atatürk ve Rıza Şah", çev. H. Mert, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 12, 1997, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, s. 209-214. Mehmet Erhan Mertler, P. Oberling'in "Güney-Batı İran'daki Türk Kabileleri" adlı çalışması üzerine 1970 yılında Mezuniyet Tezi hazırlamıştır. Bkz. M. E. Mertler, "Pierre Oberling, "The Turcic Tribes of South-Western Persia", *Ural-Altaishe Jahrubrücher*, XXXV, 1963 s. 164-180; "Güney-Batı İran'daki Türk Kabileleri" ", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Umumi Türk Tarihi Sertifikası, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970.

[43] Gerhard Doerfer, "İran'da Bir Dilbilim Araştırma Gezisi Üzerine Rapor", çev. S. Tezcan, *Türk Dili Araştırmaları*, *Belleten*, 1974, Ankara (TDK), s. 198

[44] Gerhard Doerfer, "İran'daki Türk Dilleri", *Türk Dili Araştırmaları*, *Belleten*, 1969, Ankara (TTK), s. 1-11; "İran'da Bir Dilbilim Araştırma Gezisi Üzerine Rapor", çev. S. Tezcan, *Türk Dili Araştırmaları*, *Belleten*, 1974, Ankara (TDK), s. 195-198; "İran'da Türkler", *Türk Dili*, Sayı 431, (Kasım) 1987, s. 242-251; "Eski Türkçe ile Halaççа Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk", çev. S. Tezcan, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1973-1974, Ankara, s. 1-24; "İran'daki Türk Dilleri Üzerine Göttingen'de Yapılan Araştırmalar Üzerine", *Türk Dili*, Sayı 489, 1992, Ankara, s. 264-26; "Halaççа, Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili", çev. S. Tezcan, *Belleten*, XXXIV, Sayı 133, 1970, Ankara, s. 17-58; G. Doerfer, S. Tezcan, *Wönterbuch des Chaladsch dialekt von charrab*, Budapest 1980; G. Doerfer, W. Hesche, J. Ravanyar, *Oghusica aus İran*, Weisbaden 1990.

Pek çok Farsta Türklere karşı nefret duygusu bu güne değin süregelmiştir. Örneğin, Fahrüddin Şâdman'ın Teshir-i temedün-i Frengî başlıklı kitabında bu nefret şu sözlerle dile gelir: (Tahran 1948, s. 24) "Avrupalılar ne yalın ayak, aç ve göçebe Araplara, ne de düzenledikleri baskın ve katliamlardan sonra atlarından inip bir süre dinlenince bizim halı desenlerimizin ve bahçe şenliklerimizin büyüsüne kapılan… daha sonra da Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin, Sadî'nin Hâfız'ın şiirleriyle ehlîleşen içkici, kana susamış Türk ve Moğollara benzerler"… Kendilerini kültürel bakımdan Türklere üstün görme duygularına bazı Farslarda Türklere karşı gizli bir düşmanlık duygusu da karışır. Bu düşmanlık duygusu, 997'den 1925'e değin hemen hemen bin yıl boyunca İran'ın Türk egemenliği altında kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bin yıl boyunca İran'da saray ve ordu mensupları ve soylular sınıfı Türklerden oluşmuştur. İşte bu yüzden Pehlevî hanedanı döneminde, yani 1925'ten sonra İran'da Türklüğün kültürel etkinlikleri hemen tümüyle yasaklanmış, Türklerle ilgili her türlü konuda bilimsel araştırma yapmak güçleşmişti."[45]

Amerikalı olmasına karşın bu kategoriye dâhil ettiğimiz William Irons'un "*Yomut Türkmenleri*" üzerine bir çalışması bulunmaktadır.[46] Eser özellikle Acı-kuyu bölgesi üzerine araştırmadan oluşmaktadır. Irons çalışmasında Yomutların boy yapısı, bölgenin ekolojik şartları, siyasi yapısı, aile, evlilik ve ekonomi gibi konulara değinmektedir.

e) Türkiye Tarihçiliği

Maalesef Türkiye tarihçiliğinde İran tarihinin yeri net olarak belirlenmemiştir. Selçuklularla birlikte İran tarihi Türk tarihi içinde araştırılmaya başlanmış, ancak Safevilerle birlikte İran'da resmi mezhep konumuna gelen Şii'liğin ortaya çıkışıyla İran tarihinin sonraki dönemleri büyük ölçüde gözardı edilmiştir. Özellikle modern İran sahasında Türkiye'de oldukça az malûmata rastlanılmaktadır. Bu sahada yapılmış ender çalışmalar da Avrupa tarihçilerinin bakış açısını yansıtmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin en önemli tarihçilerinden Fuat Köprülü bazı çalışmalarında Ahmed Kesrevi'nin görüşlerini tartışmadan olduğu gibi kabul etmiştir[47]. Oysa Ahmed Kesrevi'nin görüşleri İran resmi bakış açısından öte bir anlam ifade etmemektedir. Kesrevi, çalışmalarında İran'da yaşayan Türklerin Türk olmadıklarını, sonradan Türkleştiklerini belirtmektedir. Bu Pehlevilerin Fars olmayan milletleri İranlı yapma siyaseti idi. Oysa İran Türkmenlerinin kendi yerel değerlerini ön plana alan bir metot

[45] G. Doerfer, "İran'da Türkler", *Türk Dili*, Sayı 431, (Kasım) 1987, s. 242-251.
[46] William Irons, *The Yomut Turkmen: A Study of Social Organization Among A Central Asian Turkic-Speaking Population*, The University of Michigan 1975; "Varitation in Political Stratification Among the Yomut Turken", *Antropological Querterly*, XXXXIV, 1971.

izlenmesi lazımdır. Bunun için de kullanılacak bütün kaynaklar bu bakış açısını yansıtacak biçimde tetkik edilmelidir.

1928 yılında Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaasında basılan *Tahran Ateşe Militerliği Raporu* adlı kaynak son derece önemlidir.[48] Raporda Türkmenler de dâhil olmak üzere İran'da yaşayan halklarla ilgili önemli bilgilerin yanı sıra stratejik ve askerî açıdan da bölgelerle ilgili malumatlar yer almaktadır. Çok sayıda coğrafî ve etnografî haritayı içeren bu rapor, Türkmen boyları hakkında bazı eksik bilgiler veriliyor olmasına rağmen, XX. yüzyılın ilk çeyreğine ait olması açısından, genel olarak İran üzerine hazırlanan iyi bir *Rapor*'dur.

Türkiye'de, Yakınçağ Türkmen tarihinin tek araştırmacısı Mehmet Saray'dır[49]. Ancak M. Saray'ın çalışmalarında İran Türkmenleri konusu - ayrı bir araştırma gerektirdiğinden - genel olarak İran Türkleri içinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Türkiye'de İran Türkmenlerini konu alan birkaç makale Yusuf Azmun tarafından kaleme alınmıştır.[50] Türk tarihçisi İsmail Aka'nın da Türkmenlerle ilgili gözleme dayalı birkaç küçük makalesi bulunmaktadır.[51] İran Türkmenleriyle ilgili olarak Tahran'da basılan Nasrolla Kasraian'ın çalışmasını tanıtan küçük bir makale ise Kemal Çapraz tarafından 1995 yılında yayınlanmıştır.[52] Homeyni dönemi Türkmenlerini anlatan küçük bir makale de

---

[47] Fuat Köprülü, "*Azeri*", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, II, İstanbul 1961, s. 119-151.

[48] *Tahran Ateşe Militerliği Raporu*, Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası 1928. Türkmenlerle ilgili kısımları için bkz. s. 136-139.

[49] Mehmet Saray, *The Turkmens In The Age Of Imperialism: A Study Of The Turkmen People And Their Incorporation Into The Russian Empire*, Ankara 1989; *Türk-İran İlişkileri*, Ankara 1999; *Türkmen Tarihi,* İstanbul 1993; *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK, Ankara, 1995; *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* Ankara 1994; *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Ankara 1999; *Türkistan Türkleri*, İstanbul, 1984; *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* Ankara 1996; "1978 Türkmen Cumhuriyeti", *Türk Kültürü Araştırmaları*, VII-X, Sayı 1-2, 1970-1973, Ankara, s. 151-154; "İran Türkleri", *Yeni Türkiye*, III, Sayı 16 (Özel Sayı II), (Temmuz-Ağustos) 1997, s. 1640-1644; "Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan'ın İşgali", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV, Sayı 1, 1986, Ankara, s. 85-92; "Türkmen İl'i ve Boyları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 13 (A. Z. V. Togan Özel Sayısı), fasikül 1, Erzurum, 1985, s. 265-276; "Türkmenlerde Çapul Meselesi ve Bunun Doğurduğu Problemler", *Türk Kültürü*, XX, Sayı 225-236 (236), (Aralık) 1982, Ankara, s. 888-892; "Türkmenler", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, XII, İstanbul 1988, s. 661-673; "İran'daki Türkmenlerin Dramı", *Türk'e Çağrı*, I, Sayı 1, (Mayıs) 1979, s. 28.

[50] Yusuf Azmun , "Büyük Türkmen Şairi Mahtum Kulı Pıragı", *Türk Kültürü*, III, Sayı 29, (Mart) 1965, Ankara, s. 307-310; "İran'da Yaşayan Türkmenler Hakkında Küçük Bir Not", *Türk Kültürü*, III, Sayı 28, (Şubat) 1965, Ankara, s. 245-246; "İran'da Yaşayan Türkmenler", *Türk Kültürü*, III, Sayı 33, (Temmuz) 1965, Ankara, s. 583-588; "Kurbandurdı Zelili", *Türk Kültürü*, Sayı 39, (Ocak) 1966, Ankara, s. 262-268; "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 32-83; "Rusya'da İran Filolojisi ve İran Dilleri Dilbilimi ile İlgili Çalışmaların Tarihçesi", *Doğu Dilleri*, II, Sayı 3, Ankara, 1977, s. 39-45.

[51] İsmail Aka, "Hazar-Ötesi Türkmenlerinde Bir Düğün Merasimi", *Türk Kültürü*, VIII, Sayı 207-208, (Ocak-Şubat) 1980, Ankara, s. 108-110; "Hazar-Ötesi Türkmenlerinde Din ve Dini İnanışlar (İnce Burun Köyü)", *Türk Kültürü*, Yıl 18, Sayı 215-216, (Eylül-Ekim) 1980, Ankara, s. 307-311; "Hazar Ötesi Türkmenlerinde Hayvancılık, Ziraat ve Yemekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 18, (Haziran) 1982, İstanbul, s. 103-109.

[52] Kemal Çapraz, "Fotoğraflarla İran Türkmenleri", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 22, (Aralık) 1995, s. 12-16.

Hüseyin Adıgüzel tarafından yayımlanmıştır.[53] Türkiye'de Türkmenler de dâhil olmak üzere İran Halkları hakkında en iyi çalışma Rafael Blaga'ya[54] aittir[55]. Bu çalışma İran Halkları ve İran Türkleri üzerine Türkiye'de yayınlanmış en önemli ve en detaylı eserdir. Abdulghafour Baghdadi'nin tez çalışmasının ilgili kısımlarında Muhammed Ali Şah zamanında Türkmenler hakkında bilgiler mevcuttur.[56] Türkmenler de dâhil olmak üzere İran Türkleri üzerine tarihçi Nadir Devlet'in[57] ve diğerlerinin çalışmaları[58] bulunmaktadır.

Türkiye'de kitap yayıncılığı biraz da gündeme dayalı olduğundan dolayı, son zamanlarda ABD'nin İran'a saldırı tehditlerinin artmasıyla birlikte İran ve İran Türkleriyle ilgili eserler yayıncıların dikkatini çekti ve yeni kitaplar basılmaya başlandı. Bunlardan Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin eşleri Süreyya[59] ve Farah (Dîba) Pehlevî'nin[60] anıları ilk dikkati çekenlerdir. Her iki hatırat da 'doğal olarak' çok duygusal yazılmış ve İran Şahı'nı çok başarılı, cesur bir hükümdar olarak göstermesine karşılık, dönemin olaylarına ışık tuttuğundan dolayı son derece önemli hatırat eserleridir. Farah Pehlevî'nin anılarında, sürgün yıllarında, eskiden arkalarında olan ABD dâhil, kendilerini hiçbir devletin kabul etmediğini belirten aşağıdaki ifadelerinde aslında Muhammed Rıza Şah Pehlevî'nin ABD'ye güvenmekde ne kadar "haklı" olduğunu ortaya koymaktadır: "*Bir ara bizi kabul edeceğini*

---

[53] Hüseyin Adıgüzel, "İran Türkmenleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 126, (Haziran) 1997, İstanbul, s. 30-31.

[54] Rafael Blaga mahlasını kullandığını düşündüğümüz yazar, Türkiye'de kendisini Macaristan uyruklu olarak tanıtmış olmasına karşın aslında kanaatimizce kendisi İran Azerbaycanı Türklerindedir. Zira çalışmasının birçok yerinde sürekli konuyu Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerine bağlamakta, ayrıca "*Azeri Safevi Şahı*" gibi ifadeler kullanması da bizi bu düşünceye sevketmiştir.

[55] Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, (Baskı yeri yok) 1997.

[56] Abdolghafour Baghdadi, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982.

[57] Nadir Devlet , *Çağdaş Türkîler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Ek cilt, İstanbul 1993; *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999; "İran İslâm Cumhuriyetindeki Azerbaycan", *Toplumsal Tarih*, Sayı 40, (Nisan) 1997, İstanbul, s. 53-61.

[58] H. E. E., "İran", *Çınaraltı*, I, Sayı 5, (Eylül) 1941, İstanbul, s. 12; S. A., "İran Türkleri", *Çınaraltı*, I, Sayı 25, (Ocak) 1942, s. 5; Can Demir, "İran Türkleri", *Çınaraltı*, II, Sayı 46, (Ağustos) 1942, İstanbul, s. 4; Mehmet Önder, "Komşumuz İran", *Türk Yurdu*, II, Sayı (2(284)), (Mayıs) 1960; s. 14; Şinasi Sükan, *Türkiye Cumhuriyeti Dışındaki Türk Toplulukları*, Ankara 1961, bkz. s. 80-82'de "İran'daki Türk Boyları" kısmına; ayrıca bkz. "İran'ın Etnik Durumu", *Töre*, Sayı 56, Yıl 7, (Ocak) 1976, Ankara, s. 36-41; Ahmet Caferoğlu, "İran Türkleri", *Türk Kültürü*, Sayı 50, Yıl 5, (Aralık) 1966, Ankara, s. 125-133; Ahmet Cafeoğlu - Talip Yücel, "Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştıma Enstitüsü Yayınları: 45, Ankara 1976, s. 1111-1120; Bilge Erdem, "İran Türklerinin Durumu", *Töre*, Sayı 96, Yıl 8, (Mayıs) 1979, Ankara, s. 3-5; Halid Lâziboğlu, "İran Türkleri", *Milli Eğitim ve Kültür*, Sayı 7, Yıl 2, (Haziran-Temmuz-Ağustos) 1980, Ankara, (Özel Sayı), s. 82-89; "İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar", *Türk Kültürü*, Sayı 211-212-213-214, Yıl 18, (Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos) 1980, s. 195-203; Ahmet B. Ercilasun, "İran Türkleri", *Türk Kültürü*, Sayı 300, Yıl 26, (Nisan) 1988, Ankara, s. 228-232; Cevanşir Coraymatlı, "Birleşmek, Çalışmak ve Üstünlük Kazanmak "İran Türkmenlerinin Bağımsızlık Mücadelesi", çev. H. Adıgüzel, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 111, (Mart) 1996, İstanbul, s. 41-42; Nevzat Özkan, *Türk Dünyası*, Nüfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat, Kayseri 1997, bkz. s. 243-263'de "İran'daki Türk Boyları" kısmına; Kemal H. Karpat, "İran", *Yeni Türkiye*, III, Sayı 16, (Temmuz-Ağustos) 1997, (Özel Sayı II), s. 2166-2178.

[59] Prenses Süreyya, *Sürgündeki Prenses Süreyya*, İstanbul 2003.

[60] Farah Pehlevi, *Anılar*, Fransızcadan çev. R. Öke, İstanbul 2004, (3. Baskı).

söyleyen Güney Afrika bile artık bunu istemiyordu. Çok aşağılayıcı bir durumdu bu, bütün dünyanın gözünde kendimizi paryalar gibi hissediyorduk. Buna Güney Afrika gibi hâlâ ırk ayrımı uygulanan ve benim aslında gitmek istemeyeceğim, utanç verici rejimler dâhildi".[61]

Türkiye'de son zamanlarda yayınlanan İran konulu çalışmalar ve çeviri eserleri[62] arasında Yılmaz Karadeniz'in *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)* adlı eseri dikkat çekmektedir. Ağırlıklı olarak Farsça eserlerin kullanıldığı çalışmada maalesef, Türkmenlerle ilgili neredeyse hiç yok denecek kadar bilgi bulunmaktadır. Hükümdarlık yıllarını Türkmenlerin üzerine askerî harekâtler düzenlemekle geçiren Nasıreddin Şah (1848-1896) zamanında, 1858'de *Garrıgala Savaşı*[63] ve 1861'de *Merv*

---

[61] Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 341.

[62] Osman Karatay, *İran ile Turan*, Ankara 2003; Stephen Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, çev. S. Önal, İstanbul 2004; Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, çev. F. D. Özdemir, Ankara 2004; Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, çev. E. N. Necef, İstanbul 2005; Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler*, İstanbul 2005 (3. Baskı); Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, İstanbul 2005; *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*, çev. Ö. Avcı, İstanbul 2005; Robert Olson, *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik*, çev. K. Acar, Ankara 2005; *Hata'î Külliyatı*, Haz. B. Cavanşir - E. N. Necef, İstanbul 2006; Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. H. Uygur, İstanbul 2006; Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul 2006; Mustafa Balbay, *İran Raporu*, İstanbul 2006.

[63] Garrıgala Savaşıyla ilgili olarak İranlı tarihçilerin bilgi vermemesi dolayısıyla bu konudaki kaynak eser Abdısettar Kazî'nin *Cengname* adlı mesnevi tarzında yazılmış tarihî eseridir. 1862'de yazılmış olan bu eser 2000'den fazla satırdan oluşmaktadır. Eser, 1914 yılında A. N. Samoyloviç tarafından Sankt-Peterburg'da *Kniga rasskazov o bitvah Tekintsev* adıyla Rusça yayınlanmıştır. 1943'te ise B. A. Garrıyev tarafından kısaltılmış halde Türkmencesi yayınlanmıştır. Türkmenistan'ın bağımsızlığıa kavuşmasıyla birlikte Türkmen tarihiyle ilgili yayınların saysında da artış başladı ve 1994 yılında Türkmen araştırmacıları M. Annamuhammedov, A. Nuryagdıyev ve A. Meredov bu değerli kaynak eseri orijinal dilinde ve günümüz Türkmencesinde, ayrıca sözlükle birlikte *Ceňnama* adıyla yayınladılar. Eser iki bölümden oluşuyor ve ilk bölümde Garrıgala Savaşı, ikinci bölümde ise Merv Savaşı anlatılmaktadır. Abdısettar Kazî'nın aktardığına göre, Nasıreddin Şah, Türkmenleri cezalandırmak için bir toplantı düzenliyor ve bu toplantıda Caferkulî Han, Şah tarafından Türkmen topraklarını işgal ordusunun komutanı olarak görevlendirmiştir. A. Kazî, Nasıreddin Şah'ın Caferkulî Han'a komutanlık görevini verişini şöyle anlatmaktadır:

> Bar imdi men seni salar kıldım,
> Ki yani leşkere serdar kıldım.

İran ordusuna karşı birleşen Türkmen boyları (Teke, Yomut, Göklen) Nurberdi Han önderliğinde büyük zafer kazanmıştır. Müellif Türkmen boylarının birliğini şu sözlerle kaleme almıştır:

> Teke, Yomut, Göklen barı birleşip,
> Batırları yasav tartıp, arlaşıp.
>
> Bir-birege gayrat berip güç berip,
> Yekme-yekten düşman leşlerin serip.

Abdısettar Kazî, savaş meydanında Türkmenlerin zaferini ve İran Kaçar ordularının hezimetini ise şöyle beyan etmektedir:

> Urup nayza olarnın sınasından,
> Yalaplap çıktı nayza arkasından,
>
> Niçe serbazları feryad ediban,
> Kızılbaşlar olardan dat ediban.

Savaşı'nda[64] İran Kaçar ordularının Türkmen topraklarını işgal etmek istemeleri karşısında, Türkmen boyları birleşerek çarpışmışlardır. Türkmenlerin zaferiyle sonuçlanan bu savaşlarla ilgili olarak Y. Karadeniz'in eserinde hiç bahsedilmemesi (hatta değinilmemesi) üzücüdür. Oysa yazar, İran Kaçar ordularının 1861'de Türkmenler üzerine gerçekleştirdikleri sefere bizzat katılan, ancak daha sonra Türkmenlere esir düşerek 14 ay esaret hayatı yaşamış olan Fransız Henri De Couliboeuf De Blocqueville'nin *Türkmenler Arasında* adıyla Türkiye'de de yayınlanan[65] ve İran ordusunun hezimetini anlatan hatıratını görmüş olsaydı sanırız olaya daha farklı yaklaşacaktı. Çünkü İran tarihçileri bu savaşla ilgili bilgi vermemektedirler.[66] Bize göre bu, İran veya herhangi bir ülkenin tarihiyle ilgili çalışma yaparken, kullanılan eserlerin bakış açısıyla alâkalıdır. Oysa gerek *Garrıgala Savaşı*, gerekse *Merv Savaşı*'nda kazanılan zaferler Türkmen (Türk) tarihine altın harflerle yazılmıştır.

Bilindiği gibi, Türk tarihçiliğinin ve genel anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin komşu Doğu ülkelerine bakış açısı belirli temelleri gözetmektedir. Buna göre, Türkiye bu gibi ülkelerden Suriye, Irak, İran ve Kafkasya'yla olan ilişkilerinde temel komşuluk ilkesini esas almaktadır. Bu bakış açısından genelde Türkiye bu ülkelerin bölgesel sorunlarına ve iç işlerine karışmayarak tarafsızlığı yeğlemektedir. Bu siyasal bakış açı, şu veya bu şekilde bu ülkelerin tarihine yaklaşımımızı belirli ölçüde etkilemektedir. Ancak bölgenin bazı temel siyasi sorunları dışında büyük etnik problemleri de bulunmaktadır. Bugünkü siyasal konjonktürde Türkiye'nin karşısında aşılması güç problem olarak görünen Kürt ve Ermeni sorunu ciddi rahatsızlıklara neden olmaktadır. Türkiye kamuoyunda bu sorunu çözümleyecek

---

Diydi Cafer Kulî: Ey vay, leşker,
Ki yuttu leşkerimni misli-ajdar…

Bu yerde galdık imdi kim uruştan,
Kaçan hupdur bu yerlerde duruştan.

Geniş bilgi için bkz. Abdısetdar Kazı, *Ceňnama*, yay. haz. M. Annamuhammedov, A. Nuryagdıyev, A. Meredov, Aşgabat 1994. Ayrıca bkz. Mırat Annanepesov, *Türkmenistanın tarıhından materiallar (XVIII asır-XX asırın başları)*, s. 152-157. Ayrıca bkz. S. İbragimov, A. Nurıyev, M. Övlüyagulıyev, M. Rahımov, G. Hanmıradov, Ç. Yazlıyev, *Türkmenistanın tarıhı*, Aşgabat 1994, s. 209-210.

[64] Merv Savaşı, Mervli Türkmenlerce "Kaçar Savaşı" olarak da adlandırılmaktadır. Horasan valisi Hamza Mirza Hişmetü'd-Devle ve yardımcısı Mirza Muhammed Kavamü'd-Devle komutasındaki İran Kaçar ordusu Mayıs 1861'de Meşhed'den Merv Türkmenleri üzerine hareket etmişlerdir. Ancak tarih tekerrür etmiş ve Türkmenler, Merv'de İran ordusunu bozguna uğratmışlardır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Henri De Couliboeuf De Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. R. Akdemir, Ankara 2000; Türkmenlerin "Kaçar Savaşı"yla ilgili kaynak niteliğindeki bir diğer eser Muhammed Ali al-Hüseynî'nin *Ceng-e Merv* adlı eseridir. Bu konuda bkz. Muhammetaman Saparov, *"Djeng-e Merv" kak persidskiy istoçnik po izuçeniyu istorii yujnogo Turkmenistana seredını XIX v.*, Aşhabad 1990; Konuyla ilgili bir diğer kaynak eser ise yukarıda zikrettiğimiz Abdîsettar Kazî'nin eseridir. Bkz. Abdısetdar Kazı, *Ceňnama*, yay. haz. M. Annamuhammedov, A. Nuryagdıyev, A. Meredov, Aşgabat 1994. Ayrıca bkz. *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii*, (*MİTT*), II, Moskva 1938, s. 601-604.

[65] Henri De Couliboeuf De Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. R. Akdemir, Ankara 2000.

[66] M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarıhından materiallar*, s. 152.

daha etkili yanıtların olmaması sıkıntı vermektedir. Oysa Türkiye'nin kendi coğrafî çevresinin siyasal ve etnik yapısını derinden tetkik ederek ciddi alternatifler bulacağı kesindir. Bu anlamda Türkiye, İran Türklüğü gerçeğini gözardı etmemelidir. Bilindiği gibi, İran'da Türkler nüfus oranları bakımından İranî toplululuklardan sonra ikinci en büyük halktır. İran nüfusunun yaklaşık %40 gibi büyük bir kesimini oluştururlar. Türkiye, İran'da sömürü konumunda bulunan bu büyük kesimin sorunlarını, tarihi ve kültürel gerçeklerini ortaya çıkararak, bu coğrafyada karşılaştığı etnik sorunların üstesinden gelebilir. İran Türkmenlerine dikkat çekmemizdeki temel amaç bu bölgede yüzyıllar boyunca unutulmaya çalışılan Türk kimliğini, tarihini ortaya çıkarmaktır. Eski Sovyet istihbarat kaynaklarında Türkiye'nin İran Türklüğü ile kısıtlı da olsa zaman zaman irtibata geçtiğini gösteren belgeler bulunmaktadır. Örneğin, Azerbaycan Devlet Arşivi'nde yer alan bir belgede Türkiye ve İran'ın ortak sorununa dikkat çekilerek şöyle denilmektedir: "*Kürt sorunu İran ve Türkiye siyasetinde en ince noktadır. İngilizler için ise çok sevdikleri bir silahtır*".[67] Ama Türkiye'nin bölgeyle olan ilgisi kendi siyasal gücü kadar etkili olmuştur. Oysa Türk tarihçiliğinin karşısında hiçbir kısıtlayıcı engel bulunmamaktadır.

Rusya Devlet Arşivlerini, İran kaynaklarını, Azerbaycan ve Türkmenistan tarihçilerinin çalışmalarını değerlendirerek İran Türkmenleri konusunda araştırma yapmayı hedefleyenler, çok daha geniş bir amaç doğrultusunda, İran'daki Türklerin tarihini ve bu Türklerin Orta Asya ile Anadolu arasında uzanan köprünün gövdesini oluşturduklarını vurgulamaya çalışmalıdırlar.

İlk dönem arşiv belgeleri genel olarak yayınlanmış olmasına karşın, 1950 sonrası özellikle de 1950-1980 arası dönemin belgelerine ulaşmak oldukça zordur. Özellikle, Eski Sovyet Polit Büro Protokolleri açıklanmadığından, yaşanan birçok olayın perde arkası gizli kalmaktadır. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, 1946 yılında, İran Türkmenlerini de içine alan Kuzey İran'la ilgili ABD-SSCB krizi ve Sovyetlerin bölgeden geri çekilmesinde etkili olan ABD Başkanı Truman'ın Stalin'i "nükleer bomba"yla tehdidi konusunda arşivlerde, sözü edilen ultimatom belgesine şimdilik rastlanılmamaktadır. Bu belgenin gizli tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu olaylar İran Türkmenleri tarihiyle birinci dereceden ilgilidir. Çünkü, Türkmenler de dâhil Kuzey İran sorunu Birleşmiş Milletler Örgütü Güvenlik Konseyinin tarihinde ilk kriz olarak değerlendirilmelidir. İşte bu ve benzeri olayların perde arkasına ışık tutacak belgelere ulaşmak şimdilik pek mümkün değildir.

[67] C. Hasanlı, *Güney Azerbaycanda Sovyet-Amerikan-İngiltere Karşı Durması (1941-1946)*, çev. E. N. Necef, Bakı 2001, s. 25.

İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız çalışmalar sonucunda Türkmenlerle ilgili bazı vesikalara ulaştık. Özellikle Türkmenler üzerine Rus saldırıları karşısında Osmanlı Devleti'nin olan biteni çaresizce izlediğini ortaya koyan belgelerde Tahran Sefiri Fahri Bey'in İran Devleti'nin Rusya'ya karşı durması için gösterdiği çabayı yazışmalar vasıtasıyla görmekteyiz. Ancak ne yazık ki Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı subaylarının Türkmen Sahra bölgesindeki faaliyetleriyle ilgili hiçbir bilgi ve belgeye ulaşamadık.

B) İran Türkmenlerinin Coğrafî Konumu

İran Türkleri arasında nüfusları bakımından Azerbaycan Türklerinden sonra ikinci önemli Türk grubu olan Türkmenler, Orta Asya Türkleri ile Batı Türkleri arasında bir köprü konumundadırlar. Türkmenler, Orta Asya Türkmenlerinin İran'daki bir uzantısı olmakla dil ve kültürleri bakımından Türkmenistan ile Anadolu arasında ortak özelliklere sahiplerdir. İran Türkmenleri ülkenin kuzeydoğusunda, Hazar Denizi[68] kıyısından başlayarak Türkmenistan ve Afganistan sınırlarına kadar uzanan bölgede iskân etmektedirler.

Dünyanın en eski ülkelerinden olan İran'ın toplam yüzölçümü 1 648 145 km² olup nüfusu 65 milyonun üzerindedir. Başkent Tahran'ın nüfusu 8 milyonu aşmaktadır. Ülke genel itibariyle iki etnik gruba bölünmektedir: İranî gruplar ve Türkler. Her iki etnik grup ülke nüfusunun yarısına sahiptir. Bir diğer ayrılma ise mezhep farklılığıdır. Şii İran'da İslam'ın Sünni koluna dâhil olanların başında Türkmenler gelmektedir[69].

---

[68] Hazar Denizi tarihte farklı adlarla bilinmektedir. "*Müslüman müellifleri bu denize Hazar Türklerine izafetle Bahr al-Hazar (Farsça Darya-i Hazaran, Türkçe Hazer Denizi) adını vermişlerdir…*" Deniz, sahillerindeki çeşitlif memleket ve milletlerden dolayı değişik zamanlarda farklı adları taşımıştır. "*Kür ırmağından itibaren, cenub-i garbi sahillerindeki Kaspi kavmine izafetle, kadim Yunan ve Latin müelliflerinde, Kaspi adını taşıyan bu deniz, Avrupa milletlerinde* (Rusya Federasyonu'da dahil) *bugün dahi bu adla zikredilmektedir. Bisutun kitabelerinde Varkâna, Zendce – Vehrkâna, Yunancada – Hirkania, yeni Farsçada Gurgan şeklinde görülenve denizin cenûb-i şarkî sahilindeki memlekete izafetle verilmiş olan bu ad Arap müelliflerinde Curcan ve bu memleketin limanına nisbetle de ağabeyskun denizi şeklini almıştır. Bunlardan başka Müslüman müellifleri bu denize Taberistan denizi, Mazenderan denizi, Deylem denizi, bakû denizi, Mugan denizi, Saray denizi ve Kuzlum denizi adlarını da vermişlerdir. Türk kaynaklarında bunlardan başka Oğuz denizi (Bahr-i Guz), Akdeniz, Gökdeniz ve Kuzgun deniz adlarına da rastlanır*". Bkz. Mirza Bala, "Hazer Denizi", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, V/1, Eskişehir 1997, s. 409; Hazar Denizi'nin bir diğer adının Gulzum (Kulzum) olduğuna dair ayrıca bkz. Muhammet Nesevi, *Soltan Celaleddin Menburnun Ömür Beyanı*, Türkmenceye çev. K. Ballıyev, Aşgabat 2001, s. 88, 491. Ayrıca ünlü Türkmen klasik şairi Mahtumkulu'nun "Döker bolduk yaşımız" adlı şiirinde şu satırlar yer almaktadır:

Türkmenler bağlasa bir yere bili,
Gurudar [kurutur] Gulzumu, deryayı Nil'i,
Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili,
Bir dövlete gulluk [hizmet] etsek beşimiz.

[69] İran'da Sünni'liğin Hanefi koluna dâhil olanlar: Türkmenler (hepsi), Lar (Bestek'te), Beluç (çoğunluğu), Sistani (hepsi), Kazak (hepsi), Tacik (çoğunluğu; Cemşidi vs.); Şafi koluna dâhil olanlar: Talış (az bir kısmı; Kuzey merkezi Talış, Talışdolab, Esalem, Derevizzne), Kürt (çoğu; özellikle kuzey Kürtleri), Tat (az bir kısmı; Halhal'da göçebe Tatlar). Bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, 59.

a) İran'ın Komşuları ve Sınırlar

Yakın ve Orta Doğu'nun en büyük ülkesi olan İran, kuzeydoğuda Türkmenistan, doğuda Afganistan ve Pakistan, güneyde Umman Denizi, güneybatıda Basra Körfezi, batıda Irak ve Türkiye, kuzeybatıda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti[70], Ermenistan ve Azerbaycan, kuzeyde ise Hazar Denizi'yle sınır oluşturarak iki denizle ve sekiz kara komşusuyla ülke hudutları bulunmaktadır. İran'ın Türkmenistan'la 1206 km., Afganistan'la 945 km., Pakistan'la 978 km., Ermenistan'la 40 km., Azerbaycan'la 767 km., Irak'la 1609 km. ve Türkiye'yle 486 km. sınır hattı bulunmaktadır. İran sınır hattı yaklaşık 7 870 km. olup, bunun yaklaşık üçte birini deniz suları oluşturmaktadır.[71] Hazar Denizi vasıtasıyla Kazakistan ve Rusya Federasyonu'yla, Basra Körfezi[72] ve Umman Denizi'yle de Arap ülkeleri ve okyanusla bağlantısı mevcuttur. Basra Körfezi'nin girişinde, Arap yarımadasına bağlı topraklarında edindiği küçük araziyle Birleşik Arap Emirlikleriyle karadan sınırı vardır. Körfez ağzının her iki tarafının İran'a ait olması dolayısıyla Basra'nın bütün kontrolü İran'ın elindedir. Basra körfezinin yüzölçümü 250 000 km², Umman Denizi'nin yüzölçümü ise 93 000 km²'dir[73]. Ülkenin %16'sı (156 000 km²) Hazar Denizi havzasına aittir. İran'ın %21'e yakını veya yaklaşık 345 000 km² ise Hint Okyanusu havzasına aittir.[74] (Bkz. EK - 1, EK - 2, EK - 3).

b) Türkmen Sahra Bölgesinin Coğrafyası

İran dağlık ülkedir. Ülkenin yaklaşık dörtte üçü dağlıktır. Bu durum ülkenin iklimine de ciddi etki ediyor. Nehirlerin istikameti de önemli ölçüde dağlara bağlıdır. Elbruz sıradağları güney Hazar sahillerini ülkenin diğer kısmından ayırmaktadır. Bunun sonucunda İran kurak bir ülke olmasına karşın tüm sahil nemli, sübtropik, bol yağışlı ve yüksek nemli havanın hâkim olduğu yumuşak iklime sahiptir. Ancak Türkmen Sahra'nın kuzeyinde, yani

---

Türkmen Sahra'da insanlar özellikle Cuma günleri *metcit* (mescit) olarak adlandırdıkları camilere akın etmekte olup, diğer günlerde ibadetlerini genelde evlerinde gerçekleştirmektedirler. Türkmenler din konusunda "laik" diyebileceğimiz durumdadırlar. Yani kimse beş vakit namaz kılmadığı için suçlanmadığı gibi, namaz kılan kişinin namaz kıldığını aile fertleri dışında çevre pek bilmez. Eğer ailede anne ve baba namaz kılıyor ise, çocuklar da namaza duracak diye bir kaide yok. Yani herkes dinini yaşamak hususunda özgür bırakılmıştır. Ancak toplumda *âhun* (ahund) adı verilen büyük din adamlarının da önemli itibara sahip olduklarını belirtmeliyiz.

Türkmen Sahra camilerinden söz etmek gerekecekse bölgede gördüğümüz – Günbed-e Kavus'ta İl Muhammet Beğzade adlı hayırsever tarafından Osmanlı mimarisi örnek alınarak yapılmış olan – bir cami haricinde diğerleri oldukça bakımsız, eski ve küçüktür. Buna karşın Şii'lere ait camilerin büyük, güzel ve bakımlı olduklarını belirtmeliyiz. İran'daki mevcut yapı nedeniyle, Sünni camilerin ve yapıtların durumu pek iç açıcı değildir.

[70] Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Azerbaycan Devleti'ne dâhildir.

[71] S. M. Aliyev, *İstoriya İrana XX vek.*, Moskva 2004, s. 19.

[72] İran'da *Haliç-e Fars* ("Fars Körfezi") adıyla bilinen Basra Körfezi'nin yüzölçümü 250 000 km² civarında, ortalama derinliği 25 metre, en büyük derinliği 100 metredir. Körfez derinliğinin yüksekliğinin alçalması güneydoğudan kuzeybatıya, yani İran sahiline doğrudur.

[73] S. G. Gorelikov, *İran*, Moskva 1961, s. 63-64.

Moravetepe civarında kurak hava hâkimdir. Örneğin, günümüzde diğer yerlerde yazın soğutucu klima kullanılırken, Moravetepe'de 'su kliması' denilen, suyla çalışan ve evin içerisine nemli hava üfleyen klima kullanılmaktadır. Ülkede sık sık, dağları çevreleyen ve İran yaylasını yaran büyük faylar ve Sabelân, Demâvend gibi yanardağlar sebebiyle depremler meydana gelir[75]. Hazar Denizi kıyılarındaki bölgeler İran'ın en verimli topraklarıdır. Mazenderan ve Gilan ormanlarında çok sayıda değerli ağaç çeşitleri mevcuttur.[76]

İran'ın kuzeydoğusunda Türkmen-Horasan dağları hâkim olup, iki paralel uzanan zincirden oluşmaktadır. Onların arasına Kuşan-Meşhed deresi sıkışmakta ve merkezi halkasını Kuçan-Meşhed vadisi oluşturmaktadır. Batıdan ona Etrek vadisi, doğudan ise Zurabad vadisi katılmaktadır.

Dağ sistemi güneybatı istikamette yavaş yavaş alçalıyor ve Deşte-Kevir çölü civarında 500-700 metreye kadar iniyor. Türkmen-Horasan dağlarının yamaçları Gerirud (Tecen) nehri vadisine dik olarak inmektedir.[77]

Türkmen-Horasan dağlarının kuzey zincirini Köpet Dağ'ı oluşturmakta olup, en yüksek tepesi Hezarmesced'dir (3117 m.). Kuçan şehrinin güneydoğusunda yerleşmektedir. Köpet Dağ'ın kuzey yamaçları tamamen Türkmenistan sınırında yer almaktadır. Kar çok az olup, bitki örtüsü neredeyse yoktur.

Türkmen-Horasan dağlarının güney zincirini Nişapur dağları oluşturuyor. Binalud, Aladağ ve diğer dağ kütlelerini içine alan bu dağ zinciri, kuzeydekilere nazaran daha dağınıktır. Fakat yüksekliği neredeyse her yerde deniz seviyesinin 3000 metre üzerindedir. Kuzeybatıda yer alan Aladağ, direkt olarak Elbruz'un doğu kolları ile bağlantılıdır ve jeolojik yapısı da ona çok benzemektedir. Bitki fakirliği ise komşu Köpet-Dağ'ını hatırlatmaktadır.[78]

Aladağ'ın güneydoğusunda yer alan Binalud sıradağları 3322 metre yüksekliklere ulaşmakla beraber, karışık tektoniği ile ondan ayrılıyor. Binalud arça ağaçlarıyla kaplıdır. Türkmen-Horasan dağ sisteminin esas özelliği, zayıf gelişmiş dağ etekleri ve dik yamaçlardır. Bunlar köy ekonomisini olumsuz etkilemektedir.[79]

---

[74] S. G. Gorelikov, *a.g.e.,* s. 65.
[75] Bernard Hourcade, "İran, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 392-393.
[76] M. Ye. Jeldakov, *Goryaçiye dorogi İrana*, Moskva 1976, s. 4.
[77] S. G. Gorelikov, *a.g.e.,* s. 37.
[78] S. G. Gorelikov, *a.g.e.,* s. 38.
[79] S. G. Gorelikov, *a.g.e.,* s. 39.

İran nehirlerinin esas kaynakları yağmur ve yer altı sularıdır. Dağdaki karların etkisi azdır. Hazar Denizi'ne dökülen nehirler: Araz, Sefidrud, Çalus, Heraz, Babol, Talar, Karasu, Gürgen[80], Etrek ved.

Türkmenlerin yaşadığı bölgelerden geçen nehirlerin başında Etrek, Gürgen ve Karasu gelmektedir. Bunların haricinde de küçük akarsular mevcuttur. Hazar'a dökülen üçüncü büyük nehir Etrek (500 km. civarı)[81] olup, başlangıcını Kuçan şehrinin doğusundaki dağlardan almaktadır. Havzasının büyüklüğü yaklaşık 37 000 km²'dir. İran için Etrek nehrinin anlamı büyüktür. Onun suları Horasan, Kuçan, Şirvan ve diğer bölgeleri beslemektedir. 11 Ağustos 1957 yılında yapılan Sovyet-İran Antlaşmasına göre, Etrek nehrinin suları (tıpkı Araz'da olduğu gibi) sınır bölgelerde ortak kullanılacaktır. Bent ve barajın inşasından sonra ise İran ve Türkmenistan topraklarında 17,5'ar ga. sulama öngörülmüştür.[82] Etrek nehri uzun olmasına karşın kolları azdır.[83] Etrek nehrinin kolları: Şirinçay, Hasankale, Sumbar.[84]

Hazar'ın güneyinde yer alan Gürgen nehri (yaklaşık 300 km.)[85] başlangıcını Aladağ'ın taşlı kollarından alıyor, ardından Gürgen-Türkmen Sahrası'ndan kıvrılarak ve çok sayıda mecra ve küçük koylar oluşturarak akmaktadır. Nehir Hocanefes denilen yerde Hazar'a dökülmektedir. Gürgen nehrinin 13 kolu bulunmaktadır[86].

Hazar Denizi'ne dökülen bir diğer nehir ise Karasu nehridir (85 km.). Başlangıcını Gürgen[87] şehrinin kuzeydoğusundaki dağ eteğindeki bataklıktan alıyor ve Bender-e Gez'in kuzeydoğusunda, Bender-e Türkmen'in ise güneyindeki Gürgen körfezine dökülüyor. Elbruz'un kollarından akmakta olan küçük ırmakların kitlesi ona dökülmektedir. Bu nehir, ormansız Gürgen-Türkmen Sahra'yı, güneydeki ormanlık alandan ayıran yegâne nehirdir.

---

[80] Burada bir hususu belirtmek gerekmektedir. Türkmenler bu nehri, Gürgen olarak telaffuz ederlerken, İran'da ise Farsça olarak Gorgan denilmektedir (Farsçada ü harfi yoktur). Bu nehir, Türkmence eserlerin neredeyse tümünde Gürgen olarak geçmektedir. Biz de burada Gürgen olarak kullanmayı tercih ettik. Ancak, çeşitli kaynak ve araştırma eserlerinden yapacağımız alıntılarda, eser müellifine sadık kalmaya özen göstereceğiz. Nehir adıyla ilgili açıklamamız Gorgan veya Gürgen şehrinin adı için de geçerlidir.

[81] A. Moini, *Cografya ve Cografya-ye Tarihi-ye Gorgan va Deşt*, Tehran 1344 (1965), s. 13; Azerbaycan'ın Celilabad ilinde Kür nehriyle birleşerek Hazar Denizi'ne dökülen en büyük nehir Araz (920 km.) olup, başlangıcını Türkiye'den almaktadır ve 340 km.'lik kısmı İran'dan geçmektedir. Bu denize dökülen bir diğer nehir olan Sefidrud (720 km.) 1940 yılına kadar, yani Şahrud nehri ile birleşene kadar Kızıl-Uzen adını taşırken, 1940 yılından itibaren Sefidrud adını almıştır. Bkz. S. G. Gorelikov, *a.g.e.,* s. 67.

[82] S. G. Gorelikov, *a.g.e.,* s. 66.

[83] M. Sendjabi, "Turkmenı v Persii", *Turkmenovedeniye*, (Temmuz-Ağustos) 1928, Aşhabad 1928, s. 86.

[84] A. Moini, *a.g.e.*, s. 14; Ayrıca bkz. Mansur Gorganî, *Mesele-ye Zemin der Sahra-ye Torkeman*, Tehran 1358, s. 2.

[85] B.-R. Logaşova ve M. Sendajabi Gürgen nehrinin uzunluğunun 250 km. olarak belirtmektedir. Bkz. B.-R. Logaşova, *Turkmenı İrana*, Moskva 1976, s. 10; M. Sendjabi, "Turkmenı v Persii", *Turkmenovedeniye*, (Temmuz-Ağustos) 1928, Aşhabad 1928, s. 86.

[86] A. Moini, *a.g.e.*, s. 18.

[87] Gürgen şehri de tıpkı Gürgen nehrinde olduğu gibi, İran'da Gorgan olarak bilinmektedir.

Hazar havzasındaki nehirlerin hepsi balıklara zengindir.[88] Bu nedenle de burada İran "Şilat" balık şirketinin fabrikası bulunmaktadır. Hazar'dan yakalanan balıklar burada işleniyor ve ayrıca havyar üretimi yapılıyor.

Türkmenlerin yaşadıkları bölgeye İran kaynaklarında genelde *Deşt-e Gorgan*[89] denilmektedir. Ancak Türkmenlerin arasında *Türkmen Sahra* olarak bilinmektedir[90]. Türkmen Sahra'nın yüzölçümü 16 375 km²'dir.[91] Günümüzde Gülistan ostanı[92] - ki Gülistan adı da sanırız tesadüf değildir, zira İran edebiyatının en büyük siması Sadî Şirazî'nin en önemli eserinin adı da Gülistan'dır - içinde yer alan Türkmen Sahra, değişik zamanlarda farklı eyaletlere dâhil edilmiştir. Bu nedenle bölgeyi tanıtırken, dönemine göre hangi bölgeye dâhil olduğu da farklılık gösterecektir. İkinci Dünya Savaşı arifesine kadar İran'da taksimat tarihi eyaletlerle temsil edilmekteydi. Günümüzde Türkmen Sahra Bölgesini de içine alan Gülistan ostanının yüzöçümü 18 572 km²'dir.[93] (Bkz. EK - 4).

Araştırdığımız dönem Kaçar hanedanlığı ve Pehleviler dönemini kapsadığından dolayı öncellikle XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki coğrafi dağılıma bakmak gerekiyor. XX. yüzyıl arifesi ve sonrasında Türkmenler, İran'ın Horasan[94] ve Esterabad[95] eyaletlerinde iskân etmekteydiler. (Bkz. EK - 5).

Horasan eyaleti daha çok dağlık ve çöl alanlarıyla kaplı olduğundan iskân alanı daha azdı. Halkın büyük bir kısmı dağ eteklerinde, vadilerde yani, suyun bol olduğu, ziraat ve hayvancılığa elverişli alanlarda yaşamaktaydı. Türkmenlerin yerleşim alanlarından bir diğeri

---

[88] S. G. Gorelikov, *a.g.e.*, s. 68.

[89] Gorgan ismi Avesta'da Vaharkane, Pehlevi kitaplarında Vurkan ve Gurkan, Yunanlılar Hirkanî, Arapçada ise Corcan olarak geçmektedir. Bkz. M. Zebihi (derleyen), *Gorgan-Name*, Tehran 1363, s. 29. Türkmence ise Gürgen'dir.

[90] Çalışmamızda "Türkmen Sahra" tabirini kullanmayı doğru bulduk.

[91] M. Gorganî, *a.g.e.*, s. 1.

[92] Ostan – Farsçada eyalet anlamındadır.

[93] M. Balbay, *İran Raporu*, s. 138.

[94] Horasan ismi eski Farsçada *hur* (güneş) ve *âsân* (âyân "gelen, doğan") kelimelerinden meydana gelmiştir ve "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu ülkesi" anlamını taşımaktadır. İsim muhtemelen Sasaniler zamanında ortaya çıkmış ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Horasan tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafî bölgenin adı idi. Günümüzde bölgenin toprakları Türkmenistan, Afganistan ve İran arasında parçalara ayrılmıştır. En geniş kesim İran'da bulunur ve idari merkezi Meşhed'dir. Bkz. Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVIII, İstanbul 1998, s. 234-241. Ayrıca Horasan'ın tarihiyle ilgili olarak bkz. Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

[95] Esterabad adının menşeiyle ilgili olarak çeşitli görüşler belirtilmektedir. Ebu el-Feda isimli müellif Esterabad adının, Ester adındaki bir kişiden alındığını yazmaktadır. Camiü'l-Enbiya'nın müellifi ise, Esterabad adının, Estere adlı şahıstan – ki bu Keyhüsrev'in eşidir – geldiğini yazmıştır. Rabino ise, Emevi Halifesi 7. Süleyman'ın komutanının "Esterek" adlı kasabada Esterabad şehrini inşa ettiğini belirtmektedir. Ester kelimesinin yıldız anlamına geldiğini belirten müellifler de vardır. Bkz. M. Zebihi (derleyen), *a.g.e.*, s. 34; 2003 yılında Aşkabat'ta, İran Büyükelçiliği'nce yayınlanan tanıtım kitapçığında Safeviler zamanında Esterabad şehrinin adının, bu bölgede çok sayıda seyyidlerin - yani Hz. Muhammed'in neslinden gelenlerin – yaşadığından dolayı, *Darü'l Mümin* olarak adlandırıldığını yazmaktadır. Bkz. Gulamhüseyin Gulamhseyinzade, *İranovedeniye*, çev. G. Tadjiyeva, G. Gurbanov, Aşgabat 2003, s. 186.

ise İran'ın kuzeydoğusunda yerleşen Esterabad[96] idi. Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı Türkmen Sahra bölgesi Esterabad[97] eyaleti içinde yer almaktaydı. Her iki eyalette de Türkmenlerin yanı sıra Fars, Kürt, Beluç, Arap ve diğer etnik topluluklar yaşamaktaydılar.

c) İran'da İdari Taksimat

Ülkenin idari taksimatı ilk kez 1906 Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesinden dolayı İran Parlamentosuna yapılacak seçimler nedeniyle yapılmıştır. Meşrutiyet Hareketlerinden sonra Millet Meclisi'nin 1907'de kabul ettiği 207 sayfalık yasalardan 176 sayfası idari taksimat, eyalet ve vilayetlerle ilgilidir. Bu yasaya göre İran dört eyaletten yani, Azerbaycan, Kirman-Beluçestan, Fars ve Horasan eyaletlerinden oluşmuştur.[98] Ülkenin ostanlara göre ayrılması ilk defa 1937-1938 yıllarında yapılmıştır. Buna göre İran, 10 ostana bölünmüştür. Ostanlar, şahrestanlara[*], şahrestanlar, bahşlara[**], bahşlar ise dihistanlara[***] ayrılmışlardır[99]. Başlangıçta 49 şahrestan var iken, 1946 yılında bu sayı 66, 1953 yılında 81, 1958'te ise 95'e ulaşmıştır. Ayrıca 10 ostana ilaveten bir de Merkezi ostan adı altında 11. ostan eklenmiştir.[100] İkinci Dünya Savaşı sonrasında stratejik nedenlerden dolayı 4 özel bölge oluşturulmuştur: Kürdistan, Beluçestan ve diğer iki bölge ise Basra ve Umman körfezi kıyılarındaki bölgelerdir. Son iki bölgenin ilki merkez Buşir ve adalar da dâhil olmak üzere Buşir'den Lar'a kadar olan alanı içine alırken; diğeri liman ve adalar da dâhil olmak üzere Bender-e Abbas'tan Çahbehar'a kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı. Kürdistan ve Beluçestan özel bölgeleri direkt olarak Tahran'a bağlı iken, diğer iki özel bölge ise dâhil oldukları ostanlara bağlı olmuşlardır.[101]

---

[96] Esterabad'ın coğrafi yapısıyla ilgili olarak el-Makdisi şöyle bir not düşmektedir: "*Deylem iklimine bağlı olan Cürcân ovalık ve dağlık bir küredir. Soğuk olmasa orada hurma bile yetişir. Turunçluk, zeytinlik, üzümlük, incirlik bir yer olup nehirleri bol, bostanları çok, büyük ve bereketli ovası olan, denize yakın, merkezi temiz ve şirin, adı büyük, haracı fazla küredir. Merkezi, bu iklimin en büyük şehri olan Şehristan'dır. Buranın şehirleri arasında Esterabad, Abaskun, Alhumu, Ahur el-Ribat bulunmaktadır.*" Bkz. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, haz. R. Şeşen, Ankara 1998, (2. Baskı), s. 173; İngiliz diplomatı Lambton da çay, tütün, narenciye, zeytinlikler ve ipek böcekçiliğinin bu bölge için önemli olduğunu, ayrıca tahıl ve pamuğun da son derece önem arz ettiğini, yani coğrafî şartları ve toprakların ne kadar verimli olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Bkz. A. K. S. Lambton, *The Persian Land Reform 1962-1966*, London 1969, s. 12. Yalnız Lambton bu eserinde (s.12), Türkmen Sahra yerine yanlışlıkla "Türkmensaray" terimini kullanmıştır.

[97] Esterabad adı, 1935 yılından itibaren Gorgan (Gürgen) olarak değiştirilmiştir.

[98] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 115.

[*] Şahrestan: kaza.

[**] Bahş: birkaç kasabanın bir araya gelmesinden oluşuyor.

[***] Dihistan: birkaç köyün bir yönetimde birleşmesinden oluşuyor.

[99] Her idari alanın başındaki kişiye sırasıyla ostandar (vali), fermandar (kaymakam), bahşdar ve dihdar denilmektedir. Köyleri ise kethodalar yönetmekteydi.

[100] A. Soheyl, *İran*, İstanbul 1952, s. 64.

[101] S. G. Gorelikov, *a.g.e.*, s. 6-7.

Ostanlar ve bu ostanlara dâhil olan önemli şehirler:[102]

Birinci ostan: Reşt, Pehlevi[****], Zencan, Erak, Lahican, Foumen, Talış.

İkinci ostan: Sari, Nouşehr, Şahi, Babol, Amol, Gorgan, Günbed-e Kavus, Şahsevar, Kaşan, Şahrud, Sanman, Damgan.

Üçüncü ostan: Tebriz, Erdebil, Ehar, Hiav, Serab, Merend, Miyane, Hosrovabad.

Dördüncü ostan: Rezaye, Merage, Mehabad, Hoy, Maku.

Beşinci ostan: Kermanşah, Senendec, Hemedan, Elam, Kasr-e Şirin, Sekkez, Şahabad, Bicar, Nehabend, Tuyserhan, Melayer.

Altıncı ostan: Ahvaz, Abadan, Borucerd, Behbehan, Horremabad, Horremşehr, Dieful, Deşt-e Mişan, Şuşter, Golpayegan.

Yedinci ostan: Şiraz, Abade, Buşir, Cehram, Fesa, Firuzabad, Kazerun, Lar.

Sekizinci ostan: Kerman, Rafsencan, Cireft, Seycan, Bam, Bender-e Abbas, Zahedan, İranşehr, Çahbehar, Zabol, Serevan.

Dokuzuncu ostan: Meşhed, Bocnurd, Bircend, Torbet-e Hayderi, Deregez, Sabzevar, Ferdovs, Kuçan, Kaşmer, Gunabad, Nişapur.

Onuncu ostan: İsfahan[*****], Fereydan, Şahreza, Şahrkord, Nain, Yezd.

Merkezi ostan: Tahran, Kazvin, Kum, Mahallat, Demavend, Save.

1970'li yılların ortalarına gelindiğinde İran'da 14 ostan ve 8 şahrestan[103] bulunmaktadır:

Ostanlar:

1. Batı Azerbaycan (merkez Rezaye[******] şehri),
2. Merkezi (merkez Tahran)
3. Doğu Azerbaycan (merkez Tebriz)
4. Gilan (merkez Reşt)
5. Mazenderan (Sari)
6. Horasan (Meşhed)
7. Huzistan (Ahvaz)
8. İsfahan (İsfahan)

---

[102] Tabloyu oluşururken S. G. Gorelikov'un adı geçen çalışmasından istifade ettik.

[****] Eski Enzeli.

[*****] İranlılar, İsfahan için "*İsfahan nısf-ı cihan*" (İsfahan dünyanın yarısıdır) demektedirler. İsfahan tarihiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Osman G. Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi İsfahan (650-1500)", *Turco-İranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 449-489.

[103] Şahrestanların adları: Çaharmahal ve Bahtiyari, Semnan, Kuhgiluye, Hemedan, Lurestan, Elam, Yezd, Zencan.

[******] Pehleviler zamanında Urmiye, Rıza Şah'ın adına Rezaye olarak değiştirilmiş. 1979'dan sonra eski adına kavuşmuştur.

9. Kermanşah (Kermanşah)

10. Beluçestan (Zahedan)[104]

11. Kürdistan (Senendec)

12. Fars (Şiraz)

13. Kirman (Kirman)

14. Basra ve Umman Körfezleri adaları ve limanlarının kıyı ostanı

1981 yılına gelindiğinde İran'da 25 ostan karşımıza çıkmaktadır. Başkent Tahran şehri ayrı bir ostan olarak çıkmaktadır. 2001 yılında İran'da 28 ostan, 288 şahrestan, 870 şehir 2280 dehistan bulunmaktadır.[105]

Yukarıda da gördüğümüz üzere, Türkmenler önceleri Horasan ve Esterabad bölgeleri içinde yer alırken, daha sonraları ikinci ostana (1937-1938) dâhil edilmiş, 1973'te ise 5. ostan olan Mazenderan ile 6. ostan olan Horasan arasında bölünerek taksim edilmişlerdir. Günümüzde ise Gülistan adıyla yeni bir ostan oluşturularak, Türkmen Sahra bölgesi bu ostana dâhil edilmiştir.

Türkmen Sahra'da Türkmenlerin oturdukları ana yerleşim alanları şunlardır: Günbed-e Kavus[106], Bender-e Türkmen[107], Kümüştepe[108], Hocanefes, Akkala[109], Kelale ve Moravetepe[110]. Bunun dışında Bocnurd yakınında yerleşen Cergelan da, Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biridir. Yukarıda adı geçen yerleşim alanları içinde tamamı Türkmenlerden oluşan iki önemli bölge yer almaktadır: Hazar Denizi sahilinde yerleşen Kümüştepe ve Hocanefes. Yukarıda saydıklarımıza ilaveten yüzlerce Türkmen köyü bulunmaktadır.

---

[104] 1973 yılı verilerine göre Sistan ve Beluçestan ostanları Beluçestan olarak adlandırılmaktalar.

[105] G. Gulamhseyinzade, *İranovedeniye*, çev. G. Tadjiyeva, G. Gurbanov, Aşgabat 2003, İran'ın Türkmenistan Büyükelçiliği tarafından yayınlanmıştır.

[106] Günbed-e Kavus şehrinin adında yer alan "günbed" kelimesi Türkiye Türkçesinde "kümbet" (Türkmence "kümmet") anlamındadır. "Kavus" ise muhtemelen, kent merkezinde bulunan kulenin içinde mezarı olduğu sanılan Ziyarilerin (428-1042) yerel hükümdarı Kabus ibn Vuşmgir'in (976-1012) ismiyle ilişkilidir. Yani şehrin ismini Türkçeye çevirirsek "Kavusun kümbeti" anlamına gelecektir. Bkz. *MİTT*, II, s. 69.

[107] Bender kelimesi Farsçada liman anlamına gelmektedir, yani Türkmen Limanı demektir. Bu şehrin ismi Pehleviler zamanında Bender-e Şah olarak değiştirilmiştir. Bender-e Türkmen'in nüfusunun önemli bir kısmını Türkmenler oluşturmaktadır.

[108] Türkmenler bölge için tarihi ismini kullanırken, yani Kümüştepe derlerken, İran hükümeti Farsça Gomişan adını kullanmaktadır. Hazar Denizi kıyısında, Türkmenistan sınırında bulunan bu bölgede Türkmenistan televizyon kanalları normal anten ile rahatlıkla izlenebilmektedir.

[109] Eski ismi Mübarekabad olup, Akkala ismi muhtemelen Kaçarlar veya Türkmenler tarafından verilmiştir. Ayrıca Rabino, Akkala'nın, Kavus zamanında İspi-Diz olarak bilindiğini belirtmektedir. Bkz. Rabino, *a.g.e.*, s. 86. Pehleviler zamanında Akkala'nın ismi Pehlevidej olarak değiştirilmiştir. Ancak günümüzde Akkala adını taşımaktadır.

[110] Bölgede çok sayıda tepeler bulunmakta ve bunların birçoğu devlet tarafınca koruma altına alınmıştır. Kümüştepe ve Moravetepe gibi yerleşim alanları da adlarını tepelere istinaden almışlardır. Halk arasında dolaşan yaygın bir söylentiye göre bu tepelerde altın ve gümüş hazineleri bulunmaktadır. Türkmen Sahra'da dolaştığımız birçok yerde 4-5 metre derinlikte kazılmış çukurlara rastladık. İnsanlar buradan altın çıkarıldığı kanısındadırlar. Yani, bu coğrafyada hazinelerin gömülü olduğu hususunda herkes hemfikirdir.

C) İran Türkmenlerinin Boy Yapısı ve Nüfusu

a) İran'da Türkmen Boyları

İran'da yaşayan Türkmenler de tıpkı Türkmenistan ve Afganistan'daki akrabaları gibi boy yapısı üzerine oluşmaktadır. Türkmen Sahra'da ve civar bölgelerde yaşayan Türkmenlerin ana çekirdeğini Yomut[111] ve Göklen[112] boyları oluşturmaktadır. Bunlara ilaveten Teke, Nohur, Sarık ve diğer boy temsilcileri de yer almaktadırlar.[113] Tekeler, Günbed-e Kavus'ta ve Türkmenistan sınırına yakın bölgelerde de yaşamaktadırlar. Ancak sayıları fazla değildir. Ayrıca Göklen, Teke ve Nohurlar Bocnurd'un kuzeybatısında yaşamaktadırlar.[114] Nohurların yaşadığı en önemli yerlerden biri de Cergelan'dır. Huşeng Purkerim, Türkmen Sahra halkının İnçeburun, Aktepe, Danışmend ve Tengli'de yaşayan Türkmenlere - Etrek nehri yakınında yaşadıklarından dolayı - Etrekî dediklerini belirtmektedir.[115]

Her boy uruklara, oymaklara, cemaatlere yani kendi içinde birçok kola ayrılmaktadır. Her bir Türkmen kendisinin hangi boy, uruk ve oymağa ait olduğunu bilmektedir. Bu durum diğer yerlerde, örneğin Türkmenistan ve Afganistan'da yaşayan Türkmenler için de geçerlidir.

Bölgede yaşayan Türkmenlerin esas kısmını oluşturan Yomutlar, kendi aralarında iki ana kola bölünmekteler: Caferbay ve Atabay.

Caferbaylar genelde Hazar Denizi kıyılarında iskân etmekle beraber en önemli yerleşim alanları Kümüştepe[116], Hocanefes, Bender-e Türkmen, Karasu, Omçalı, Sallah, Arık

---

[111] Yomut isminin kökeni ile ilgili olarak çeşitli görüşler ifade edilmiştir: Ye. A. Zuyev, Yomut isminin aslının "Yumut/Yum" olduğunu ve bunun da "Gunn/Hun" olabileceğini belirtirken, bazı araştırmacılar Uygur yazıtlarında "Umut/Yumut" isminin geçtiğini ifade etmekteler. V. Radlov, "Yumut'un 'toplanmak" anlamında olduğunu belirterek, Uygur yazıtlarında geçen bu kelimenin 'yığın', 'küme' manasını taşıdığını ifade etmektedir. Etimologlar ise, Türkçede "yum", "yummak", "yumak", "yamak", "yamalak", "yumruk" ve "yumru" gibi Yum/Yumut/Yumıt kelimesinin kökünü içeren bir sürü sözcüğün varlığına dikkat çekerek, genelde "küme, yığın, toplu" anlamı üzerinde durmaktalar. Türkmen tarihçisi A. Djikiyev ise, Yumut/Yomut boy ismi "yov" – yağı, düşman; "mut" ise – met, yıkıcı, öldürücü anlamları içeriyor, yani "Yomut" – düşman öldüren, düşmanı yok eden anlamında açıklamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003, s. 242.

[112] Göklen isminin menşei ile ilgili olarak Rus araştırmacısı G. İ. Karpov, Orta Çağlarda Oğuz-Türkmen boyları arasında "Gök" veya "Göklü" adıyla meşhur boyun olduğunu belirtiyor. S. G. Agadjanov ise XI. yüzyılda Balhan ve Sır-Derya boylarında "Gök/Göklü" isimli bir boyun varlığından söz eder. Araştırmacılara göre, adı geçen "Gök/Göklü" boyu Göklenlerin ataları olsa gerek. F. S. Faseyev'e göre, Göklen adı "Gök ölen"den gelmektedir. Burada "ölen" kelimesi eski Türkçede "ölenk/üleng"den, yani "su"dan gelmekte olup, manası "mavi su" demektir. Geniş bilgi için bkz. E. N. Necef – A. Annaberdiyev, *a.g.e.*, s. 246.

[113] İranlı araştırmacı Huşeng Purkerim Teke ve Nohurların, 1917 İhtilalinden sonra Türkmenistan'dan gelerek Hesarçe dağlarına göç ettiklerini yazmaktadır. Bkz. H. Purkerim, "Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 41-42, (Şubat-Mart-Nisan) 1966, Tehran, s. 32.

[114] H. Purkerim, "Torkemanha-ye İran berrasi-e zeminiha-ye ictimaî", *Honar va Mardom*, No. 61-62, (Kasım-Aralık) 1967, Tehran, s. 49.

[115] H. Purkerim, "İnçeburun", *Honar va Mardom*, No. 71, (Eylül) 1968, Tehran, s. 43-44.

[116] Kümüştepe adının menşei ile ilgili olarak şöyle bir rivayet bulunmaktadır: "*Bir zamanlar Kümüştepe, Hazar Denizi'nde bir adamış. Türkmenler oradan gümüş sikkeler buldukları için o bölgeye Kümüştepe demekteler*". H. Purkerim, "Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 63, (Ocak) 1968, Tehran, s. 26, 32; H. Purkerim,

ve Beşyusha[117]. Caferbaylar genellikle Hazar Denizi kıyısındaki bölgelerde yerleşmektedir. Örneğin, Ağustos 2005 yılında Türkmen Sahra'ya yaptığımız gezi esnasında Kümüştepe'de sadece bir ailenin Teke boyundan olduğunu, kalan tüm halkın ise Yomutların Caferbay koluna dâhil olduğunu tespit ettik. Gerek Kümüştepe, gerekse de Hocanefes'in en önemli özelliklerinden biri de günümüzde bile tüm halkının Türkmenlerden oluşuyor olmasıdır. Gayri Türkmenler ise ancak güvenlik görevlileri tarzında emniyet mensupları ve idari personelden oluşmaktadır. Araştırma ve gözlemlerimize göre, Türkmenler arasında okuma yazma oranı Caferbaylar arasında daha fazladır. Caferbayların maddi durumlarının da Atabaylara nazaran daha iyi durumda olduklarını belirtmek gerekir.[118]

Türkmenlerin Atabay uruğu ise Türkmen Sahra'nın ortası ve kuzeyinde, kısmen de batı ve doğusunda yaşamaktalar. Akkala'dan itibaren Atabaylar yoğunlukta olmakla beraber, merkez kent Günbed-e Kabus şehrinde Atabayların sayısı diğer Türkmen boy ve uruklarına göre daha fazladırlar[119].

Yomutlardan sonra Türkmenler arasında en fazla nüfusa sahip Göklenler bölgenin doğusunda yaşamaktalar. Göklenlerin yoğun olarak bulundukları en önemli şehir Kelale'dir. Ayrıca Kelale'nin etrafında çok sayıda köy ve kasaba bulunmaktadır. Göklenler bu yerleşim alanlarında çoğunluktadırlar. Kelale ile Akkala arasında yer alan Kerim İşan köyünde yer alan Türkmen Sahra'nın en önemli ve en eski[120] dini tarihi yapılarından biri olan Seyitgılıç İşan medresesi de Göklenlere aittir. Medreseyi inşa eden Seyitgılıç İşan'ın kendisi de Türkmenlerin Göklen boyundan olup eğitimini Buhara'da almıştır. Bu medresede ünlü Türkmen din adamlarından Sapargulı İşan, İbrahim Ahund[121], Abdülkadir Ahund ve Annagurban Ahund ders vermişlerdir.[122] Göklenler arasında Nakşîbendilik daha yaygındır.

"Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 41-42, (Şubat-Mart-Nisan) 1966, Tehran, s. 29; M. R. Bîgdilî, *Torkemanha-ye İran*, Tehran 1369 (1990), s. 66.

[117] A. Şougî, *Deşt-e Gorgan*, Tehran 1314 (1935), s. 6-11.

[118] Bu görüşümüzü M. Zebihi de paylaşmaktadır: "*Yomutların arasında en kültürlü, en zengini ve nüfus olarak en büyüğü Caferbaylar'dır. Özellikle Kümüştepe ve Hocanefes'te yaşamaktalar*". Bkz. M. Zebihi, *a.g.e.*, s. 119-120. *Ferheng-e Coğrafya-î İran Horasan* adlı eserde Kümüştepe'de Atabayların yaşadığı yazmaktadır. Bkz. *Ferheng-e Coğrafya-î İran Horasan*, Meşhed 1380, s. 895. Ancak gerek bizim bizzat araştırmalarımızda, gerekse de eski dönem müelliflerinin eserlerinde bu yönde her hangi bir bilgiye rastlamadık. Kümüştepe eskiden beri Caferbayların iskân alanıdır.

[119] A. Şougî, *a.g.e.*, s. 11.

[120] H. Purkerim, "Torkemanha-ye İran", , *Honar va Mardom*, No. 63, (Ocak) 1968, Tehran, s. 28.

[121] Ahund: 5 ila 10 yıl arasında medresede dini eğitim alan kişilere Ahundluk icazet belgesi verilmektedir. H. Purkerim, "Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 50, (Aralık) 1966, Tehran, s. 23.

[122] H. Purkerim, *a.g.m.*, s. 28. Kaçarlar döneminde yapılmış olan bu medrese, doğa ile bütünleşmiş bir vaziyette, adeta yüzüğün taşı gibi tüm ihtişamıyla Türkmen Sahra'nın en güzel yapılarındandır. Hâlâ güzelliğinden hiçbir şey kaybetmemiş olan bu medreseyi yaptıran Seyitgılıç İşan'ın, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkmen Sahra'da kendi cumhuriyetlerini ilan eden Türkmenleri, Pehlevilere (1925-1979) boyun eğmesini isteyen birisi olduğunu belirtmeliyiz. Türkmenlere ait tarihi yerlerin birçoğunun harap vaziyette olmasına karşın bu yapının güzelliğini muhafaza ediyor olması sanırız kendiliğinden anlaşılmaktadır. Burada Seyitgılıç İşan'ı kesinlikle yargılamak niyetinde değiliz. Amacımız medresenin neden hâlâ güzelliğini muhafaza ediyor olmasını açıklamaktır.

Göklenler genellikle yerleşik hayat yaşadıkları için Nakşîbendilik daha kolay yayılmıştır. Nakşîbendiler kendilerine sufî demekte olup, bu öğretiyi yayanlara ise murşid demişlerdir. Onların öğretilerine ise *ilm-i baten* ("gizli ilimler") denilmektedir.[123]

Yomut boyu Kutlu-Temir (Kara-Çoka) ve Utlı-Temir olmak üzere iki ana kola bölünmektedir. Utlı-Temir'ler, genelde Türkmenistan'ın kuzeyinde yaşamaktadırlar. Kutlu-Temirler ise Türkmenistan'ın güneybatısında ve İran'da yaşamaktadırlar. Dolayısıyla İran'da yaşayan Yomutlar, Kutlu-Temir'den gelmektedirler. Yani Caferbay ve Atabaylar Yomutların Kutlu-Temir koluna aittirler. İran'da yaşayan Göklenler ise Kayı ve Dodurga olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar.

Rus araştırmacısı G. Karpov 1942 yılında İran'da yaşayan halkların listesini oluşturmuştur. Yazma şeklinde korunmakta olan bu listeye göre ise, Türkmen Yomut ve Göklen boylarının uruklara bölünüşü şöyledir[124]:

Yomutlar: Kocuh, Tatar, Bayram-Sali (Şali), Koçek, Eymir, Batrak, Düyeci, Daz, İlgai, Gan-Yokmaz, İgdir, Sallah, Atabay, Ak-Atabay, Ogurcalı, Caferbay.

Göklenler: Kara-Balhan, Hoca, Şıh, Kayı, Çahır, Bayandur, Ay-Derviş, Arablıyar, Harasor-Sengrek, Tan, Karaşmar, Yangak, Karnas, Yel-Yangi, Darı, Bakaca, Çakır, Dodurga, Karık.

Elbette Türkmen boy yapısını, yani uruklara dağılımını en küçük ayrıntısına kadar net olarak tesbit etmek oldukça zordur. Abdullah Yılmaz, Karpov, Purkerim, Logaşova ve Atanıyazov bu alanda araştırmalar yapmışlar ve bu araştırmacıların her biri değişik sonuçlar elde etmişlerdir. (Bkz. EK - 6, EK - 7, EK – 8, EK - 9, EK - 10). Bu nedenle kesin bir uruk yapısından söz edemeyiz. Yani örneğin Caferbay veya Atabay Yomutlarınının daha alt uruklarıyla ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Ancak asıl bilinmesi gereken Yomut ve Göklen boylarının İran Türkmenlerin esas çekirdeğini teşkil ettikleridir. Bunların yanı sıra sayıları az da olsa Teke, Nohur, Salur ve Sarık ved. Türkmen boyları da İran'da iskân etmektedirler.

b) İran'da Türkmen Nüfusu

İran'da yaşayan Türkmenlerin sayısı hususunda çeşitli veriler bulunmaktadır. Bu bilgilere geçmeden önce bir hususa değinmek istiyoruz. Çalışmamızın ileriki bölümlerinde bahsedeceğimiz 1881 İran ile Çarlık Rusya arasında yapılan sınır Antlaşması öncesi ve sonrasında, yani 1917 Bolşevik ihtilaline kadar şimdiki Türkmenistan ve İran topraklarında

[123] H. Purkerim, "Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 41-42, (Şubat-Mart-Nisan) 1966, Tehran, s. 32-33.
[124] G. İ. Karpov, *Spisok Narodnostey İrana*, (Yazma) Aşhabad 1942, s. 16-17.

yaşayan Türkmenler her iki tarafa da sürekli karşılıklı olarak geçmekteydiler. Yani, sınır antlaşması yapılmış olmasına rağmen sınırı geçmekteydiler. Hatta her iki devlete de vergi ödedikleri gibi, bazıları da hiçbirine vergi ödemiyordular. Bu bilgiyi aktarmaktaki amacımız, nüfusla ilgili bilgiler dikkate alındığında bunların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Çünkü vereceğimiz rakamlar farklılıklar göstermektedir. Rakamların değişikliliği bu sebepten ve sağlıklı bir nüfus sayımı yapılamamasından kaynaklanmaktadır.

Çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilere göre XIX. yüzyıl sonunda XX. yüzyıl başında İran'daki Türkmenlerin Yomut boyunun nüfusu şöyledir: Rus Yarbayı İ. Kolyubakin, 1883 yılında yayınlanan yıllıkta Türkmenlerin İran'daki nüfusunu 125 000 olarak verirken[125], 1884 yılında ise Türkmenlerin Yomut boyunun sayısının 15 bin çadır olduğunu belirtmiştir. Her çadıra ortalama 5 kişi düştüğünü sayacak olursak, 75 000 Yomut nüfusundan bahsedilebilir.[126] XX. yüzyıl başında Kuzeydoğu İran'da bulunan İngiliz Percy Sykes ve Rus askeri araştırmacı K. Benderev, Yomutların sayısını sadece 8 500 ve 8 120 aile olarak kaydetmişlerdir.[127] 1915 yılında Rus araştırmacısı A. Saharov ise Yomutarın 9 000 çadır olduklarını belirlemiştir.[128] Türkmen araştırmacısı H. Atayev, 1920 yılına ait arşiv belgelerine dayanarak yerleşik ve göçebe Yomutların çadır sayısını 17 150 olarak tesbit ettikten sonra, her çadırda 8-9 kişi olduğunu varsayarak onların sayısını takriben 140-150 bin olarak kaydetmektedir.[129] Türkiye'de basılan *Tahran Ateşe Militerliği Raparu*'na göre, 1928 yılında İran'da 150 000 Türkmen yaşamaktadır.[130] (Bkz. EK - 11). İran'da yaşayan diğer Türkmen boylarından Teke ve Nohur boylarına ait bilgilerimiz ise yok denecek kadar azdır. Logaşova, onların sayısını 20 bin kişi olarak vermektedir.[131] İran'da yaşayan Salur, Sarık, Hoca, Mahtum, Şıh (Şeyh) gibi Türkmen boy ve uruklarına ait elle tutulur herhangi bilgi ise ne yazık ki elimizde mevcut değildir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, İran'da en fazla bulunan Türkmen boyları başta Yomut ve Göklen boyları olmak üzere Teke ve Nohur'dur. Bunların yanı sıra çeşitli diğer boy ve urukların temsilcileri de az sayıda da olsa iskân etmektedirler.

---

[125] İ. Kolyubakin, "Sostav naseleniya Persii po plemenam i provintsiyam", *Sbornik Geografiçeskih, Topografiçeskih i Statistiçeskih Materailov po Azii*, vıp. IV, S-Peterburg 1883, s. 51. Burada ayrıca Kolyubakin, İran'ın genel nüfusunun 5 milyon civarında olduğunu, Türkmenlerin ise nüfusun %2'lik bir kesimini teşkil ettiğini belirtmektedir.

[126] İ. Kolyubakin, "Naseleniye Horasana s Seistanom i Kuhistanom", *Sbornik Materialov po Azii*, vıp. 11, SPb. 1884, s. 24. Bkz. H. Atayev, *Osvoboditelnoye Dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, Aşhabad 1970, s. 21.

[127] Percy Sykes, *Ten thousand miles in Persia*, London 1902, s. 18; K. Benderev, *Astrabad-Bastamskiy rayon Persii*, Ashabad 1904, s. 9, 186-188. Bkz. H. Atayev, *Osvoboditelnoye Dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, s. 21.

[128] A. Saharov, *Russkaya Kolonizatsiya Astrabadskoy Provintsii*, Pgr. 1915, s. 9. Bkz. H. Atayev, *Osvoboditelnoye Dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, s. 21.

[129] H. Atayev, *Osvoboditelnoye Dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, s. 21-22.

[130] *Tahran Ateşe Militerliği Raporu*, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, 1928, s. 145.

[131] B.-R. Logaşova, *Turkmenı İrana*, s. 17.

İran'da yaşayan Türkmenlerin Göklen boyuna ait bilgiler ise daha azdır. Mirza Baba b. Mirza Sefî Ali Bestamî'nin Tehran Melek Milli kütüphanesinde korunan *Kitapçe-î Nüfus Esterabad* adlı eserie göre Kameri 1296 (1879) yılında Esterabad'da 25 000 Göklen ve 58 200 de Yomut nüfusu yaşamaktadır.[132] Rus araştırmacılarından D. Rusinov ve G. Karpov da Göklenlere ait 3 000 çadır (25 000 kişi civarı) rakamını zikretmekteler. Konsolosluk raporlarını içeren *Severnaya Persiya* (Kuzey İran)'daki rakamlara göre ise Göklenlerin nüfusu 50 000 kişidir.[133] Son dönem için ise boylara göre rakamların doğruluğu tartışılır. Hatta genel olarak Türkmen nüfusuyla ilgili rakamlar bile bazen büyük farklılıklar göstermektedir.

İran'da, Kasım 1956 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre ülkenin genel nüfusu 18 944 821[134], Türkmen nüfusu 330 000 olarak kaydedilmiştir.[135] 1966 yılında yapılan ikinci nüfus sayımında İran nüfusu 25,8 milyona ulaşmıştır. Ancak bu kez nüfusu sayımı yapılırken vatandaşların milli kimlikleri dikkate alınmamıştır. 1928 yılında Sovyet araştırmacısı M. Sendjabi, Türkmenlerin İran'daki nüfusunu 200 000 olarak belirtmektedir.[136] Rus araştırmacılarından P. Milov 1953 yılında 210 000, S. Gorelikov ise 1961 yılında 180 000-200 000 rakamını vermektedirler. Fransız asıllı araştırmacı Pierre Oberling, 1960 yılı sonrasında Horasan'daki Türkmenler ve diğer Türklerin sayısını 400 000 olduğunu tahmin etmektedir.[137] İran Türkmenlerinden Yusuf Azmun 1965 yılında Türkmenlerin 200 000 kadar olduğunu yazmaktadır.[138] Bir diğer Türk araştırmacısı Ahmet Caferoğlu, Aziz Hatami'nin 1963 yılında yayınlanan eserine dayanarak Türkmenlerin sayısının 500 000 kadar olduğu kanaatindedir.[139] Ahmet B. Ercilasun, Türkmenlerin 1981 yılında 660 000 ile 700 000 arasında, 1988'de ise 1 milyon rakamına yaklaşmış olması gerektiğini yazmaktadır.[140] 1973

---

[132] M. Zebihî, *a.g.e.*, s. 240, 270. Zebihî'nin bu çalışmasında yukarıda ismi zikredilen müellifin eserinin tam metni verilmiştir.
[133] Bkz. H. Atayev, *Osvoboditelnoye Dvijeniye Turkmen v İrane*, s. 24.
[134] M. Penahiyan, *Ferheng-e Cografya-i Milli Torkan İran-e Zemin*, IV, (Baskı yeri yok), 1973, s. 4; M. Aydogdıyev, *Turkmenı İrana v 60-70-e gg. XX v.*, Aşhabad 1992, s. 29. M. Penahiyan, 1973 yılında ise İran nüfusunun 32 milyon olduğunu belirtmektedir. M. Penahiyan, *a.g.e.*, s. 4.
[135] H. A. Atayev, *Turkmenı İrana v 30-80-e gg. XX v.*, Aşgabat 1992, s. 21.
[136] M. Sendjabi, "Turkmenı v Persii", *Turkmenovedeniye*, No. 7-8, (Temmuz-Ağustos) 1928, Aşhabad, s. 86.
[137] P. Oberling, "İran'ın Türk Halkları", M. Bainbridge, *Dünya'da Türkler*, çev. M. Harmancı, İstanbul 1995, s. 150.
[138] Y. Azmun, "İran'da Yaşayan Türkmenler Hakkında Küçük Bir Not", *Türk Kültürü*, Yıl 2, Sayı 28, (Şubat) 1965, s. 245. İran'lı araştırmacılardan A. Moini, 1965 yılında Kümüştepe'de 5168, Hocanefes'te 2361 ve Omçalı'da 1844 kişi iskân ettiğini yazmaktadır. Her üç yerleşim alanın sakinleri Türkmenlerden oluşmaktadır. A. Moini, *a.g.e.*, 158, 160. Bir diğer İran'lı araştırmacı Mahmud Penahiyan (Tebrizî) ise 1973 yılında Kümüştepe'nin merkezinde 7000 Türkmenin yaşadığını, çevredeki 16 Türkmen köyle beraber ise toplam 27 000 Türkmen nüfusunun varlığını belirtmektedir. M. Penahiyan, *Ferheng-e Cografya-i Milli Torkan İran-e Zemin*, IV, Bagdad 1973, s. 302, 558; 1956 nüfus sayımına göre Kmüştepe'de 5167 kişi yaşamaktaydı. Bkz. B. Logaşova, "Poseleniya i jilişa Turkmen İrana", *İzvestiya AN TSSR*, No. 1, Aşhabad 1970, s. 26.
[139] A. Hatami, *İran*, Tehran 1963, (2. Baskı), s. 62. Bkz. A. Caferoğlu, "İran Türkleri", *Türk Kültürü*, Yıl 5, Sayı 50, (Aralık) 1966, s. 133. Ayrıca bkz. A. Caferoğlu - T. Yücel, "Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı*, *Ankara* 1976, s. 1120.
[140] A. B. Ercilasun, "İran Türkleri", *Türk Kültürü*, Yıl 26, Sayı 300, (Nisan) 1988, s. 37.

yılına ait verilerine dayanarak Logaşova ise 450 000 rakamı üzerinde durmaktadır.[141] Penahiyan, 1973 yılında yayınladığı eserinde Günbed-e Kavus ve Deşt-e Gorgan'daki 217 köyün nüfusunun 116 000 olduğunu belirtmiştir. Ancak burada araştırmacı bölgedeki Türkmenlerin tüm nüfusunu kastetmemektedir. Zira araştırmacı eserinin son kısmında 251 Türkmen köyünün adını aktardıktan sonra burada 66 610 kişinin yaşadığını aktarmaktadır. Kısacası M. Penahiyan, sadece adlarını belirttiği köy ve diğer yerleşim alanlarının nüfusunu vermektedir.[142] İranlı araştırmacılar M. Ş. Kemalî ve A. A. Hângâh ise 1976 yılında 312 274 Türkmen nüfusu (221 799 Yomut, 85 030 Göklen ve 5 446 Teke) bulunduğunu belirtmektedirler.[143] Türk araştırmacısı Şinasi Sükan ise 1976 yılında yayınladığı çalışmasında Türkmen bölgesinde 350 000, Horasan bölgesinde ise 800 000 Türk'ün yaşadığını yazmaktadır.[144] Türk araştırmacısı Halid Lâziboğlu, Türkmen Sahra'da yaşayan Türkmenlerin sayısını 800 000 olarak tesbit etmektedir.[145] Türkmen tarihçisi H. Atayev ise 1991 yılında 700 000 ile 1 000 0000 arası bir Türkmen nüfusundan bahsetmektedir.[146] B.-R. Logaşova ise 1992 yılında İran'da 1 500 000 Türkmenin yaşadığını yazmaktadır.[147] Türkiye'de özellikle Türkmenler üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen tarihçi Mehmet Saray 1995 yılında Türkmenlerin İran'daki nüfusunun 1 500 000 civarında bulunduğunu kaydetmektedir.[148] Türk dünyasıyla ilgili araştırmalarıyla tanınan Türk tarihçi ve araştırmacısı Nadir Devlet ise 1997 yılında İran'daki Türkmen nüfusunun 500 000 civarında olduğunu tahmininde bulunmaktadır.[149] 1997 yılında Rafael Blaga, Türkmenlerin 500 000 kişi olduklarını yazmaktadır.[150] M. Balbay ise İran Türkmenlerinin nüfusunun 2 milyonun üzerinde olduğunu belirtmektedir.[151] Türkmenlerin İran'daki sayısı hususunda 2,5 - 3 milyon gibi rakamları telaffuz edenler de vardır. Hatta Ağustos 2005'te Türkmen Sahra'ya yaptığımız araştırma gezimizde de halkın büyük çoğunluğu 3 milyon gibi rakamdan söz etmektedirler. Ancak bu durum sanırım İran içinde tecrit edilmişlik psikolojisinin yarattığı bir durumdur.

---

[141] *Iran Almanac and Book of Facts*, Tehran 1973, s. 417. Bkz. Logaşova, *Turkmenı İrana*, s. 3, 13; "*Türkmen Sovyet Ansiklopedisi"* de İran yazılı kaynaklarına dayanarak 1973 yılında bölgedeki Türkmenlerin nüfusunu 450 000 olarak aktarmaktadır. Bkz. "Eyran Türkmenleri", *Türkmen Sovet Entsiklopediyası*, X, Aşgabat 1989, s. 277.

[142] M. Penahiyan, *a.g.e.*, s. 302, 558. Araştırmacı ayrıca Günbed-e Kavus'un nüfusunun 9000 olup, üçte ikisinin Türkmenlerin teşkil ettiğinin belirtmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 303.

[143] M. Ş. Kemalî – A. A. Hângâh, *İraniyan-e Torkeman*, Tehran 1374, s. 78.

[144] Ş. Sükan, "İran'ın Etnik Durumu ", *Töre*, Yıl 7, Sayı 56, (Ocak) 1976, Ankara, s. 38.

[145] H. Laziboğlu, "İran Türkleri", *Milli Eğitim ve Kültür*, Yıl 2, Sayı 7, (özel sayı), (Temmuz-Ağustos) 1980, Ankara, s. 86.

[146] H. Atayev, *Turkmenı İrana*, s. 21.

[147] B.-R. Logaşova, "Turkmenı İrana", *Turkmenistan Segodnya*, No. 3, (Mayıs) 1992, s. 4.

[148] M. Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara 1995, s. 205.

[149] N. Devlet., "İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Azerbaycan", *Toplumsal Tarih*, Sayı 40, (Nisan) 1997, İstanbul, s. 55. Ayrıca bkz. Devlet N., *Çağdaş Türkîler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, s. 442.

[150] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 315.

Ekim 1998 itibariyle Gülistan ostanında 1 472 441 kişinin iskân etmektedir.[152] Gülistan ostanında %60 ila %70 arası bir Türkmen nüfusunun yaşadığını düşünürsek - ki Türkmenlerin en yoğun oldukları bölgedir - bu 900 000 ila 1 050 000 arası bir rakama tekabül etmektedir. Ayrıca, Gülistan ostanı dışında Mazenderan, Horasan ostanlarında ve başkent Tahran'da yaşayan daha az sayıdaki Türkmen nüfusunu da buraya ilave ederek İran'da yaklaşık 1 500 000 Türkmenin yaşadığını iddia edebiliriz. Kanaatimizce 1,5 milyonin üzerinde rakamları telaffuz etmek pek doğru olmasa gerek.

[151] M. Balbay, *İran Raporu*, s. 132.
[152] M. Balbay, *İran Raporu*, s. 124.

I.BÖLÜM

KAÇAR HANEDANLIĞI'NDA TÜRKMENLER

Gurdugım aslında, bilgil bu zeminiň mıhıdır,
Erer ol erkin mıdam, budur Türkmen binası.
Mahtumkulu[*]

A) 1881 Rus-İran Sınır Antlaşmasına Kadar Türkmenlerin Bölgedeki Tarihi Konumu

Aralıklarla yüzyıl süren doğuda Kızılbaş[1]- Şeybani, batıda ise Osmanlı - Kızılbaş savaşları sonucunda tarihi Orta Asya-Anadolu yolu üzerindeki Türk boylarının aktif göçü büyük ölçüde durmuştur. Bu durağanlık özellikle İran-Orta Asya ve İran-Anadolu sınırlarında belirgin bir biçimde hissedilmekteydi. Belirtilen sınır bölgeleri bu üç devlet (Osmanlı, Kızılbaş ve Şeybani) arasında çatışmaların yoğun olarak yaşandığı "cephe hattı" olarak anılıyordu. Kızılbaşlar doğuda Horasan'ın içlerinde mevzilenirken, batıda ise Azerbaycan'ın güneyinde istihkâm kurmuşlardır. Buna karşın Osmanlılar, Diyarbakır ve batısındaki illerde; Şeybaniler ise Amu-Derya'nın[2] Maveraünnehr kıyılarında karargâhlarını kurmuşlardır. Bu doğuda, Amu-Derya nehri ile Horasan'ın içlerine kadar geniş bir arazide siyasal bir boşluk oluşturduğu gibi, Osmanlı–Kızılbaş çatışma alanı olan Tebriz ile Diyarbakır arasındaki bölgelerde de ciddi bir otorite boşluğuna neden olmuştur. Doğuda 1508 yılında, batıda ise 1514 yılında başlayan çatışmaların 1747 yılında Nadir Şah Afşar'ın ölümüne kadar dinmediği

---

[*] Mahtumkulu'nun şiiri için bkz. *Magtımgulı*, s. 254'de "Türkmen Binası" adlı şiiri.

[1] Safevi Devleti'nin kurucuları kendi devletlerine "Devlet-i Kızılbaş", ülkelerine de "Ülke-i Kızılbaş" dedikleri için, biz de burada "Kızılbaş" adını tercih ettik. Bkz. Faruk Sümer, *Safeviler Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1995, s. 105.

[2] Amu-Derya nehrinin adı "*şimdiki Çarçuy kasabasının eski ismi olan Amul veya Amuya'ya nisbetle Ab-i Amuya, Derya-yi Amuya, Türkçesi olan Amul deryası yahut Amu deryası tabirlerinden gelmektedir*". Bkz. A. Zeki Velidi Togan, "Amu-Derya", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, I, Eskişehir 1997, s. 419; Türkmen dilcisi Soltanşa Atanıyazov'un hazırladığı sözlükte *derya* kelimesinin kökü ise şöyle açıklanmaktadır: "*Türkologlara göre 'derya' kelimesi Türk dillerinin Altay birliğini teşekkülü döneminde 'da arya' adlı iki kelimeden ortaya çıkmıştır. O dönemde 'da', "büyük" anlamındadır (mukayese: dağ). Günümüzde dahi 'da' kelimesi Çin ve Moğol, 'day' kelimesi ise Tunguz-Mançur dillerinde aynı anlamlarda kullanılmaktadır (bahsettiğimiz diller Altay döneminde akraba dillerin bir ailesine dahildir). O diller ailesinde 'arya' ve Tunguz-Mançur dillerinedki 'ari' kelimesi "akın" anlamındadır. Bu sözcüğün 'ar' kökü günümüz Türkmencesinde 'arna, arık, arım (garım)' kelimelerinde kendini korumuştur. Demek ki, 'derya' kelimesi aslında "büyük su yolu" manasındaki Türk (Altay) sözcüğüdür*". Bkz. Soltanşa Atanıyazov, *Türkmen Dilinin Sözküki Sözlüğü*, Aşgabat 2004, s. 116; Amu-Derya'nın bir diğer adı da Ceyhun'dur. Ceyhun kelimesinin anlamı konusunda ihtilaf varsa da, Özbekistan'da yayınlanan ve 2001'de Türkçeye çevrilen kitapta "ceyhun"un 'deli, çılgın' anlamında olduğu belirtilmektedir. Rivayete göre oğullarını imtihan eden Horezm padişahı, nehir sahilinde yürürken bir yandan da oğluna 'aferin benim Ceyhun oğlum, aferin Ceyhun oğlum!' dermiş. Böylece nehrin adı Ceyhun olmuş. Bkz. Musine Galima – Mamatkul Corayeff, *Turan'ın Alp Kızları, İpekyolu Efsaneleri*, çev. A. Batur, İstanbul 2001, s. 102-107.

göz önüne alınırsa Orta Asya, İran, Orta Doğu ve Anadolu'yu paylaşan kalabalık Türk nüfusunun büyük kayıplar verdiği anlaşılmaktadır. Sınır hattında oluşan bu boşluğu tarihin sonraki safhalarında iki etnik gücün doldurmaya çalıştığı görülecektir: doğuda Türkmenler, batıda Kürtler.[3]

a) Cend'den Horasan'a Birinci Türkmen Göçü

Bu tarihsel çizgileri geriye doğru, yani XI. yüzyılın başlarına doğru uzatırsak söz konusu şartların o dönem için de geçerli olduğunu göreceğiz. Zira uzun süre devam eden Horasan hâkimiyeti uğrunda Karahanlı - Gazneli - Selçuklu çatışmaları bölgede büyük bir siyasal boşluğun oluşmasına neden olmuştur.

II. Gök-Türk İmparatorluğu'nun çözülmesi üzerine Orta Asya'nın bölgeler halinde Türk boyları arasında paylaşıldığı görülmektedir. İlk kez V. yüzyılda bir Çin yıllığında geçen *Tö-kü-möng* veya *Tök-yu Möng*, daha sonra VIII. yüzyıla ait Sogd belgelerindeki geçen *Trwkkm'n* ve bunu teyit eden 801 yılına ait *T'ungt-tien* adlı Çin tarih kitabında görülen *T'ê-chü-meng* adı sonraki dönemlerde İslâm müellifleri tarafından kalabalık Oğuz boylarına verilecek Türkmen adının tarih kayıtlarına geçen ilk şeklidir.[4]. Bahsedilen *Tök-yu* kelimesi Çinlilerin *Tukyu* dedikleri *Türk* adıdır. *Möng* ise özellikle Göktürklerin kendilerine verdikleri tanımlamayla *Mengü* demektir. Yani kelimenin Türkçedeki karşılığı *Türk Mengü*'dür. Sogd belgelerinde geçen *Trwkkm'n* kelimesindeki *Trwkk* – 'Türk', *M'n* ise 'men' anlamına gelmektedir. Burada başta Türkler olmakla beraber gerek Çinlilerin, gerek Sogdların ve gerekse de Arapların farkında oldukları ancak bizim anlayamadığımız hassas bir durum söz konusudur. Evet, Araplaraın *Türkmen* adını Sogdlardan duydukları ve kendilerine özgü bir biçimde kullandıkları doğrudur. Ancak bu adda Araplar için ve genel anlamda Müslümanlar için telaffuzu dahi sakıncalı olabilecek bir durum söz konusudur. Bu durum da *Mengü* sözcüğünün anlamından kaynaklanmaktadır. Türkçede *Bengü* / *Mengü* – 'Sonsuz' anlamına gelmektedir. Bu durumda *Türk Mengü* / *Türkmen(gü)* – 'Ebedi Türk, Sonsuz Türk, Ölümsüz Türk' anlamına gelmektedir. Bu anlayış, Türk düşüncesinin, özellikle de 'Türk Devlet Anlayışı'nın özünde saklıdır. Türkler, devletlerinin, hakanlarının Tanrısal olduğunu, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olduğuna inanırlar. Elbette Arapların bu anlayışa saygı göstermeleri beklenilemezdi. Durum nazik bir üslûpla 'iman' anlamına vurgu yaparak 'Ölümsüz Türk'ü, 'İmanlı Türk' anlamında 'Türkmen' olarak açıklamışlardır. Biruni'nin *Türk-manend* ve diğer

[3]Ahmet Annaberdiyev, "Mangışlak'tan Horasan'a Türkmen Eli", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 153, (Kasım-Aralık) 2004, s. 228.

[4] *Sogdiyskiye dokumentı s gorı Mug: Çteniye, perevod, kommentarii, yuridiçeskiye dokumentı i pisma*, Moskva 1962, vıp. 2, s. 177, prim. 4; Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Soçineniya*, II/1, Moskva 1963, s. 550-551; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara 2002, s. 175-176.

İslâm yazarlarının *Türk-iman*, son dönem Türk tarih araştırmacılarının ise *Türk-men* diye açıkladıkları bu ad aslında etnik bir isim olmayıp, *Sonsuz Türk* anlamına gelen eski Sogdiyana bölgesi sınırları içindeki coğrafî alanın adı olmuştur.[5] Böylece Gök-Türkler'in yıkılışından sonra Uygurlar karşısında aldıkları yenilgi yüzünden batıya doğru göç eden ilk Karluk boyları bu bölgeye gelip yerleşerek coğrafî isminden dolayı, İslâm kaynaklarına "Türkmen" adıyla girmişlerdir. Zamanla bu isim İslâmî bir içerik de kazanınca kalabalık Oğuz toplulukları tarafından benimsenerek, Gök-Türk adından sonra Türklerin kullandığı ikinci en büyük kimliksel tanım olarak ortaya çıkmıştır. Karluklarla girdikleri mücadele sonucunda Oğuzlar Sır-Derya bölgelerine kayarak Aral Gölü çevresi, Güney Kazakistan bozkırları ve Karatav Dağı çevresini kapsayan geniş araziyi ellerine geçirerek ilk siyasal oluşumları olan Yabgu Oğuz Devleti'ni kurdular. Yabgu hanedanlığı içinde baş gösteren ve büyük ölçüde ekonomik nedenlere dayanan siyasal ihtilaf sonucunda Sübaşı Selçuk, emrindeki boyları alarak önce Maveraünnehr'e, ardından Cend bölgesine göç etti. Cend'de İslâm'ı kabul eden Selçuklu göçebeleri kısa zamanda bölgede etkin konuma gelerek önce Karahanlılar, ardından da Gaznelilerle bölgesel çatışmalara girdiler. Amaç, eski Samani coğrafî sahasının paylaşımında söz sahibi olmaktı. Samani mirasının bir türlü paylaşılamaması Selçuklu Oğuzlarını doğudan Karahanlı, yukarıdan ise Oğuz Yabgu güçlerinin baskısı sonucunda Gaznelilerin elinde olan Horasan bölgesine inmeye zorladı. Selçuklularla Gazneliler arasında sürüp giden askeri çatışmalar Horasan'da ciddi bir otorite boşluğuna neden olmuştur. 1040 Dandakan Savaşı Horasan'da oluşacak yeni siyasal gücü tayin etti: Selçuklular. Böylece Selçuklular Horasan'ı ele geçirmekle kalabalık Oğuz-Türkmen boyları için İran, Orta Doğu ve Anadolu'ya kadar uzanacak geniş bölgenin fethi üzerindeki engeli açmış oldular. Bu olay Türkmenlerin Horasan'a ve akabinde İran, Kafkasya ve Anadolu'ya akınlarının birinci aşamasını oluşturmaktadır. Moğolların ortaya çıkışına kadar bu geniş arazi Türkmen boylarının etkisi altında olmuştur.[6]

1220 yılında Moğolların Horezmşah[7] engelini aşarak önce Orta Asya'yı, ardından da sırasıyla İran, Irak, Doğu Anadolu, Azerbaycan ülkelerini ele geçirmesiyle Oğuz-Türkmen siyasi ve etnik gücü iki kola ayrılmak zorunda kaldı. Özellikle Sır-Derya Oğuz Yabgu

[5] Bu konuda geniş bilgi için bkz. E. N. Necef – A. Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003, s. 28-40.
[6] Geniş bilgi için bkz. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. E. N. Necef – A. Annaberdiyev, (2. Baskı), İstanbul 2003, s. 261-375.
[7] Horezmşahlar Devleti'yle (1097-1231) ilgili en iyi çalışma Ziya Bünyadov'a aittir. Bkz. Ziya Musayeviç Buniyatov, *Gosudarstvo Horezmşahov – Anuşteginidov 1097-1231*, Moskva 1986.

Devleti'ne bağlı Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan Türkmen boyları Mangışlak[8] merkez olmakla Balhan ve Üstyurt bölgelerine çekilerek, Moğol işgalinin etkisi dışında kalırken Dehistan, Horasan, İran ve Azerbaycan bölgelerinde bulunan Oğuz-Türkmen grupları da Moğolların önünden kaçarak kurtuluşu Anadolu'da aramaya başladılar. İlhanlılar döneminde (1256-1344) Anadolu ve Halep bölgelerine kaçan çok sayıda Türkmen boyu Azerbaycan'a ve İran'ın kuzeybatı bölgelerine getirilip yerleştirildi ise de Azerbaycan ile Mangışlak arasında Hazar'ın güneydoğusu boyunca uzanan geniş alanda uzun bir süre Türkmen bağlantısı sağlanamadı. Bu da XIII. ve XIV. yüzyıllarda iki Oğuz grubunun ortaya çıkmasına neden oldu: Doğu Oğuz Grubu (Türkmenler) ve Batı Oğuz Grubu (Azerbaycan-Anadolu). Sonuncular XVI. yüzyılda Anadolu ve Azerbaycan olarak hem dilsel, hem de siyasal kimliklerinden dolayı etniksel bir ayırıma giderek eski Büyük Selçuklu bölgesinde Oğuz-Türkmen mirasını taşıyacak üç Türk topluluğunun oluşmasına neden oldular: Orta Asya'da Türkmenler, İran ve Azerbaycan'da İran Türkleri veya Azerbaycan Türkleri, Anadolu'da ise Türkiye Türkleri.[9]

b) Mangışlak'tan Horasan'a İkinci Türkmen Göçü

Moğol istilâsı Orta Asya'daki siyasal dengeleri olduğu kadar etnik yapıyı da değiştirmişti. Orta Çağ tarihçilerinden Cürcani ve Necip Bekran Moğol istilâsı öncesinde kuzeyde Üstyurt ve Aral Gölü ile geniş Güney Kazakistan bozkırlarından güneyde Kirman'a kadar uzanan geniş bölgelerin idaresinin Türkmen boylarının elinde olduğunu belirtmektedir. Her iki müellif, bu iki bölgenin ana kitlesinin Türkmenler olduğunu vurgulamaktadırlar. Ancak Türkmen boyları arasında siyasal birliğin olmaması, düzensiz ve göçebe yaşam tarzları, siyasal ihtilaflar yüzünden meydana gelen otorite boşluğu onların Moğollar için kolay lokma olmasına neden olmuştur. 1219-1220 yıllarında gerçekleşen üç Moğol istilâsının ardından 1225 yılında bu defa kalıcı olmak amacıyla gelen Moğollar bölgenin tamamını ellerine geçirdiler. Ancak Orta Asya'da Moğol egemenliğini benimseyen Türkmen nüfusunun azlığı dikkati çekmektedir. Merv, Amu-Derya, Aral Gölü çevresinde oturan belirli sayıdaki Oğuz-Türkmen grupları Moğolların idaresini benimserken, ana kitlenin Mangışlak'a sığındığı

[8] Mangışlak ismi "Mengü Kışlak" şeklinde olup, Bengü/Mengü – 'Sonsuz' anlamına gelmektedir. Bkz. E. Necef – A. Annaberdiyev, *a.g.e.*, s. 36, 143. Bu görüşümüzü destekleyen ek bilgi, 2004 yılında yayınlanan eserde de yer almaktadır. Türkmenistan'da yayınlanan eserde"*Hazar Denizi'nin doğu kıyısında yerleşen kalenin X. yüzyıldaki adı Banhışlak'tır*" denilmektedir. Bkz. *Türkmen Galaları Hakında Rovayatlar*, haz. B. Baymıradov, Aşgabat 2004, s. 152.

[9] Agop Dilaçar, *Türk Dillerine Giriş*, Ankara 1965, bkz. Oğuz dilleri kısmına; A. Annaberdiyev, *a.g.m.,* s. 228-229.

anlaşılmaktadır.[10] Faruk Sümer'in de belirttiği gibi, Moğol istilâsı üzerine Maveraünnehr, Horasan ve Azerbaycan'da yaşayan Türkmenlerin pek çoğu Anadolu'ya geldiler. Bunlar istilânın önünden kaçmışlardı. Mangışlak'ta X. yüzyıldan beri yaşamakta olan Oğuzlar bu istilâdan pek müteessir olmadılar. Çünkü yurtları istilâ sahası üzerinde olmayıp kenarda kalıyordu.[11] Bugün için bu topraklar Kazakistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer almaktadır. XIX. yüzyıl boyunca Türkmen boylarının kalabalık olarak bulunduğu bu topraklar Rus istilâsı sonucunda Kalmuk-Kazak boylarının eline geçmiştir. Kıyılarını Hazar'ın tatlı ve sert sularının yıkadığı bölge ılıman bir iklime sahiptir. Denizden karaya doğru çekilip gelen rüzgârlı hava kışın şiddetli soğuklara neden olmakta, yazın ise tam aksi yönde bir iklim etkisine yol açmaktadır. Bölgenin girişindeki geniş taşlık, bozkır alan Mangışlak'a Orta Asya'dan gelen ulaşımı zorlaştırmaktadır. Böylece, Mangışlak Hazar Denizi ile taşlık bozkır sahası arasında yeşil ve verimli arazi olarak görülmektedir. Orta Çağlarda Balhan bölgesinin kuzeye doğru bir uzantısı olan Mangışlak[12], daha miladi 6. yüzyılda Türk göçmenlerinin yerleştiği bir yurt olmuştur. Bölge X. yüzyılda 2. yarısında Oğuz Yabgu Devleti hâkimiyeti uğrunda Salurlarla Baranlu hanedanları arasında meydana gelen iç savaşta, Salurların hâkimiyetten el çekip yeni hanedan Baranlular karşısında Mangışlak'a gelmeleriyle birlikte Oğuzlar bölgede daha da etkin hale geldiler. Mangışlak veya Mengü-Kışlak olarak Oğuzlarca tanınan bu bölge XI. yüzyılda Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin ortaya çıkmasını sağlamıştır. XI. yüzyıl ortalarında Oğuz Yabgu Devleti'nin Kun-Kıpçak saldırısı sonucu yıkılması üzerine Sır-Derya çevresinden kopan Eymür, Döğer, Iğdır, Çavuldur, Karkın, Salur ve Agarlar'dan oluşan kalabalık Oğuz-Türkmen grupları Mangışlak'a gelerek, bölgedeki Salur siyasal hâkimiyetinin etkisine girmekle, nüfus ve güç bakımından bölgenin tam bir Türkmen Yurdu haline gelmesine neden oldular.[13]

Orta Asya'da Moğol istilâsının gerçekleşmesi bölgede etkisi yüzyıl kadar sürecek büyük yıkımlara neden olmuştur. Bu yıkıntılar karşısında bölgede iki önemli Türkmen kitlesinin ayakta kaldığı gözlemlenmektedir. Birincisi, Mangışlak bölgesi olup Moğol istilâsında hiçbir kayıp vermeden atlatmıştır. İkincisi ise, eski Durun bölgesinde oturan Türkmen Yazır boylarıdır.[14]

Mangışlak Türkmenleri XVI. yüzyıl başlarına kadar bölgede sakin bir yaşam sürdürmüşlerdi. Büyük ölçüde Mangışlak'taki yerleşim alanlarını korumakla, dış tehdit

[10] E. N. Necef - A. Annaberdiyev, *a.g.e.,* s. 197-202.
[11] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1992, s. 121.
[12] Murad Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen v XVIII-XIX vv.*, Aşhabad 1984, s. 133-145.
[13] Andrey Nikolayeviç Kononov, *Rodoslovnaya Turkmen, Soçineniye Abu-l-Gazi, hana Hivinskogo*, Moskva-Leningrad 1958, s. 68.

görmedikleri zamanlarda Balhan'ın güney eteklerinde Üstyurt ve Aral Gölü çevresinde göçebe olarak dolaştılar. XVI. yüzyılın başlarında Mangışlak Oğuz-Salur Devleti'nin iki kısma ayrıldığı görülmektedir: İç Salur ve Dış Salur.[15] İç ve Dış Salur birliğini oluşturan Türkmen boyları arasında Mangışlak'ta muhtemelen, otlakların paylaşımı yüzünden baş gösteren çekişme bu boyların çevreye yayılmasına yol açmıştır. Türkmen tarihçisi O. Atayev, Türkmen boylarının Mangışlak'tan güneye göç etmesi hususunda birkaç nedene değinmektedir. Bahsedilmekte olan dönemde Amu-Derya'nın istikametinin Aral Denizi yönünde değiştiğini ve Sarıkamış'ın kurumaya başlaması sonucunda burada iskân etmekte olan Türkmenlerin kitleler halinde göç etmek zorunda kaldıklarını ilk neden olarak belirtmektedir. Bartold'un da değindiği diğer bir husus yani Türkmenler "*tamamen perişan durumdaydılar, orada onların sadece 700 ailesi kalmıştı, onlar da Kalmuklara itaat etmekteydiler*"[16]. Yani Türkmenlerin komşularıyla da kötü ilişkiler halinde olmaları bir diğer sebeptir. Bir diğer neden ise Hive hanlarının sayısız saldırılarından kaynaklanmaktadır.[17]

XVI. yüzyıl ortalarında Duyupgaragan, Uzboyu, Balhan çevresi, Kuzey Üstyurt, Karaboğaz ve Hazar çevresi, Aral Gölü etrafında konaklamış çok sayıda Türkmen yerleşim alanına rastlanılmaktadır. Bu dönemde Moğol ve Timurlu fetihlerinin Orta Asya üzerindeki etkisi sona erdiğinden Türkmenlerin daha rahat hareket ettikleri anlaşılıyor. Yine de herhangi bir dış tehditle karşılaşmamak için Türkmen boyları konfederasyon biçiminde birer boylar birliği halinde örgütlenmişlerdir. XVI-XVII. yüzyıllarda bölgede birden fazla Türkmen boy birliğinin teşekkül ettiği görülmektedir. Önceleri Esenhan ve Söyünhan boylar birliği halinde ortaya çıkan Türkmenler daha sonra Çovdur, Yaka gibi boy birlikleri adıyla anılmaya başladılar. Nüfusları bakımından Türkmenlerin en kalabalık kesimini Salurlar oluşturmaktaydı. Ancak bu dönemde Salurların Ersarı, Sarık, Teke, Yomut, Sakar ve Burkazlar gibi çok sayıda boylara ayrıldıkları görülüyor. Bunlardan Salur ve Ersarılar XVI. yüzyılda Horasan ve Balhan çevresine yayılmışlardı. Abdallar ise Duyupgaragan ve çevresinde oturarak Uzboyu eteklerinde oturan Çovdurlarla komşu olmuşlardır. Teke, Yomut, Sakar ve Burkazların XVI. yüzyılın sonlarında Aral Gölü taraflarında Sarıkamış çevresi, Üstyurt'un güneyi, Karaboğaz gölü ve Hazar kıyısından Mangışlak'a olan sahaya yayıldıkları görülüyor. Boyların ele geçirdikleri bölgeler daimi yerleşim alanları olmayıp birbirleri arasında sürekli el değiştirmekteydi. Böylece tarihte İkinci Türkmen yayılmasının bu şekilde

[14] V. V. Bartold, *a.g.e.,* s. 587; A. Annaberdiyev, *a.g.m.,* s. 230.
[15] S. İbragimov, A. Nurıyev, M.. Rahımov, G. Hanmıradov, Ç. Yazlıyev, *Türkmenistanın Tarıhı*, Aşgabat 1994, s. 171; E. N. Necef - A. Annaberdiyev, *a.g.e.,* s. 206.
[16] V. V. Bartold, *Soçineniya*, *a.g.e.,* s. 609.

gerçekleştiği tahmin edilmektedir. XVI. yüzyılın başlarında Mangışlak üzerinden gerçekleşen kalabalık Türkmen boylarının göçü Kuzey Üstyurt bölgesinden Horasan'a kadar geniş bir alanı kapsamaktaydı. Yine bu göçler sırasında Mangışlak'tan ayrılan bir grup Çovdur topluluğunun kuzeye doğru hareket ederek İdil'i geçtiği ve şimdiki Stavropol bölgesine yerleştiği bilinmektedir. Bugün bu bölgede oturan ve Truçmen adını alan Türkmen topluluğu Çovdurların devamcıları sayılmaktadır.[18] Bu bize tıpkı otlak alanlarının paylaşımı yüzünden Oğuz Yabgu Devleti içinde patlak veren boylar arası çekişmeler sonucunda Selçuklu hanedanlığına bağlı Oğuz gruplarının Cend'e, ardından da Horasan'a inişini, Uzlar'ın ise kuzeyde İdil nehrini geçerek Panoma'ya (Macaristan) kadar uzanan göçlerini hatırlatmaktadır. Bu iki Türkmen göçünün ortaya çıkardığı benzerlik ve sosyal açıdan yakınlık yüzünden Selçuklu ve Uz göçlerine Birinci Oğuz-Türkmen Göçü, XVI. yüzyılın başlarında hemen hemen aynı gerekçelerden dolayı Mangışlak Türkmenlerinin kuzey, doğu ve güney yönünde gerçekleştirdikleri harekete de İkinci Oğuz-Türkmen Göçü adını veriyoruz. Ancak bu iki göç arasında sonuçları bakımından büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bu sonuncuların hem nüfus, hem de siyasal organizasyon zayıflığı yüzünden Orta Asya ve Horasan bölgesinde daha zayıf etki yapmasına neden olmuştur. Mangışlak Türkmenlerinin göçü özellikle modern Türkmen uluslarının oluşumu yani, Türkmenistan merkez olmakla birlikte Afganistan (Herat), İran (Horasan) ve pek fazla etkin olmasa da Kuzey Kafkasya'da (Stavropol ve Astrahan) Türkmen etnik gücünün ortaya çıkması bakımından anlamlıdır.[19]

c) Rusya'nın Türkmen Bölgelerini İstilası

1881 İran-Rus Antlaşmasına - yani Hazar Ötesi Türkmenlerinin ikiye bölünmesine - giden süreçte Türkmen tarihinde fevkalade kara günler vuku bulmuştur. Ruslar'ın Orta Asya'ya yayılma siyaseti karşısında ne Kazak Cüzleri, ne Özbek Hanlıkları, ne de Türkmen boyları pek ciddi bir engel oluşturamadılar. Fakat belirtmemiz gereken husus şudur ki, Ruslar'ın Orta Asya'yı işgali sırasında onlara karşı mukavemet gösteren tek ulus

---

[17] O. Atayev, "İz etniçeskoy istorii Turkmen Atreka i Gurgena XVI-XVII vv ", *Problemı İstorii i Etnografii Sovetskih i Zarubejnıh Turkmen*, Sbornik Statey, Aşhabad 1990, s. 145-146.

[18] G. İ. Karpov, "O Turkmenah esenhanovskogo yurta", *İTFAN SSSR*, No. 3-4, Aşhabad 1946, s. 21-25; Amantagan Begcanov, *Gömlen Akabalar ve Göçülen Yurtlar*, Aşgabat 1992, s. 6-7; Shirin Akıner, *Sovyet Müslümanları*, çev. A. Mutu, T. Buzpınar, İstanbul 1995, bkz. s. 225'te Truçmenler kısmına; E. N. Necef - A. Annaberdiyev, *a.g.e.*, s. 206-211; A. Annaberdiyev, *a.g.m.*, s. 231.

[19] XVIII-XIX. yüzyıllarda Mangışlak Türkmenleri hakkında Türkmen tarihçisi Amantagan Begcanov'un önemli araştırması bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Amantagan Begcanov, *Mangışlak Türkmenleri*, XVIII-XIX asırlarda, Aşgabat 1993.

Türkmenlerdir. Türkmen boyları 1879 yılındaki Birinci Göktepe Savaşı'nda Rus taaruzunu geri püskürtürken bu zafer, Türkmen tarihine altın harflerle yazılmıştır.[20]

Ruslar, 1820'li yıllardan itibaren ilgilenmeye başladıkları Hazar Ötesi bölgesindeki Özbek hanlıklarını ve Türkmen boylarını kendi tebaaları konumuna düşürmek için işgal faaliyetlerine 1863 yılından itibaren başladılar. Kırk yıl gibi süre beklemelerinin nedeni ise Rusya'nın ardı ardına İran, Osmanlı, Kırım savaşlarıyla birlikte İngiltere ve Fransa ile yaptığı yorucu savaşlar ve Şeyh Şamil isyanı[21] dolayısıyla Kafkaslar'da kuramadığı siyasi istikrar idi. Bütün bunlar Rusya'nın Orta Asya'ya yönelmesinde büyük engellerdi.

Rusların Türkmen topraklarını işgali Hazar sahillerini, Mangışlak ve Balhan çevresini ele geçirmekle başlamıştır. Bölgeyle ilgili 1715 yılından itibaren bilgiler toplayan Çarlık Rusya'sı bu tarihten itibaren 1856 yılına kadar Hazar Denizi'nin Türkmen kıyılarına tam sekiz ekspedisyon düzenlemiştir. 1870'lerin başında Ruslar Türkmen topraklarını istilâya başlamışlardır. Nitekim Eylül 1871 yılında Krasnovodsk[22] ile Hive arasında yer alan yerleşim alanlarını ele geçirmek uğrunda savaşlar başladı. Bu sırada Nurberdi Han'ın (1820-1880)[23] gösterdiği direniş ve dayanışma Türkmenler adına cesaret vericiydi. Zira Nurberdi Han, işgale karşı koymanın tek yolu olan Türkmen birliği ve Hive Hanlığı'yla ittifakın yapılması için büyük emek sarfetmiştir. Kendisi bizzat Hive'yi ziyaret ederek, Hive hanı Seyyid Muhammed Rahim'le görüşmüş ve Ruslar'a karşı birlikte mücadele etmek için öneri sunmuştur. Hive hanı, Türkmen önderini ciddiye almamış, Tiflis'teki Rus askeri karargâhına elçiler göndererek tepkisini dile getirmiştir. Tüm bu gelişmelerden sonra Türkmenler artık arenada yalnızlardı.

1874 yılına gelindiğinde Ruslar, bütün kuzey ve kuzeydoğu Türkmen bölgesini ele geçirmiş ve bu topraklarda Kafkas Ötesi Askeri Valiliğine bağlı Hazar Ötesi Valiliğini kurmuşlardır. Buna karşılık ise Türkmenler, Ahal-Teke ve Merv bölgesine sıkışıp kalmışlardır. Türkmenler açısından durum büyük tedirginlik ve korkudan öte bir anlam ifade etmiyordu. Bu çıkmaz karşısında yine Nurberdi Hanın yoğun telkinleri sonucunda 1874

[20] 1879 Ruz taaruzuna bizzat katılan General Tugan Mürze Baranovskiy'nin kaleme aldığı ve *Ruslar Ahaltekede 1879* adıyla Türkmen diline çevrilen hatıralarında, Rus askerlerinin çok zorluk çektiği ve geri çekilmek zorunda kaldıklarını anlatmaktadır. Bkz. Tugan Mürze-Baranovskiy, *Ruslar Ahaltekede 1879*, çev. S. Aşırov, Aşgabat 1993. Eserin Rusça ilk baskısı 1881 yılında S.-Peterburg'da yapılmıştır.

[21] Bu konuda geniş bilgi için bkz. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, çev. S. Özden, İstanbul 1995, (3. Baskı).

[22] Krasnovodsk (Kızılsu): şimdiki Türkmenbaşı şehri (Türkmenistan'da).

[23] Nurberdi Han, 1820 yılında Göktepe'de doğmuş, 1850'li yıllarına sonlarından 1880'li yıllara kadar Ahal'ın hanı ve hayatının sonlarında ise Ahal ve Merv'in hanı olmuştur. Nurberdi Han önderliğindeki Türkmen boyları, 1858'deki *Garrıgala Savaşı*'nda Nasıreddin Şah ordularını hezimete uğrattıktan sonra, 1861'de yine Kaçarların ordusunu bu sefer *MervSavaşı*'nda bozguna uğratmıştır. Bu savaş sonrasında Govşut Han'ın teklifiyle Ahal ve Merv Hanı seçilmiş ve kendisi Gülcemal Hanla evlendirilmiştir. Nurberdi Han ve Gülcemal Hanla ilgili geniş bilgi için bkz. *Türkmen Hanları ve Serdarları*, Aşgabat 1992, s. 31-32, 57-64.

yılında Türkmen Aksakallar[24] Kurultayı toplandı.[25] Kurultay sonrasında Türkmenler öncelikli olarak kendilerine ittifak edecek komşular aramaya başladılar. Karşılarında destek bulabilecek iki güç vardı: İran ve Afganistan.

İran 1804-1812 ve 1820-1826 Rus Savaşları sonucunda Yakın Doğu'daki ihtişamını kaybetmiş, 1860 sonrası Kaçar Hanedanı İngiltere ve Rusya'nın etkisi altına düşmüştür. Rusya, İran'a büyük ölçüde ticari anlamda destek çıkmaktaydı. Ayrıca, İran'daki binlerce aile Rus Azerbaycanı'nda çalışarak ailelerini geçindirmekteydiler. İran'ın bütün bunları göz ardı ederek Türkmenlere destek olması imkânsızdır.[26] Ama, Türkmenler büyük bir saflıkla "din kardeşimiz" dedikleri İran'la müttefik olmanın yollarını aradılar. Kurultayın kararlaştırdığı bir heyet destek için İran'a gitti. Türkmen heyeti Tahran'a varır varmaz, Rus Dışişleri Bakanlığı İran'ı sıkıştırmaya başladı. 1876 baharında Türkmenlerle aynı dönemde apar topar İran'a gelen Rus elçisi Zinovyev, açık bir nota ile İran-Türkmen görüşmelerini protesto etti. Heyet hiçbir netice alamadan Tahran'dan ayrıldı. Ruslar bununla da yetinmeyip, Rus konsolosu Bakulin vasıtasıyla büyük rüşvetler karşılığında Horasan'ın Bocnurd valisini Türkmen ovalarına saldırmaya ikna ettiler. Böylece, İran-Türkmen diyalogu başlamadan bitmiş oldu.[27] İngiltere'nin koruması altında bulunan Afganistan Emirliği ise Türkmenlerden gelen teklifleri geri çevirdiler. Neden olarak İngiltere'nin Türkmenler yüzünden Rusya ile problem yaşamak istememesiydi.[28] Böylece Türkmenler, Ruslar karşısında yapayalnız olduklarını bir kez daha anladılar. Artık her şey kadere bırakılmıştı. Aslında İran hükümdarı Nasıreddin Şah'ın (1848-1896)[29] şu sözleri XIX. yüzyıl sonunda İran'ın trajik durumunu ortaya koymaktaydı: "*Ülkenin kuzeyine gitmek istiyorum, İngiltere sefiri karşı çıkıyor, güneyine gitmek istiyorum Rusya sefiri karşı çıkıyor… Kahrolsun böyle ülke ki Şahı, ülkesinin kuzeyi ve güneyine gidemiyor…*"[30].

1877-1878 Rus-Türk Savaşı nedeniyle iki yıl ertelenen işgal süreci, Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasıyla yeniden başladı. "93 Harbi", Rusya'yı dünyanın en gözde

[24] Türkmenler arasında Aksakal kelimesi, yaşça büyük erkekler için kullanılmaktadır.
[25] Nikolay İvanoviç Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, I, s. 119. Bu hususta Türkçe bilgi için bkz. M. Saray, "Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento", *Türk Kültürü*, No. 197, s. 257-263. Ayrıca, Türklerde meclis ile ilgili olarak bkz. M. Saray, *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento) Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Ankara 1999, 162 s.
[26] Bu hususta bkz. T. A. İbrahimov (Şahin), *İran Kommunist Partiyasının Yaranması*, Bakı 1963, s. 17-21.
[27] N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, I, s. 124, 132; Ayrıca bkz. M. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 342.
[28] M. Saray, *a.g.e.,* s. 342-343.
[29] Nasıreddin Şah dönemiyle ilgili olarak İstanbul Üniversitesi bünyesinde 1977 yılında doktora tezi de yapılmış ve 1991 yılında kitap halinde Japonya'da yayınlanmıştır. Bkz. Mohammed Reza Nasiri, *Nâsıreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Tokyo 1991; Tez için bkz. *Nâsıreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sonçağ Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1977.

isimleri arasına sokmuş, Hazar Ötesi'nde başlatılacak herhangi bir askeri faaliyette, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nden gelebilecek tepkileri dahi "sıfıra" indirmişti. Yeri gelmişken Osmanlı Devleti ile ilgili olarak Gürcistan Merkezi Arşivi'nde yer alan 18 Mayıs 1877 tarihli belgeden bahsetmek gerekir. Dönemin Rusya'sının Esterabad konsolosu Bakulin'e ait olan bu rapor Türkmen bölgelerinde Türk gizli istihbaratının faaliyetleriyle ilgili bilgi aktarılmaktadır. Raporda şöyle denilmektedir: "*Yakın bir zamanda geçen sene hacca giden Türkmenler Mekke'den geri geldiler. Onlar Türkiye'nin askeri hazırlıkları ve Sırbistan'daki galibiyetleri hakkında havadisler getirdiler. Hacıların anlattıkları Sahra'da ağızdan ağza dolaşıyor ve Türkmenler tarafından ilgiyle dinlenilmektedir ki Sırbistan ile Türkiye arasındaki savaşla ilgili ayrıntılar genel olarak oldukça gerçek idi…*

…Türkmenler arasında Türkiye lehine propaganda yürütenler büyük ihtimalle Afganistan, Buhara ve diğer yerlerden gelen ve her zaman göçebe yaşayan çok sayıdaki dervişlerdir.

Hâlihazırda Esterabad'da Haci Ali adında Bekdaşi inanışlı ve söylentiye göre Türk pasaportu taşıyan bir derviş yaşamaktadır. Bu derviş iki arkadaşıyla Tahran'dan gelmiş, fakat onlardan biri Esterabad'a girmeyerek Horasan'a doğru girmiştir. Vali şehzade Hacı Ali'ye özel saygı gösteriyor ve sık sık yanına davet ediyor. Onlar, Eşref yolunda bu dervişlere rastlayan Rusya uyruklu Osip Tsaturov'a Esterabad'dan Hive ve Buhara'ya ulaşmak istediklerini söylemişler ki Türkmenler arasındaki fısıltılara göre güya oraya Horasan üzerinden Türk emisarlar gelmişler…[31]

İngiltere diplomatik olarak "Türkmen meselesi"nde Rusya'nın karşısına çıkma cesareti gösterememesine karşılık, Rus-Türk Savaşından sonra doğuda hızla artan Rus nüfuzu karşısında oldukça endişeliydi. Türkmen Bölgesinin ele geçirilmesi, İngiltere için şu anlama geliyordu: Bütün Kuzey İran bölgesi Rus kontrolü altına girecek, İngiltere'nin Hindistan ve Afganistan'daki konumu tehlike altına düşecekti. İngiltere bu tepkisini dolaylı yoldan dile getirmeyi uygun bulmuştu. İngiltere, Rusya'nın Türkmen topraklarını ele geçirerek işgallerine son vereceğinden emin değildi, buna rağmen işgal karşısında sessizliğini korumuştur. Tek kaygı, Rusların Horasan ve Kuzey Afganistan'a sığınan Türkmenleri takip amacıyla herhangi bir askeri çıkartma yapıp yapmayacağıydı. Zira, daha önce de Rus hükümeti İngiltere'ye

---

[30] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 21.

[31] Gürcistan Merkezi Arşivinde t. 545, d. 1440, ll. 22-23'de korunmakta olan bu belge 1960 yılında yayınlanan belgeler külliyatında yer almaktadır. Bkz. *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, (Sbornik Arhivnıh Dokumnetov), haz. A. İlyasov, Aşhabad 1960, No. 164, s. 316-317.

"*Doğu, sizin kadar bizim de hakkımız*" diyerek tavrını ortaya koymuştu.[32] Ancak İran tarihçisi Ali Ekber Bina'nın dediği gibi "*İngilizler tüm Müslüman ülkelerin hamisi*" rolünü üstlenmek istiyordu.[33] Olayların çağdaşı Fransız Yüzbaşı Captain Weil bu durumu alaya alarak şöyle yazmaktadır: "*İngilizler, geleneksel politikalarının aksine, Nasreddin Şah'ın koruyucusu, Perslerin samimi müttefiği olmaya karar vermişlerdi*".[34] 1879 yılında İngiltere Esterabad'da Başkonsolosluk açmıştır. Ch. Marvin, bu olayı "*İngilizlerin büyük diplomasi zaferi olarak ilan ederken, Esterabad, Rusların eline geçmediyse İran, bunu İngiliz Konsolosluğu'na borçludur*" değerlendirmesini yapmaktadır.[35] XIX. yüzyılın son çeyreğinde İngiliz diplomasi ve askeri ajanlarının araştırmaları sonucunda Esterabad, Horasan, Güney Türkmen Bölgesi ve Herat'la ilgili o kadar çok materyal toplanmış ki Ch. Marvin durumu şöyle ifade etmektedir: "*Merkezi Asya'da bu kadar araştırılan bir başka yer her halde yoktur*"[36].

Rusların Türkmenler üzerine hareketi ve İngiltere'nin buna tepkisini içeren yazı 1879 yılında Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri Fahri Bey tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir. Bu vesikada şöyle denilmektedir: "*...Şah, Rusların Türkmenler aleyhine asker sevk etmesi İngilizlerin buna müsaid görünmesi üzerine İran'ın hukukunu ve menfaatlerini korumak ve elde etmek için lazım gelecek fikirlerimi sordu. Ben de bir devletin izlediği politikasını menfaatleri aleyhine değiştirmek her ne yapılırsa mümkün olamayacağını, Rusya'nın Asya'da olan istilâ fikirlerini değiştirmeye çare bulmanın hayal olduğunu, Rusya'nın şimdilik İran'a göstermekte bulunduğu dostluğa asla emniyet olunmayacağını ve Türkmen işi bittikten sonra ve oraları istilâ eyledikten sonra İran üzerine saldırmak için sebepler arayacağı emsaliyle politikalarıyla sabit olduğunu, şimdi Rusları memnun etmek amacıyla Rusya'ya gösterilen kolaylık ve yardımlar İran'ın geleceği aleyhine hizmet demek olduğunu, etrafta bulunan diğer İslam Hükümetlerini dahi Ruslar bu suretle istilâ eylediği meydanda olduğunu ayrıntılı olarak beyan ettim. İranca bunların göz önüne alınarak Rusya'nın bu taraflara ve Hinde dehşet vermekte bulunan ilerlemelerinden dolayı İngiltere'nin dikkatlerini ve rekabetini celb ile Rusya'nın ilerlemesini engellemeye çare bulunmasını, diğer taraftan da İran'ın Türkmen taraflarında olan önceki hududunu, yani Türkmenlerin eline geçen bir takım mahallerin İran memleketlerinden bulunduğunun*

[32] Bkz. E. Necef - A. Annaberdiyev, *a.g.e.*, s. 269; İngiliz araştırmacısı Lambton, Göklen, Yomut ve Tekelerin İran topraklarında yaşadıklarını, ancak onların düzensiz hayatlarının, Rusya'ya Ahal ve Merv yolunu açtığını söylemektedir. Bkz. Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, s. 21.

[33] Ali Ekber Bina, *Tarih-e Siyasi va Diplomasi İran*, I, Tehran 1337 (1958), s. 325. Bkz. Yu. N. Abdullayev, *Astrabad i Russko-İranskiye Otnoşeniya (Vtoraya polovina XIX-naçalo XX v.)*, Taşkent 1975, s. 45-46.

[34] Captain Weil, *Le Tourkmenie et les Tourkmenes*, Paris 1880, s. 88. Bkz. Yu. N. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 46.

[35] Yu. N. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 66.

[36] Ch. Marvin, *Reconnoitring Central Asia: pioneering adventures in the regions lying between Russia and India*, London 1884, s. 174. Bkz. Yu. N. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 66.

şimdiden resmen ve yazılı olarak tasdik ettirmeye fazla gayret olunmalıdır. En ziyade itina olunacak husus olduğu üzere Afganistan işi bittiği cihetle İngiltere Rusya'nın Türkmen aleyhine asker sevk etmeleri hakkında evvelki kadar kayıtlı bulunamayacağı ve Rusya'nın Asya'da bu kadar ilerlemesi İngiltere menfaatlerine zarar vereceği cihetle İngiltere'yi Rusya politikası aleyhine geçirmek mümkün olacağını söylemem üzerine Şah hazretleri bu fikirlerimi tasdik etti… Bu mülakattan birkaç gün evvel İngiltere elçisi Tomson sefaret-i seniyyeye gelip Rusların Türkmenler üzerine asker sevkinde İran Devleti tarafından teshilat ve yardım gösterilmekte olduğu rivayet olunduğu ve işbu rivayetin ne dereceye kadar gerçek olduğunu tahkik etmek istemiş ve Türkmen hududuna yakın olan İran memleketlerinden hayvan nakliyatının tutulduğunu işitmiş ise de sıhhati ve Rusların bu konuda İran ile bir birlikteliği olup olmadığını anlayamadığını ve Türkmenler istilâ olunduktan sonra sıranın İran'a geleceği aşikâr iken Rusya'ya yardım göstermeleri İran'ın yıkılmalarını çabuklaştırmaktan başka bir faydasının olamayacağını ifade etmişti… Rusya'nın Asya'da bu derece ilerlemesinin İngiltere'nin menfaatlerine zarar verdiğini, İran menfaatlerinin ise İngiltere'yle aynı olduğu halde İngiltere'nin yardımını elde etmek için gayret etmeyip Rusya'ya bu derece lüzumsuz yakınlık göstermesi hem kendileri aleyhlerinde çalışmak ve hem de İngilizleri ötelemekten başka bir netice elde edemeyeceğini söylemiştir. Ayrıca İranlıya biraz yardım ve güven gösterecek olur ise Rusya'ya yakınlaşmaktan ve bu suretle büyük bir tehlikeden İranlıyı kurtarmak Rusya'nın umumen aleme hususan İngiltere menfaatlerine zarar veren işbu ilerlemeler ve istilâların önünün alınması çaresi bulunabileceğinin kuvvetle muhtemel olduğunu, bu konuda hayli çalışmış ise de İran'ı celbe muvaffak olamadığını belirtmiştir".[37] (Bkz. EK - 12a, EK - 12b, EK - 12c). Aslında Şah ile mülakatta İran Sefiri Fahri Bey vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gelişmelere olan bakış açısını da öğrenmiş bulunmaktayız. Tomson'un Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri Fahri Bey'e "…*Rusların Türkmenler üzerine asker sevkinde İran Devleti tarafından teshilat ve yardım gösterilmekte olduğu rivayet olunduğu ve işbu rivayetin ne dereceye kadar gerçek olduğunu tahkik etmek istemiş ve Türkmen hududuna yakın olan İran memleketlerinden hayvan nakliyatının tutulduğuna*" dair sorduğu sorunun cevabını Moskova Merkezi Tarihi Müzesi'nin Yazılı Kaynaklar Bölümü'nde yer alan belge vermektedir. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere İkinci Ahal-Teke Harekâtını yönetmeye atanan General M. D. Skobelev, harekât esnasında yeterli erzak üssünün olmadığı için Esterabad ve Horasan'da yeterli iaşe hazırlığı yapılması için

[37] BOA, Y. A. HUS. D. 162, G. 40, lef: 4. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan hicri 15 Ramazan 1295 (13 Eylül 1878) tarihli bir başka vesikada ise "*İran şahının verdiği iftarda Osmanlı Tahran Sefiri Fahri Bey de bulunmaktadır ve orada Rusya'nın asker sevk eylemekte olduğu konuşulmaktadır*". Bkz. BOA, Y. A. HUS. D. 159, G. 86, lef: 1.

Kurmay Başkanı Nikolay İvanoviç Grodekov'u İran'a yollayarak şöyle talimat vermiştir:"*Erzakların hızlı ulaşması çok önemli, bu harekâtın süresini azaltacaktır, bu yüzden harekâtın süresini uzatmak ve muazzam masraflar yapılmaktansa İran'a fazladan vermek daha doğrudur. Kısacası paraya da, hediyeye de acımayın, yeterki Gök-Tepe'ye yakın mevkide erzak bulunduralım*"[38]. Rusya'nın İran Elçisi Zinovyev ve Grodekov'un yoğun çabalarıyla Ruslar, İngiltere'nin tüm karşı gelmesine rağmen İran'da erzak üssünü elde etmişlerdir ve bu Rusların 1881 yılında gerçekleştirecekleri Türkmen katliamına önemli ölçüde destek olmuştur.

Rus General Lazaryev, 12 500 kişilik seçme ordusuyla bölgeye ayak bastığında tarihler 1979'u göstermekteydi. Çatışmaların başlamasından on gün sonra Lazaryev, kan zehirlenmesinden öldü, yerine General Lomakin geçti. Böylece Türkmen tarihine Birinci Gök-Tepe Savaşı olarak geçecek birsıra çatışma ve muharebeler başlayacak ve Türkmen tarihçilerinin görüşüne göre, "Birinci Gök-Tepe trajedisi" gerçekleşecektir.[39] 1979 yılında gerçekleşen savaşlar sonucunda Ruslar büyük zaiyatlar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Birinci Gök-Tepe Savaşı Rusları büyük bir paniğe ve korkuya düşürmüştü. Bu korku ve panik ile geceyi geçiren Ruslar, her an bir Türkmen saldırısı olacak korkusuyla uyanarak sabahleyin Hazar kıyılarına doğru geri çekilmeye başlamışlardır. Bu savaşın bilançosu: Ruslar 185 ölü, 268 yaralı, Türkmenler, çoğunluğu kadın ve çocuktan oluşan 4 000 ölü, bir o kadar da yaralı olarak gerçekleşmişti.[40]

Öte yandan İran ve Osmanlı devletlerinin matbuatında *Gök-Tepe Zaferi* büyük yankı bulmuştur.[41] Ama Osmanlıların ve İran Kaçarlarının Türkmenlere olan desteği gazetelerde yer alan haberlerin dışına çıkmadı. Adeta, bütün Müslüman ülkeler bu trajediyi seyretmenin daha kârlı olacağına kanaat getirmiş gibiydiler.

Birinci Gök-Tepe Savaşı'nın faturası General Lomakin'e kesildi. Çarlık, Türkmen topraklarını işgal edecek orduların komutanlığına önce Tergukasov'u, ardından da General M. D. Skobelev'i atadı.[42] Suvorov ve Kutuzov'dan sonra Rusya'nın en büyük generali olan Skobelev ününü Plevne'de Osman Paşa'ya karşı savaşlarda kazanmıştı.

---

[38] GİM OPİ, F. 307, D. 26, L. 3-4. Bkz. Yu. N. Abdullayev, *a.g.e.*, s.50.
[39] M. Annanenepesov, *Türkmenistanın tarıhından materiallar*, s. 179.
[40] *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, haz. A. İlyasov, s. 453.
[41] *Tercüman-ı Hakikat* Gazetesi, No. 481 sayısında olayı "Asya'da Ruslar ve Türkmenler" başlığı altında vermişti. Bkz. M. Saray, *a.g.e.*, s. 350; Ayrıca bkz. M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994, s. 125.
[42] *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, haz. A. İlyasov, s. 471-472.

"*Türkmenler – yerküresindeki siyah lekedirler, bu durum, onlara tahammül etmekte olan insanlık için utançtır*"[43] sözlerinin sahibi Skobelev[44], Türkmen direnişini kırmak için Gök-Tepe kalesinin çevresini mayınla kuşattı. 4 Ocak 1881 tarihinden itibaren Ruslar, yer altından kazdıkları kanallara mayın döşemeye başladılar. Mayın döşeme işlemi bittikten sonra Ruslar kaleyi top ateşine tuttular. Türkmenler, Rusların mayın olayından habersiz, başlatılacak yakın plandaki savaşları beklemekteydiler. Üst düzey askeri techizatla donatılan Rus askerlerine karşı ilkel silahlarıyla karşılık vermeye çalışan Türkmenler büyük bir mücadele örneği göstermekteydiler. Ruslar, 24 Ocak 1881 tarihinde yeni bir taaruz başlattılar. Öğlene kadar süren top ateşi, öğlene doğru Rusların geri çekilmesiyle durdu. Tam bu sırada Ruslar, mayınları ateşlediler. Büyük patlama sonucunda çöken kale duvarları, Türkmen tarafını şaşkına çevirdi. Çoğunluğu çocuk ve kadınlardan oluşan Türkmenler kaçmaya çalıştılarsa da, Rus askerleri tarafından katledildiler. Yıkılan kale duvarları arasında savaşı sürdüren Türkmen birlikleri, Rus askerlerine karşı koyamayarak şehit düştüler. 25 Ocak 1881 yılında Gök-Tepe Rusların elinde bulunuyordu. Ruslar Gök-Tepe'de tam bir katliam gerçekleştirdiler. Sadece savaşan erkek nüfus değil, aynı zaman da siviller de yok edildiler. En üzücü olanı ise, Türkmenler bu savaşta çok sayıda ulema kaybettiler.[45] Katliamda ölen Türkmenlerin sayısı ile ilgili çeşitli rakamlar ileri sürülse de, genel görüş 6 bin Türkmen şehidi konusunda birleşmektedirler. Ayrıca 5 bin kadın ve çocuk da esir olarak alınmıştır.[46] Türk tarihçisi Baymirza Hayit'in de dediği gibi "*Gök-Tepe savaşı, dünya tarihinin acıklı ve dehşetli bir parçası olan XIX. yüzyıl tarihinin bir kan banyosu oldu*".[47] Sovyetler Birliği yıllarında Gök-Tepe katliamından asla bahsedilmeyip, Türkmenlerin kendi isteğiyle Rus

[43] Karaşhan-oglı Yomudskiy, "İstrebleniye Turkmen vo imya spaseniya çeloveçestva", *Turkmenovedeniye*, No. 10-11, (Ekim-Kasım) 1928, Aşhabad.

[44] Gözleri kan bürümüş olan Skobelev, ölüm döşeğinde yatarken "*Göktepe kalesinde günahsız 8 bin insanı katlettiğiniz için Tanrı'nın önünde vicdan azabı çekiyor musunuz?*" sorusuna, "*sayının 80 bin olmadığına pişmanım*" diye cevap vermiştir. Bkz. M. Annanepesov, *Türkmenistanın Tarıhından Materiallar (XVIII asır-XX asırın başları)*, Aşgabat 1985, s.186. "Gözi kanlı" Skobelev, askerlerini nihai savaşa sevketmeden önce 18 Haziran 1880'de General Kuropatkin'e şöyle yazıyordu: "*Asya'yı sadece boyunduruk altına almamalı; bilâkis onu hissedilir derecede dövmek gerekir*". M. N. Tihomirov, *Prisoyedineniye Merva k Rossii*, Moskva 1960, s. 47. Bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 108. Z. V. Togan, Skobelev'in isminin ebedileştirilmesiyle ilgili olarak şöyle yazmaktadır: "*Fergana'nın çar zamanındaki merkezi şehrini yerliler "Sem" olarak adlandırıyorlardı, Ruslar ise "Nevi Mergılan" diyorlardı, sonra "Skobelev" olarak isimlendirdiler. Devrim döneminde "Fergana" olarak adlandırılmıştır*". Bkz. Ahmet Zeki Velidi, " 'Türkistan' İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan" Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul 2005, Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, s. 27.

[45] Rusların Türkmen topraklarını işgaliyle ilgili Türkçe yayınlar için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1949, s. 349-358; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 103-111; N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999, s. 40-41; M. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 353-354; Konuyla ilgili Farsça yayın için bkz. Arazmuhammed Sarlı, *Tarih-e Torkemanistan*, II, Tehran 1383, s. 1-100.

[46] M. Annanepesov, *Türkmenistanın Tarıhından Materiallar*, s. 185.

[47] B. Hayit, *a.g.e.*, s. 111.

idaresini kabul ettiklerine dair yalan bilgilerle halk kandırılsa da, bugün Türkmenler kendi şehitlerine sahip çıkmışlardır.[48]

Gök-Tepe katliamı sonrasında Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri Fahri'nin Hariciye Nezaretine gönderdiği mektup ise ilgi çekicidir: "*Bir kere Rusların Türkmen kabilelerinin dayanak noktası olan Göktepe'nin zabtıyla meydana gelen muzafferiyet öteden beri İran Devleti'nin idaresinde ve itaat dairesinde ve Teke Türkmenleri aleyhinde bulunan ve yakınlarda Rusya'nın hizmetine giren 4 bin kadar Yomut kabilesi atlılarının yardımıyla meydana geldiği sonradan alınan istihbarattan anlaşılmıştır. İki gün önce İran Hariciye veziri Mirza Said Han ile yaptığım mülakatta Yomutların Rusya'nın askeri hizmetlerinde bulunmalarına engel olunmaması ve İslam milletlerinin menfaatleri göz önüne almamalarının teessüf verici olduğunu söylediğimde Mirza Said Han bu dediklerimi yerinde görerek, İran Devleti'nin gerçekten bunu arzu eylediğini, Yomut kabilesinin Rusya'ya yardımını her vakit engellemeye muktedir olabileceğini itiraf ile beraber ne çare ki Osmanlı Devleti'nden gerekli ve beklediği desteği göremediğini söylemiştir…*[49] (Bkz. EK - 13). İran Hariciye vezirinin bahsettiği üzere Yomut Türkmenlerinin Ruslara askeri desteği hususunda herhangi bir başka bilgi ve belgeye rastlamış değiliz. Ancak Yomutların Ruslarla ticaret yaptığına dair çok sayıda belge bulunmaktadır, fakat askeri destek meselesi ise sanırız, daha ziyade İran Hükümeti'nin kendini savunma amaçlı söyleminden öteye gitmemektedir. Osmanlı Devleti'nin Türkmenlere yardım edememesine gelince ise, bu konuda her şey ortadadır. "93 Harbi"nin Rusya'ya kaybedilmiş olması ve Osmanlı Devleti'nin artık yeni bir harbi kaldıramayacak durumda olması anlaşılabilir bir durumdur. Osmanlı Devleti ancak Tahran sefiri Fahri Bey vasıtasıyla

[48] Gök-Tepe savaşıyla ilgili eserler için ayrıca bkz.: N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii, Pohod Skobeleva v 1880-1881 godah*, SPb, 1883-1884, 4 cilt ve 1330 sayfadan fazladır ve 272 sayfalık belge eki bulunmaktadır; Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin, *Zavoyevaniye Turkmenii, Pohod v Ahal-Teke v 1880-81 godah s oçerkami voyennıh deystvii v Sredney Azii s 1839 po 1876 godah*, SPb. 1899, 224 s.; K. Geins, *Oçerk boyevoy jizni Ahal-Tekinskogo otryada 1880-81 godah*, SPb. 1882; Charles T. Marvin, *The Eye-Witnesses account of the disastrous Russian compaign against the Akhal-Teke Tutkomans; Diseribing the march ocross the burning desert the stroming of Dengeel Tepe and the disastrous retreat to the Caspian*, London 1880, 377 s.; A. Prioux, *Les Russes dans I'Asie Centrale. La derniere. Campagne de Skobelew*, Paris 1886, 184 s.; Maurice H. Weil, *L'expèdition du General Skobelew contre les Tourkmenes et la prise de Gheok (Denghil) Tepe*, Paris 1881, 116 s. Ayrıca bkz. M. Saray, *The Turkmens in the age of Imperialism: A study of the Turkmen people and their incorporation into the Russian empire*, Ankara 1989, 281 s.

[49] BOA, Y. A. HUS. D. 167, G. 45, lef: 2. Belge üzerindeki tarih 14 Rebiü'l-evvel 1297 (25 Şubat 1880). Ancak sanırız bu tarih yanlış olmalıdır. Çünkü aynı dosya içinde yer alan 1. varakta, Fahri Bey'in mektubuyla ilgili olarak Sadrazam Said Paşa'nın Padişah II. Abdülhamit'e arzını içeren belgenin tarihi 21 Cemaziye'l-evvel 1298 (20 Nisan 1881)'dir. Göktepe Savaşı, 1881 yılı Ocak ayında gerçekleştiğine göre 2. varaktaki - Fahri Bey'in mektubundaki - tarih yanlıştır. Fahri Bey'in mektubu hiç kuşkusuz 1881 yılına aittir ve büyük ihtimalle 14 Rebiü'l-evvel 1298 (13 Şubat 1881) tarihlidir.

İran hükümetini olaylara seyirci kalmaması ve daha duyarlı olmaya davet etmeye çalışmıştır.[50]

14 Ocak 1881 yılında Tahran'daki Rus Büyükelçisi İvan Zinovyev, Nasıreddin Şah'a Gök-Tepe'nin işgalini bildirdi. Zaferden dolayı Şah, tebriklerini bildirdi.[51] Gök-Tepe katliamını gerçekleştiren Çarlık Rusya'sı aynı yıl içerisinde İran ile sınır antlaşması imzalayarak Türkmen halkını ikiye bölmüştür. O dönemde Osmanlı Devleti'nin İran sefiri Fahri'nin Hariciye Nezaretine gönderdiği 27 Zilkade 1298 (21 Ekim 1881) tarihli yazıda "*daha önceden bu toprakların, hafiyen (gizli) akdolunan özel bir antlaşma ile sınırın kuzeyindeki arazinin İran Devleti tarafından Rusya'ya terk olunduğu rivayet olunur ise de doğruluğu henüz ortaya çıkmamıştır*" denilmektedir[52]. Buna benzer bir iddia Türkmen tarihçisi M. Aydogdıyev tarafından da belirtilmektedir: "*1837 yılında Rus Çarı Nikolay I, Tiflis'te İran hükümdarı Muhammed Şah ile bir araya gelmiş ve içki sofrasında iki hükümdar Etrek-Gürgen Türkmenlerinin kaderini bir çırpıda 'çözmüşler'. İngiliz danışmanlarının tavsiyesiyle Muhammed Şah, Nikolay I'den Rusya'nın etki alanının Etrek nehrinin güneyine geçmemesi ricasında bulunuyor. Nikolay I, bu ricaya dilden olumlu yanıt veriyor… Kısaca sınır çok daha önceden belirlenmişti*".[53] 9 Aralık 1881 yılında Tahran'da, İran Hariciye Veziri Mirza Said Han ve Çarlık Rusya'sının Tahran Büyükelçisi İvan Zinovyev[54] arasında imzalanan 9 maddelik antlaşma gereğince Etrek nehri İran ve Rusya arasında sınır teşkil edecektir.[55] Böylece Türkmen toprağı parçalanmıştır.

---

[50] Osmanlı Devleti içinde bulunduğu durum dolayısıyla olayları ancak Tahran Sefiri Fahri Bey vasıtasıyla takip etmiş ve ancak görüşlerini sefiri vasıtasıyla bildirebilmiştir. Bununla ilgili olarak 23 Eylül 1881 tarihli vesika "*İngiltere'nin Afganistan'da Rusya'nın da Türkmen bölgelerinde karşılıklı olarak menfaatlerini ve işgallerini tanıdıkları, İran'ın ise bu olaylara seyirci kalmamamsı için Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefiri Fahri Bey'in Şah'ın ve İran devlet adamlarının dikkatlerini bu yöne çektiğine*" dairdir. Bkz. BOA, Y. EE. D. 44, G. 75. Osmanlı Devleti'nin Türkistan'daki Rus işgaline seyirci kalmış olmasıyla ilgili olarak Arazmuhammed Sarlı'nın eserinde şu ifadeler yer almaktadır: "*Osmanlılar Ruslarla çok savaştıkları için Orta Asya'daki kardeşlerine yardım etmek hususunda pek istekli değildiler. Bir tek Muhammed Ali Efendi adındaki bir kişi 1978'de Türkmen bölgesine gelerek Nurberdi Han'a bu işin ancak Osmanlı Devleti'nin yardımıyla olabileceğini söylemiş. Ancak Türkmenlerin Osmanlı Devleti'nden pek ümidi yoktu*". Bkz. A. Sarlı, *Tarih-e Torkemanistan*, I, Tehran 1384, s. 291.

[51] B. Hayit, *a.g.e.*, s. 111.

[52] BOA, Y. A. HUS. D. 169, G. 6, lef: 3.

[53] M. Aydogdıyev, *Araçâgin anırsındakı arkadaşlar*, Aşgabat 1992, (2. Baskı), s. 8-11; M. Aydogdıyev, *Turkmenı İrana v 60-70-gg. XX v.*, Aşhabad 1992, s. 16. M. Aydogdıyev – S. Atayev, "Eyran Türkmenleri", *Dünyâ Türkmenleri*, Aşgabat 1994, s. 70; Ayrıca bkz. S. İbragimov, A. Nurıyev, M. Övlüyagulıyev, M. Rahımov, G. Hanmıradov, Ç. Yazlıyev, *Türkmenistanın tarıhı*, Aşgabat 1994, s. 239.

[54] General Zinovyev'in Rus-İran hudud meselesinin tesviyesine memur edildiğine dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde de vesika bulunmaktadır. Bkz. BOA, Y. A. HUS. D. 179, G. 125.

[55] Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili olarak 21 Mart 1882 tarihli belge bulunmaktadır. Belgede özetle şöyle denilmektedir: "*Rusya'nın Türkmen arazilerini istilâ ettikten sonra sınırların yeniden belirlenmesi için İran'a antlaşma teklif etmiş ve İran da bu durumu kabul ederek Rusya ile antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmayla İran pek*

B) İran İnkılâbı Öncesinde Türkmenler

Nasıreddin Şah'ın hükümdarlığı (1848-1896) dönemine rastlayan 1881 Rus-İran hudud Antlaşması, coğrafî özellikler göz önünde bulundurularak yapıldığından, yani etnik özellikler dikkate alınmadığından dolayı yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu antlaşmayla Etrek nehri sınır olmak üzere, hudud resmen "meşrulaştırılmış" ise de parçalanarak İran tarafında kalan göçebe Türkmenlerle ve ayrıca sınır nehirlerin kullanımıyla ilgili sorunlar belirsiz kalmıştı. Yerleşik[56] Yomut ve Göklen boyları Esterabad eyaletinin Türkmen Sahra kesiminde iskân ederlerken, her iki boyun temsilcileri olan fakat göçebe yaşayan Türkmenler ise Esterabad yaylaklarında senede en fazla dört ay geçirdikten sonra, yılın kalan süresini geçirmek üzere Etrek nehrinin sağ kıyısına göç etmekteydiler. Yani göçebe Türkmenler, kışın "İran tebaası", ilkbahardan sonbahara kadar ise bağımsız olarak yaşamaktaydılar. Yerleşik, yani *çomur* Türkmenlerin durumu anlaşılır ise de, göçebe, yani *çarva* Türkmenlerinin durumu belirsizliğini koruyordu.[57] Konuyla ilgili Türkmenistan Devlet Arşivi'nde yer alan belgeyi dikkatinize sunmak istiyoruz. 1881 yılına ait bu belge, Krasnovodsk Komiserliğinin Hazar Ötesi Valiliği başkanına raporudur. Raporda "*Günümüz kış zamanında bizim tarafta oturan birkaç yurt haricinde, tüm Türkmenler (çarva) Etrek'in diğer tarafında İran sınırlarında bulunmaktalar… Bu boylara (Atabay ve Caferbay) göçebelerin hepsi bir buçuk veya iki ay sonra bizim tarafa yazlık için geçerler ki, onsuz yapamazlar*" denilmektedir.[58] Özbekistan Arşivinde yer alan bir başka belge ise Türkmenlerin trajik durumunu ortaya koymaktadır: "*Bu göçebeler (Yomutlar ve Göklenler) Rus ve İran olmak üzere sınırla bölünmüş vaziyetteler, gerçekte ise tüm… Rus ve İran sahasında ekonomik, gelenek ve akrabalık bağları açısından koparılmaz bağları bulunmaktadır, devlet sınırları onları bölemedi ve Yomut ve Göklenlerin göçebe hayatları nedeniyle bölemedi*".[59]

Bu konuyla ilgili olarak Tahran Üniversitesi kütüphanesinde Almancadan Farsçaya tercüme edilmiş olan 1299 (1882) tarihli Horde Mahmud-e Irakî Bezçuî'nin *Tafsil Ahval Terakime* adlı elyazma eseri bulunmaktadır. Yazmada şöyle denilmektedir: "*Göçebe Atabay ve Caferbay Türkmenleri Kasım-Aralık aylarında İran toprağında, yazın ise hayvanlarıyla Etrek'in yukarı taraflarındaki topraklara göç ediyorlar. Atabaylar ise Sumbar nehri boyunca gidiyorlar, ancak şu aralar Tekelerden korktukları için pek uzağa gidemiyorlar. General*

çok arazisini kaybetmiştir. Yani Kohet ve Köpet dağları kendi topraklaında iken bu antlaşma ile mezkur dağları Rusya'ya terketmiştir". Ayrıca antlaşma metni de yer almaktadır. Bkz. BOA, HR. SYS. D. 690, G. 4.

[56] Yerleşik yaşayan Türkmenlere çomur, göçebe yaşayanlar için ise çarva tabiri kullanılmaktadır.

[57] Yu. N. Abdullayev de adı geçen çalışmasında bu konuya değinmiştir. Çalışmamızda araştırmacının adı geçen eserindeki bilgilerden de istifade ettik.

[58] O. Gvilava, "K voprosu o haraktere hozyaystva Turkmen v XIX v.", *İzvestiya AN TSSR*, No. 5, Aşhabad 1970, s. 94.

Lomakin 1875'te Şayırdı ve Buğdaylı yakınında bir kalede 3000 Caferbay ve Atabay'ın birlikte yaşadığını görmüştür… Türkmen çomur Caferbaylar her zaman Rus topraklarında, çarvalar ise 8 ay Rus topraklarında yaşadıklarından dolayı Rus tebaası sayılıyor. Atabaylar da aynı nedenlerden dolayı İran tebaası sayılıyorlar… 8 bin Caferbay ailesinden 3500'i göçebe, Atabayların ise 7000 ailesinden 3500'i göçebe durumundaydı"[60]. Böylece "çift uyruklu" Türkmenler sorunu ortaya çıktı. "Türkmen meselesi" ile ilgili sorun 1881 yılında yapılan antlaşma sonrasında hemen kendini göstermedi. Zira, İran hükümeti "çift uyruklu" Türkmenleri kendi tebaası olarak görmekteydi. Burada asıl amaçlardan biri bu Türkmenlerden vergi toplamaktır. Göçebe Türkmenlerin bazıları İran Devleti'ne vergi öderken, bazıları Rus tarafına vergi ödemekteydiler.[61] Bazıları ise hiçbir tarafa vergi ödememekteydiler. İran hükümeti Türkmenleri kendi tarafında tutmak için çeşitli propagandalar yapmasına karşın özgür yaşamaya alışık Türkmenler boyun olmak istemiyordular[62]. Sadece İran değil, Rusya da Türkmenleri kendi tebaası olarak tutmak için yoğun çaba göstermiştir. İran Arşivi'nden elde edilmiş olan aşağıdaki belge "tebaa" meselesini tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Belgenin üzerindeki tarih tahrif olunduğundan tarih veremiyoruz. Ancak sınır meselesi ile ilgili olmasından dolayı son derece önemlidir.

Serdar Afham tarafından Esterabad'dan Tahran'a gönderilmiş olan ve daha sonra İran İçişleri Bakanlığı'nın 1831 numara ile işleme koyduğu bu telgrafta şöyle denilmektedir:"*…Adine Murathan Tehran'dan gittikten sonra 70 çarva Caferbay Türkmen adına dilekçe vermiştir. Dilekçede, Rusya bizden vergi aldı ve biz hepimiz vergi vermemeliyiz* (denilmektedir). *Bu konuyu biz araştırdık ve belirlendi ki, antlaşmalara göre çarva taifesi Rus topraklarında ise Rusya raiyatı sayılıyor ve onlara vergi ödüyorlar ve her zaman İran topraklarına gelirlerse İran'a vergi ödemeliler. Bu söylentilerin üzerine Rus konsolosu şu cevabı vermiştir:"Bu kişiler o yıl Rus topraklarında 6 ay vergi ödemişler, 6 ay ise vergi ödememişler. Ben memur gönderiyorum. Çarvalar ilk altı ayın vergi ödeme makbuzunu göstersinler, kalan 6 ayın parasını ise Rusya istemeyecektir. Vermeyenler ise paralarını ödeyip makbuz alsınlar. Adine Murathan ve yanındakiler barikat kurmuşlar ve gelen Rus memurunu geri göndermişler. Bu haber Rus Konsolosluğuna gelince birkaç kişi daha gönderiliyor. Silahlı kişilerin silahları alınarak Konsolosluğa hapsediliyor. Adine Murathan ise kaçıyor. Şimdi kaç gündür "bölge dairesinin" izniyle Konsolosla görüşüyorum ve*

[59] O. Gvilava, *a.g.m.*, s. 94.
[60] Elyazmanın tam metni için M. Zebihî'nin adı geçen çalışmasına bakınız. Yukarıdaki konuyla ilgili sayfalar için bkz. s. 152, 153.
[61] A. Matufî, *Tarihçe-i Çehar Şehr-i Torkemanneşin*, Gorgan 1384 (2005), s. 190.

hapsolanların çıkarılmasını istiyorum Sonucu sonra bakanlığa göndereceğim. Serdar Afham. (Bkz. EK - 14).

Telgrafın içeriğinden de anlaşılacağı üzere İran ve Rus tarafları Türkmenlerden vergi almak için yoğun çaba göstermişlerdir. Hatta bunun için İranlı yetkililer Rusya Konsolosluğuna hapsolunan Türkmenlere dahi sahip çıkmış ve onların serbest bırakılmasını istemişlerdir. Ancak bu telgrafın XIX. yüzyıla ait olması zor bir ihtimaldir. Zira telgrafta bahsedilen antlaşma, aşağıda göreceğimiz üzere Rusya ile İran arasında 1897 yılında yapılmıştır. Bu belge muhtemelen XX. yüzyıl başlarına aittir.

İranlı yetkililerin Türkmenlerden vergi toplamak için büyük güç kullandıklarını aşağıdaki cümlelerde görmekteyiz: "*Her yıl Esterabad valisi üç bin kişilik ordusuyla vergi toplamak için bozkıra gitmektedir. Ancak o Karasu'dan daha ileri gitmeye çekinmektedir ve ancak şehirden birkaç kilometre uzaklıkta kamp kurmaktadır. Eğer ayaklanan Türkmenler onu başkentte muhasara altına almazlarsa, bu sefer genelde ilkbaharda yapılmaktadır. Bu seferler esnasında o, Türkmenlerden hile ve vaadlerle ne koparabilirse onu almaktadır. Fakat bu vergileri çoğu kez yakındaki boylar ödemekteler, Etrek boyunda yaşayanlar ise neredeyse ödememekteydiler*"[63]. Vergiler toplanırken de herkesten eşit oranda alınmıyor veya alınamıyordu. Örneğin, 1891 yılında Ak-Atabay ve Atabaylar yurt başına 70 kran öderlerken, Caferbaylar ise sadece 35 kran ödüyordu. Hazar Denizi kıyısındaki köyler yurt başına 40 kran ödüyorlardı. Göçebeler ise neredeyse yok denecek kadar az vergi ödüyordular.[64] Vergi ödemeyenlerin mallarının talan edildiğini ise L. K. Artamonov dile getirmektedir: "*Haziran 1888'de vergi ödemedikleri ve yağmalar nedeniyle Yomut Türkmenlerini cezalandırmak için, Horasan valisi şehzade Rohnute'd-Devle Esterabad eyaletine 15 bin kişilik orduyu sürmüştür. Yomutların dalgınlığından istifade eden İran ordusu Gürgen yakınındaki Türkmenlerin iskân alanlarına saldırmışlar, mallarını talan etmişler ve çok sayıda hayvan götürmüşler...*"[65] 1902-1904 yıllarında Esterabad valiliği yapmış olan Seyf'd-Devle, Yomut ve Göklenlerin tehlike arz ettiğine dair Muzafereddin Şah'a bir rapor sunmuştur. Daha sonra ise, Esterabad'a gelerek Göklenlerin tüm hanlarını toplayarak ödemeleri gereken vergileri belirtmiş ve ayrıca olağanüstü ek vergilerin de listesini çıkarmıştır. Bununla birlikte her boya ait toprakların sınırlarını tanımlayarak, bir gelir bilançosuyla nüfus sayımı yapmıştır.[66] Örneklerde

---

[62] Yu. N. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 59; N. Kasraian – Z. Arşi, *Torkemanha-ye İran (Turkmans of İran)*, Tehran 1994, s. 10.
[63] V. Berar, *Persiya i Persidskaya Smuta*, İzdaniye "Brokgauz-Yefron" 1912, s. 83.
[64] P. Alekseyenkov, *Turkmeno-Kurdskoye Vosstaniye*, Taşkent 1935, s. 15-16.
[65] L. K. Artamonov, *Persiya kak naş protivnik v Zakavkazye*, Tiflis 1889, s. 37.
[66] Ann K. S. Lambton, *Landlord And Peasant in Persia*, London-New York 1991, s. 160.

gördüğümüz üzere gerek Esterabad valisi, gerekse de Horasan valisi Türkmenlerden daha fazla vergi koparmak için hile ve silah da dâhil olmak üzere her türlü çareye başvurmuşlardır.

1897 yılında "Türkmen meselesi" çözüme kavuştu. Rusya ile İran arasında Tahran'da yapılan görüşmeler sonucunda Hazar Ötesi'nde, yani Rusya sınırları dâhilinde yaşayan yerleşik Yomutlar Rus tebaası olarak kabul edilmişler, onların İran tarafına geçmeleri yasaklanmıştır. Göçebe Yomutlar ise, öncelikle antlaşma yapıldığı sırada hangi ülkenin sınırlarında bulunuyorlar ise, o devlete ve kanunlarına riayet etmekle mükelleftiler. Hazar Ötesi'nde yaşayan Göklenler meselesi ise yine sonuçsuz kalmış, çünkü Şah onların İran'dan göç ettiklerini ve dolayısıyla kendi tebaası olduğunu düşünüyordu. Haziran 1898 yılında ise Rusya, antlaşmayı genişleterek Esterabad şehrinin 50 mil yakınında bulunan Günbed-e Kavus şehrinde Rusya Sınır Komiserliğini kurmaya hak kazandı.[67]

Ancak bu sorunun yanı sıra bir sorun daha vardı. Sınırlar tesbit edilirken suların kullanımı meselesi tartışma yaratmaktaydı. Antlaşma yapılırken hangi nehrin suyunun ne kadar kullanılacağı belirtilmemişti. Bu nedenle suların kullanımı ile ilgili düzenlemeye ihtiyaç duyulması sonucunda 1884 yılında İran'dan Etrek nehrine akan ırmaklar için, 1886 yılında Çandır, Sumbar ve Kelteçınar, 1894 yılında ise Tecen nehri sularının kullanımı için düzenlemeler yapıldı. Etrek nehri sularının kullanımı için ise düzenleme yapılmadı, zira o dönemde bu nehrin suları her iki tarafa da fazlasıyla yetmekteydi.[68]

Sınırların tesbit edilmesiyle parçalanan Türkmenler tercihlerini hangi yönde kullanacakları hususunda çaresiz bırakılmışlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belge görüşümüzü doğrulamaktadır. 18 Haziran 1887 tarihli bu belge Dâhiliye Nezareti'nden sadarete yazılmıştır: "*Türkmen aşiretlerinden ve Teke taifesinden olup İstanbul'a hicret ve iltica arzusunda bulunan Yar Han'ın Tebriz Başşehbenderliğinden Erzurum'a gönderildiği Hariciye Nezaretinden bildirilmesi üzerine Yar Han'ın geliş sebepleri Erzurum Vilayetinden soruldu. Alınan cevapta Yar Han'ın İstanbul'a gönderilmek üzere Tebriz Şehbenderliğinin yazısıyla oraya gelerek geliş nedenlerini beyan etmeksizin Dersaadet'e (İstanbul'a) hareket eylediği bildirilmektedir. Durum Hariciye Nezaretine bildirilmiştir. Bu kere gelen ve ekleriyle takdim kılınan cevabî tezkerede Yar Han'ın ahvalinin*

[67] Yu. N. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 60; A. M. Matveyev, *Sotsialno-Politiçeskaya Borba v Astrabade*, Taşkent 1957, s. 24.

[68] Yu. N. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 60-61. Sınırlarla ilgili olarak belirtmemiz gereken bir husus daha vardır. 1953-1954 yıllarında SSCB ile İran arasında iki ülkenin sınırlarıyla ilgili olarak yapılan görüşmeler sonucunda 1957 yılında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Pövrize veya Firuze (şimdiki Arçabil) bölgesi meselesi çözüme kavuşmuştur. Bu bölge Aşkabat ile iç içeydi ve Türkmenistan'ın en ünlü tatil köylerinden biri idi. İşte bu bölge İran tarafından SSCB toprağı olarak tanınmış oldu. Buna karşılık olarak ise aynı büyüklükteki (145,3 km²) toprak parçası Sovyet-İran sınırının Azerbaycan tarafındaki bölgesinden İran'a verildi. Bkz. S. G. Gorelikov, *a.g.e.*, s. 4; H. A. Atayev, *Turkmenı İrana v 30-80-e gg. XX.v.*, Aşgabat 1992, s. 8.

bilinmediği ve serseri bir adam olduğu Tahran Sefaretinden bildirildiği gibi tüccar avergâhı şeyhi Süleyman efendi tarafından gönderilen ekli evrak arasında bulunan tezkerede dahi garib olması cihetiyle Yar Han'a münasib miktar yevmiye tahsis olunmak suretiyle kendisi celb olundu ve İstanbul'a ne maksada mebni gelmekte olduğu sual olundukta, Türkmen ahalisinden 60 bin kadar nüfusun Osmanlı Devleti'ne göç etmek arzusunda bulunduklarından bahsederek bunların hicretleri için kolaylık gösterilmesi ve yol masraflarının ödenmesi isteğinde bulunmaktadır. Külliyetli muhacirin gelmesi vaziyete uygun olmadığı gibi kendisinin serseri grubundan bulunması dahi kendisinin Tahran Sefaretinden anlaşılıştır. Yar Han'a bir miktar para verilerek memleketi tarafına iadesi gerekmektedir. "[69] (Bkz. EK - 15a, EK - 15b).

Yukarıdaki vesikada Yar Han'dan serseri olarak bahsedilmektedir. Bunun doğru olma ihtimalinin yanısıra yanlış bir bilgi olması da ihtimal dâhilindedir. Zira Tahran Sefareti konuyu araştırırken İranlı yetkililerden bilgi almış olması yüksek bir ihtimaldir. İran hükümetinin de 60 bin Türkmen nüfusu elden çıkarmak gibi niyetleri olmadığı için – zira vergi geliri kaybı yaşanacak – Yar Han'ın bir serseri olduğunu söylemiş olabilirler. Çünkü İran Hükümeti zaten Türkmenleri eşkıya, serseri olarak görmektedirler. Özgürlüğe alışık Türkmenleri kendilerine tâbi etmek isteyen İran Hükümeti bunun için her türlü askeri müdahalede de bulunmaktan çekinememekteydi. Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefirinin Hicri 10 Zilkade 1305 (19 Temmuz 1888) tarihli Hariciye Nezaretine gönderdiği yazısı da bunu teyit etmektedir. Belgede "*İran Yomutlarının eşkıya hareketlerine karşı İran tarafından alınan tedbirlerin bir takım müşkilatlara maruz kaldığı ve olayın arkasında Rus parmağı olduğunu daha önce 25 Mart 1304'te* (06.06.1888) *size bildirmiştim. Şimdi vaka mahalinde bazı sefaretlere gelen ihbarlara göre Yomut kabilesinden 2* nefer tahmin olunan bir kuvvet, bunları bastırmaya memur Seyfeddin nam kumandasındaki birkaç bin İran askerinin üzerine hücum edip bir hayli telefat vermişlerdir. Binlerce koyunu* (ganimet) *yağmalamışlardır. Bu eşkiyaların ellerinde bulunan tüfeklerin, Rus askerine mahsus Berdan tüfeği olup, uygun fiyatla tedarik edebildikleri bildirilmektedir. Şimdiye kadar İran Devleti'nin fitneyi önlemek ve asayişi sağlamak için başvurduğu askeri tedbirlerin, değil eşkiyaların ortadan kaldırılmasını, belki de cesaret etmemelerini bile engel olamamıştır. Bir taraftan da Yomut kabilesinin Rusya'daki parçasının, İran sınırı dâhilinde kalan boydaşlarına el altından yardım ettiği ve diğer taraftan İran hükümetinin İran'daki Yomutları hükümete bağlı hale getirmek için yeterli bir askeri kuvvet toplayıp bu bölgeye gönderemeyeceği bölgedeki*

[69] BOA, DH. MKT. D. 1358, G. 134, lef: 1,2; Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne iltica başvurularıyla ilgili olarak bkz. Ali Karaca, "Üç İltica ve Bir Vesika", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, V, Sayı 28, (Nisan) 1989, İstanbul, s. 43-48.

* Belgede 2 kişiden bahsedilmektedir. Ancak sanırız bu 200 veya 2 000 olacaktır.

Yomutlarca da bilinmektedir. Kaç aydan beri Esterabad sınırı üzerinde devam etmekte olan gailesinin (isyan), *Rusya politikasına hizmet eder siyasi durumlarından sayılır. Türkmen memleketlerinde ortaya çıkan tehlikeli durum yakın bir süre içinde az da olsa Rusya menfaatlerine göre olsa da meselenin halolacağı yakın ihtimallerindendir*"denilmektedir.[70] (Bkz. EK - 16). Burada konu anlaşılacağı üzere İran'ın, Türkmenleri nasıl kabul ettiği veya nasıl gördüğüdür. Yani İran Hükümeti, Türkmenleri bir eşkıya veya serseri olarak görmektedirler. Ne yazık ki, bu Türkmen eşittir eşkıya "*korosuna*", Osmanlı Devleti de, belki de farkında olmadan katılmaktadır.

C) 1905-1911 İran İnkılabı ve Türkmenler

1826-1828 İkinci İran-Rus Savaşı[71] sonrasında İran düşmüş olduğu ağır ekonomik bunalımdan kurtulmak için İngiltere, Fransa ve Rusya'dan büyük borç kredileri almaya başladı. Vadesi dolan bu kredileri ödeyemeyince borç veren devletler bundan yaralanarak İran ekonomisinde söz sahibi olmaya başladılar.[72] Nasıreddin Şah (1848-1896) zamanında dışarıya verilen imtiyazlar ve iç isyanlar dolayısıyla ülke hazinesi tamamen boşalmıştı.[73] XIX. yy. sonlarına gelindiğinde İran'da yurtiçi ve yurtdışı ticaret, demir yol ve kara yolu yapımları, pamuk, tütün ve şeker üretimi İngiliz, Rus, Belçika sermaye sahiplerinin elinde bulunuyordu.[74] Dış pazarda petrole olan ihtiyacın artması sonucunda İran gittikçe kapitalist devletlerin daha fazla ilgisine mahzar olmaktaydı. Borcunu ödeyemeyen İran hükümeti ise alınan dış kredilerin baskısı altında İran'daki petrol madenlerini İngiliz ve Rus şirketlerinin imtiyazına vermek zorunda kalmıştır. Petrol, tütün, pamuk üretiminde yükselen talep ve yabancı yatırımların artması İran'da şehirleşmenin hızlanmasına neden oldu. İran köylüleri ağır yükümlülüklerinden ve vergi borçlarından kurtulmak için topraklarını ucuz fiyata satarak

---

[70] YA. HUS. D. 216, G. 34, lef: 2.

[71] İran-Rus Savaşı sonrasında imzalanan 1828 Türkmençay Antlaşması siyasi ve ticari olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Bu antlaşmayla Kafkasya, Nahçivan, Erivan, Talış ve Şûregil eyaletleri Ruslara bırakıldı. Aras nehri iki ülke arasında sınır olarak tesbit edildi. İran, Rusya'ya savaş tazminatı ödemek zorunda kaldı. Ayrıca, Rusya'ya ticari imtiyazlar verilmiştir.

[72] İran'lı şair Mirza Ağa Han Kirmanî 1896 yılında kaleme aldığı şiirinde sanki ülkesinin başına gelecekleri önceden görmüştü:

İran'ın köle olacağı o kapkara gün
Dilerim gelmesin asla ne keder ne hüzün!
Görmesin gözlerim bakir kızlarımın her dem
Bile üç beş Rus'un ellerinde oluşunu yem!
İngiliz Lordlarına hizmetçiliği kader
Yazmasın gelinlerimize öyle bir keder!

Bkz. Michel M. Mazzoui, "Erken Modern Dönemde İran ve Orta Asya'da İslâm Kültürü ve Edebiyatı", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*, çev. Ö. Avcı, İstanbul 2005, s. 127-128.

[73] A. Baghdadi, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982, s. 27.

şehirlere akın etmeye başladılar. XIX. yy. sonu ve XX. yy. başlarında Tahran, Tebriz, İsfahan gibi şehirlerin nüfusu birkaç misline çıktı. İşgücünün ucuzlaması, yaşam koşullarını daha da ağırlaştırıyordu.

1905 yılı arifesinde İran bir hammadde ülkesi haline gelmiş, yurtiçi bütün temel ihtiyaçlar yurtdışından getirilen ithal ürünlerle sağlanıyordu. Bu durum zamanla İran toplumunun tepkisini çekmeye başladı. Şaha ve yabancı devletlere karşı nefret yükseldi. Şah hükümetiyle kapitalist şirketler arasında yapılan anlaşma gereği yurtiçi ticarette hadsiz imkânlar tanınırken, yerel tüccarların ve gelişmekte olan küçük İran burjuvazisinin önü tıkanmakta idi. Ülkenin ilan edilmeden sömürge konumuna düşürülmesi ulemanın da derin tepkisine de neden olmaktaydı. Dolayısıyla 1900'lerin başına ulema sınıfı İran tüccar ve burjuvazi kesimi ve en önemlisi İran toplumu yönetime karşı aynı cephede yer almaya başladılar. Buraya İran aydınlarını da katılınca 1905 yılında ülkede ihtilal rüzgârları esmeye başladı. 1905 yılının Aralık ayında şeker fiyatlarının %200 oranında yükselmesi 1905-1911 İran inkılabının patlak vermesine ortam hazırladı.[75] Çünkü 1905 yılında Rusya'nın giriştiği Japon savaşı sırasında taahhüt ettiği şekeri İran'a gönderemeyince ülkede büyük bir şeker kıtlığı başladı.[76] Tebriz, Tahran, İsfahan, Reşt sokaklarına dökülen binlerce gösterici ülke içinde ürün fiyatlarını protesto etmeye başladılar. Bunun dışında İngiliz ve Rus konsolosluklarında, cami ve mescitlerde işçilerden, tüccarlardan, işsizlerden, küçük ve orta kesim toprak sahiplerinden, ulemadan ve burjuvazi kesiminden oluşan binlerce gösterici oturma eylemine başladı.[77] Protestocular Şahtan anayasanın kabulünü, milli meclis seçimlerinin yapılmasını, hükümetin parlamento tarafından seçilmiş bir idare tarafından yönetilmesini, İran'ın milli çıkarlarını korunmasını talep etmekteydiler. Ülke genelinde gün geçtikçe artan toplumsal baskı karşısında daha fazla dayanamayan Şah 5 Ağustos 1906 yılında anayasanın[78] ilanını ve meclis seçimlerinin yapılmasını beyan etmek mecburiyetinde kaldı.[79]

---

[74] İran'ın yabancıların etkisine girişiyle ilgili geniş bilgi için bkz. R. A. Seidov, *İranskaya Burjuaziya v Kontse XIX-Naçale XX v.*, Moskva 1974.

[75] M. S. İvanov, *İranskaya Revolyutsiya 1905-1911 gg.*, Moskva 1957, s. 68; S. Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, çev. S. Önal, İstanbul 2004, s. 51.

[76] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 90; S. Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 51; Arif Keskin, "Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammet Hıyabanî", *Güney Azerbaycan*, Sayı 4, (İlkbahar) 2005, İstanbul, s. 10;

[77] Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. S. İvanov, *İranskaya Revolyutsiya 1905-1911 gg.,* Moskva 1957; T. A. İbrahimov (Şahin), *İran Kommunist Partiyasının Yaranması*, Bakı 1976; N. Hasanov, *Oyanmış Tebriz ve Settarhan*, Bakı 1986, s. 23-35; A. Kesrevi, *Tarih-e Meşrute-ye İran*, I, Tehran 1319; Kerim Tahirzade Behzat, *Geyam-e Azerbaycan Der Engelab-e Meşrutiyet-e İran*, Tehran 1334.

[78] "*Avrupa'nın en ileri anayasası olarak düşündükleri Belçika anayasasını temel alan bir anayasa taslağı hazırladılar...*". Bkz. S. Kinzer, *a.g.e.*, s. 53.

[79] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 80; A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 101.

7 Ekim 1906 yılında Tahran'da bulunan Gülistan Sarayı'nda Muzaffereddin Şah'ın taht nutkuyla Birinci İran Meclisi açıldı. Ertesi gün ise Mortaza Kuli Han Sani-ed-Devle[80] meclis başkanlığına seçildi.[81] Birinci meclisin en önemli sorunu anayasanın hazırlanmasıydı. Bu sırada Muzaffereddin Şah ağır hastaydı. Onun taht varisi ise Azerbaycan eyaletinin valisi olarak Tebriz'de bulunan oğlu Muhammed Ali idi. 16 Aralık'ta Tahran'a gelen Muhammed Ali, 20 Aralık'ta babası Muzaffereddin Şah tarafından kendisinin saltanat naibi olarak tayin eden fermana imza attı. 30 Aralık 1906'da ise artık son günlerini yaşayan Muzaffereddin Şah, meşrutiyeti ilan etti ve 8 Ocak 1807 yılında hayata gözlerini kapadı[82]. 19 Ocak 1907 yılında 37 yaşındaki Muhammed Ali Şah (1872-1925) tahta çıktı.[83] İran'ın yeni Şah'ı, tıpkı Osmanlı Padişahı İkinci Abdülhamit gibi Anayasa karşıtı hükümdar idi. Tahta çıktıktan sonra Muhammed Ali Şah, mebuslara "*meclisin boş şeylerle uğraştığını, karışıklık ürettiğini ve yaygara kopardığını*" söylemiştir. Ölen Muzaffereddin Şah'ın 5 Ağustos 1906 yılından sonra imzaladığı, devlet ve şah topraklarının tevcihi, ayrıca değerli taş ve para hediyeleriyle ilgili emekli maaşlar iptal edildi ve yerine düşük ücretler belirlendi.[84] Ancak ülkede durum hiç de iyiye gitmiyordu. 1907 başlarından itibaren halk protestoları başlamıştı. Şah ise meclisi tanımak istemiyor ve alenen karşı tavır almış durumda bulunuyordu. Bu arada Tebriz, Reşt ve diğer eyaletlerde ayaklanmalar başlamıştı. Bu durum meşrutiyetçileri Şaha karşı cesaretlendiriyordu. Zor durumda kalan Şah geri adım atmak zorunda kalmıştı. O ilk önce din adamlarını arkasına almaya çalıştı. 11 Şubat 1907'de Şah, meclisin, *yönetim biçimin anayasal olduğunu kabul et* talebine, *meşruta* terimi yerine *meşru'a* kelimesini teklif etti. Ancak teklif oylamaya sunuldu ve büyük çoğunluk tarafından reddedildi. Aynı gün güneş batımında Şah'ın yeni fermanı ilan edilmekteydi. Fermanda, merhum Şah'ın emriyle İran meclisinin kurulmasından itibaren İran, "*Anayasayla yönetilen devletlere katılmıştır*" denilmektedir. Böylece Şah, meclisin esas isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır.[85]

Bu arada ülke, borçları nedeniyle özellikle İngiltere ve Rusya'nın egemenliği altındaydı. Her iki devlet İran'da pay sahibi olmak için yoğun çaba sarfetmekteydiler. Ancak İran'dan en çok imtiyaz koparan devlet olan İngilizler[86], İran'ın tamamını tek başlarına kolonisi yapamayacaklarını anladıklarında ülkeyi etki alanına göre paylaşmak fikrini öne sürdüler.

---

[80] Sani-ed-Devle: Muzaffereddin Şah'ın damadı olup eğitimini Almanya'da almıştı ve Alman taraftarı olarak biliniyordu.
[81] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 89-90.
[82] Muzaffereddin Şah 1852 yılında doğmuştur.
[83] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 101-106; A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 125.
[84] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 109-110; Ayrıca bkz. A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 32.
[85] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 122; A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 182-183.

Bu arada 1898 yılında II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne ziyareti ve ardından uzunluğu 5 000 km.'yi aşan Bağdat Demiryolu inşasının 1899 yılında Osmanlı Devleti tarafından Almanya'ya verilmesi İngiltere için tehlike arz etmekteydi. Zira Almanlar bu yolu İran'ın batısından önce Tahran'a, oradan da Hint sınırına kadar uzatmayı planlamaktaydılar.[87] Almanlara göre bu yol Yakın ve Orta Doğu'ya sızmanın en uygun anahtarı durumundaydı. Zaten daha sonra Bağdat Demiryolu, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Tüm bunlar gelişirken, 1907 yılında Almanya önce Buşir'de, İran'daki ilk konsolosluğu açacak ve ardından Tahran'da konsoloslukların açacaklardır.

İngilizlerin Orta Doğu'daki faaliyetleri Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmekteydi. Osmanlı Devleti ile İran arasında "*oldukça uzun süren ve özellikle İran memurlarının tutum ve davranışlarından dolayı bir türlü hallolunmayan hudud meselesi, bölgedeki aşiretlerin çıkardığı hadiseler, zaman zaman İran askerlerinin Osmanlı topraklarına saldırılarda bulunmaları üzerine Osmanlı Devleti, İran'ı öncelikle sulha zorlamak için askeri harekâta geçmek zorunda kaldı*"[88] ve İran'a girerek Vezne, Lahican ve Pesve'yi işgal etmiştir. Ardından ise Savuç-Bulak[89] (Mahabad), Urumiya'ya geldiler ve kuzeydeki Hoy şehrine doğru yöneldiler. Türkler Panislamist politikayı da yoğun bir biçimde kullanmışlardır. Ne tesadüftür ki aynı yıllarda Osmanlı Devleti'nin başında da istibdad yanlısı hükümdar olan İkinci Abdülhamit (1876-1909) bulunuyordu. İran tarihçisi Kesrevi'nin iddiasına göre, Kaçar Muhammed Ali Şah, İstanbul'daki sefiri vasıtasıyla İkinci Abdülhamit'le - ki İran'daki meşrutiyetçilerin zafer kazanmasıyla Jön Türklerin güçlenmesinden tedirgin olan - gizlice anlaşmış ve Osmanlı ordusu İran Azerbaycanı'na girerek Muhammed Ali Şah'a birnevi yardım etmek istemiştir.[90] Buna benzer görüşü A. Baghgdadi de belirtmektedir: "*Muhammed Ali Şah'ın Osmanlı ilerleyişi karşısında ciddi bir gayret göstermeyişinin altında İran'daki hürriyetçilerin, dolayısıyla meclisin bir çeşit cezalandırılması arzusunun yattığı aşikârdır. Zaman zaman mektuplaştıkları Sultan İkinci Abdülhamit'in, İran'daki meşrutiyet hareketine karşı olduğu ve hatta M. Ali Şah'ı, bu saldırılar dolayısıyla desteklediği düşünülürse, Osmanlı Padişahının ülkesindeki İttihad ve Terakki fırkasının faaliyetlerine mani olmak için bu İran saldırılarını birinci plana çıkardığı görülür*".[91] Osmanlı ordusu 1913 yılında kısmen

---

[86] İngilizlerin İran'dan aldıkları imtiyazlar için bkz. A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 80-81.
[87] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 204.
[88] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 44.
[89] Savuç-Bulak'la ilgili bkz. V. Minorsky, "Savuç-Bulak", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, X, Eskişehir 1997, s. 255-260.
[90] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 212.
[91] A. Baghdadi, *a.g.e.*, 48.

geri çekildi. Kalanlar ise Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar işgal ettikleri noktaları muhafaza ettiler.[92]

Tarih 31 Ağustos 1907 (21 Recep 1325) yılını gösterirken İran, iki ülke –İngiltere ve Rusya- arasında Sankt-Peterburg'da imzalanan beş maddelik antlaşmayla etki alanlarına göre taksim edilecektir. Bu antlaşmayla, İran'ın kuzeydoğusunda 790 bin km²lik alan Rusya'nın, güneydoğuda 355 km²'lik alan ise İngiltere'nin etki alanı olarak tesbit edilmiştir. Bu alanların ortasındaki çorak ve düzlük olan kısımlar tarafsız alan olarak kabul edilmiştir.[93] Azerbaycan, Mazenderan ve Kuzey İran'ın diğer bölgelerini kendi nüfuz bölgesi ilan eden Rusya, Asya'daki siyasi ve askeri menfaatleri için güneyde sağlam stratejik istihkâmlar elde etmekteydi. Nasıreddin Şah zamanından beri İran'dan kopardığı imtiyazlarla daha çok bu bölgede faaliyet gösteren Rusya, kendileri için iyi bir pazar olan Kuzey İran'da daha iyi yerleşebilmek için kara ve deniz yolları ile Hazar sahillerinde iskeleler ve gümrük binaları yapmaya başladılar. Aşur-ada* iskelesi ve gümrük binasının yapımı, Türkmenlerin muhalefetine rağmen tamamlandı.[94] Ancak bu antlaşma geniş halk kitlesi tarafından şiddetle karşı çıkılmıştır. Büyük toplumsal baskıların da etkisiyle İran Meclisi 'taksim antlaşmasını' kabul etmedi ve ancak İran İnkılabının bastırılmasından sonra İran hükümeti bu antlaşmayı kabul etmiştir.[95] İran tarihçisi Mohammadî Moctehîdî "*1907 antlaşmasını, İran tarihinin karanlık dönemi*" olarak değerlendirmektedir.[96] İran'ın Osmanlı Devleti'ndeki son sefiri Sasanî, 1907 antlaşmasının temel nedeni olarak Almanya ile Osmanlı Devleti'nin ittifak kurmaları olduğunu ve sözkonusu ittifak neticesinde Orta Doğu'nun Almanya'nın kontrolüne geçtiğini yazmaktadır.[97] 1917 Rus İhtilali sonrasında, 1918 yılında Rusya bu antlaşmanın iptal edildiğini resmen İran Devleti'ne bildirmiştir.

12 Kasım 1907 yılında Muhammed Ali Şah ilk defa meclise geldi ve dördüncü defa anayasaya bağlı kalacağına yemin etti. Aslında bu bir manevra idi ve gerçekte Şah, meşrutiyetçilere ve Anayasa'ya karşı hareket için hazırlık içindeydi. Bu arada din adamları

---

[92] A. Baghdadi, *a.g.e.*, 71. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, "İran-Irak hududunu belirleyen 1913 tarihli İstanbul Protokolü", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 243-268.

[93] A. Baghdadi, *a.g.e.*, 32, 131-132; M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara 1999, s. 102; M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 387. 1907 Rusya-İngiltere Antlaşmasının maddeleri için bkz. A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 142.

* Aşur-ada aslında yarımada olup Hazar Denizi'nin güneyinde Bender-e Türkmen'e yakın mesafede yerleşmektedir. Aşur-ada adıyla ilgili olarak Türkmen Sahra'da yaşayan Zübeyde Hanım'ın anlattıklarına göre Hazar Denizi'nde ticaret yapmakta olan Rus gemicileri İran'dan aldıkları malları burada stoklamakta ve daha sonra buradan Rusya'ya nakletmekteydiler. Yani malları buradan Rusya'ya "aşırmaktaydılar". İşte bu "aşırmak" fiilinden de Aşur-ada ismi ortaya çıkmıştır. Aşur-ada'yla ilgili olarak ayrıca bkz. Nasır Tekmil Homayun, *Abeskun ya cezire-i Aşur-adeh*, Tehran 1379, (2. Baskı).

[94] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 140.

[95] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 213-217; A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 150.

[96] M. Moctehîdî, *İran ve İngilisi*, Tehran 1324, s. 19.

[97] H. M. Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. H. Uygur, İstanbul 2006, s. 232.

meşrutiyete karşı tavır almaya başlamıştı. Örneğin, Tahran'ın en önemli mücahitlerinden Said Muhammed Tabatabaî - ki o zamana kadar kendisini meşrutiyet yanlısı olarak ilan ediyordu - Kasım 1907'de mecliste şöyle demektedir: "*Hiçbir zaman İran dışına çıkmayarak, anayasal Avrupa ülkelerinde bulunmadan, fakat seyyahlardan onunla ilgili o kadar güzel şeyler duydum; ancak bu göklere çıkarılan anayasa, şu an bizde var olan ise, o zaman bu anayasayı İran'a getirmek için verdiğim emek ve çaba için sadece hayıflanmak kalıyor*".[98]

23 Haziran 1908'de Şah, Tahran'da darbeyi gerçekleştirdi, Meclis-i Şûra-yı Millî'yi önce top ateşiyle bombalattı ve ardından feshetti. Böylece İran'da Muhammed Ali Şah'ın istibdad idaresi başlamış oluyordu. Şah, meclisi iki ay sonra açılacağını ilan etmişti. Bunun üzerine ülkenin her tarafında halk ayaklanmaları daha da arttı.[99] Şahın otoritesi gün geçtikçe azalıyordu.

1908 yılında Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi meşrutiyet yanlılarını cesaretlendirmişti. Ülkedeki gücünü kaybeden Muhammed Ali Şah 5 Mayıs 1909'da "*ülkenin talepleri ve İslam'ın kanunlarına uygun olarak*" anayasanın yeniden ilanı ve yeni meclisin açılması için ferman ilan etti. Şah, "*İslam'a uygun olarak*" demekle, sözde de olsa eski anayasanın aynen kabul edilmemesi için çaba sarfetmekteydi. Meşrutiyetçilerin sert tepkisiyle karşılaşan Şah, 26 Nisan 1909'da yeni ferman ilan ederek, eski Anayasa'nın aynen kabul edileceğini ilan etmek zorunda kalmıştı.[100] Ancak ok yaydan çıkmıştı. Gilan fedaileri ve Bahtiyariler ayaklanmış ve Tahran'a yürümekteydiler. Şah ordusu onları durduramıyordu. 16 Temmuz'da Muhammed Ali Şah, Meşrutiyetçilerin muzafferiyeti üzerine Tahran'ın Zergene semtinde bulunan Rus sefarethanesine sığınmıştı.[101] 16 Temmuz'da Baharistan Sarayı'nda meclis acilen toplandı. Toplantı sonrasında Muhammed Ali Şah'ın tahttan indirilerek, yerine 12 yaşındaki oğlu Ahmet'in tahta geçtiğini ilan etti. Ahmet Şah küçük olduğu için Kaçar Hanedanı'nın en yaşlı üyesi olan Azadü'l-Mülk saltanat naibi tayin edildi. Böylece, Gilan fedaileri ve Bahtiyarilerin Tahran'a yürümeleri ve ülke içinde Tebriz ayaklanmasının başlattığı isyanların yayılması sonucunda Muhammed Ali Şah devrildi ve 1906-1907 yıllarındaki eski Anayasa kabul edilerek İkinci Meşrutiyet Dönemi başlamış oldu.[102]

---

[98] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 230; İran inkılabı sırasında din adamlarının meşrutiyetçilerle hareket etmesi İngilizleri bile şaşırtmış ki, bir Britanyalı diplomat Londra'ya çektiği telgrafta şöyle demektedir: "*Bu devrimin, ki kesinlikle devrim olarak adlandırmaya layıktır, dikkat çekici bir özelliği din adamlarının kendilerini gelişme ve özgürlük saflarında bulmalarıdır. Düşünüyorum da bunun dünya tarihinde hemen hemen hiçbir örneği yok. Onların yardımıyla halkın uğruna savaştığı reformlar eğer gerçekleşecek olurlarsa, bütün güçlerini kaybedecekler*". Bkz. S. Kinzer, *a.g.e.*, s. 53.

[99] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 172-174.

[100] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 277-278, 296, 383.

[101] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 250.

[102] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 384-388; A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 250.

9 Eylül 1909'da devrik Şah, ailesiyle birlikte Odessa'ya sürgün edildi. Ancak yeni hükümet halkın beklentileri karşısında aciz kaldı. Dış borçlar ve yabancı devletlerin etkisindeki İran'da durum eskiden farklı değildi. Ülkenin her tarafında yeni halk ayaklanmaları başlamıştı.

1911 yılı ortalarına gelindiğinde ülke içinde oldukça karışık bir hal almış bulunuyordu. Hazine boş, ordu ise ancak kâğıt üzerindeydi. Ülke içinde bölgesel yarı bağımsız hanedanlıklar oluşmaya başlamıştı. Sürgünde bulunan Muhammed Ali Şah bu fırsattan yararlanmak istedi ve Esterabad'daki Türkmenlerle aracılar vasıtasıyla gizli görüşmelere başladı. Yomut Türkmenlerinden Anna Mâmmed Sari iki yıl boyunca devrik şah ile Yomutlar arasında ilişkiyi sağlıyordu. Mart 1911'de o, Muhammed Ali'yi bizzat Odessa'da ziyaret ederek, artık dönüşünü uzatmaması tavsiyesinde bulunmuştur.[103] Türkmen desteği hususunda güvence alan Muhammed Ali Şah, 17 Temmuz 1911 yılında Hazar Denizi'nin güneydoğusunda Türkmenlerin yaşadığı Kümüştepe mevkisine geldi. Elbette Şah, bu yolu herhangi bir destek olmadan geçemezdi. Şah'ın İran tahtına geçmesini isteyen Ruslar, onu "Christoforos" adlı ticaret gemisine bindirerek Hazar Denizi'nin güneydoğusunda bulunan Kümüştepe'ye gelmesini sağladılar.[104]

Kümüştepe'ye geldikten sonra Muhammed Ali Şah, Göklen ve Yomut Türkmenlerine mektup göndererek Tahran'a askeri sefere davet etti. Türkmenlerin en seçkin ve yiğit aşiretleri devrik Şah'ın ordusuna katılmışlardı. Rus araştırmacısı G. V. Şitov, Muhammed Ali Şah'ın 'kampında' yaklaşık 1 000 Türkmen, 1 000 süvari, 3 yaya alayının bulunduğunu ve ayrıca 1 000 kadar yeni süvari ve 3 000'e yakın Göklen ve diğer Türkmenlerin gelmesinin beklendiğini yazmaktadır.[105] 8 Ağustos 1911'de Serdar Arşad (Arşedü'd-Devle)[*] önderliğindeki Türkmen birlikleri Şahrud ve Damgan'ı ele geçirdiler ve yağmalamalarda bulundular.[106]

6 Eylül 1911'de Serdar Arşad komutasında Tahran'a hareket etmekte olan Türkmenler Tahran yakınlarındaki Veramin civarında hükümet birlikleri tarafından yenilgiye uğratıldılar. Serdar Arşad'ın kendisi ise yakalanarak, sorguya çekildikten sonra kurşuna dizilmiştir. Arşadü'd-Devle'nin ordusunda Türkmenler sayıca hâkim durumda idiler.[107] Bu savaşta Türkmenlerden 70 ölü, 400 yaralı ve 200'ü de esir düşmüştür. Ölenlerin arasında

[103] A. M. Matveyev, *Sotsialno-Politiçeskaya Borba v Astrabade*, Taşkent 1957, s. 45.
[104] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 472-475; A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 36, 261; A. M. Matveyev, *a.g.e.*, s. 17, 52.
[105] G. V. Şitov, *Persiya pod vlastyu poslednih Kadjarov*, Leningrad 1933, s. 152.
[*] Serdar Arşad lakabıyla bilinen Arşedü'd-Devle, Muhammed Ali Şah'ın damadıdır.
[106] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 263.
[107] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 265-266.

Türkmenlerin komutanı Oraz Serdar da bulunmaktadır.[108] Serdar Arşad'ın ordusunun hezimeti haberi Muhammed Ali Şah komutasındaki birlikleri de demoralize etti. Arşedü'd-Devle'nin idamı (7 Eylül 1911), Muhammed Ali'nin saltanatı ele geçirmek hususundaki bütün ümitlerini yıkmış oldu.[109] Bu arada hükümet birlikleri Mazenderan'a girdiler ve bunun sonucunda devrik Şah panik içinde Kümüştepe'ye Türkmenlere sığındı (10 Eylül).[110] Burada Hocanefes ve Kümüştepe kasabalarında bir müddet Türkmenlerin arasında kaldı ve kardeşi Salarü'd-Devle'nin Tahran üzerine doğru başlattığı seferin neticesini beklemeye başladı. Ancak 27 Eylül 1911'de Ermeni Yefrom Han komutasındaki hükümet birlikleri, Bahtiyarî kabileleri ve jandarma kuvvetlerinin de takviyesiyle Bağ-Şah'da, Salarü'd-Devle'yi mağlup ettiler. Salarü'd-Devle'nin kendisi ise kaçmıştır.[111]

Planlarının suya düşmesine rağmen Muhammed Ali Şah, Şubat 1912'ye kadar Türkmenlerin arasında, yani İran'da kaldı. 26 Şubat 1912 yılında devrik şah *Gök-Tepe* adlı topçeker gemisiyle[112] ülkeyi terk etmek zorunda kaldı ve tekrar Odessa'ya gitti. Baghdadi çalışmasında Muhammed Ali Şah'ın (1872-1925), 1925 yılına kadar Odessa'da kaldığını ve bu şehirde vefat ettiğini yazmaktadır.[113] Ancak bu doğru değildir. Muhammed Ali Şah, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla annesi Melike Cihan, iki oğlu, bir kızı ve 23 hizmetçisiyle bir Fransız ticaret gemisiyle İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da önce Büyükada'da bir otelde, ardından Bebek'te Sultan Abdülhamid'in kızkardeşlerinden birisine ait son derece güzel bir kasrı kiralamıştır.[114] Daha sonra San Remo'ya gitmiştir. 1925 yılında Rıza Han'ın kendisini Şah ilan edip Kaçarların saltanatına son verdiğini ve oğlu Ahmet Şah'ı hal ettiğini öğrenince, San Remo'da bulunan 53 yşındaki Muhammed Ali Şah kalp krizi geçirerek ölmüştür.[115]

Muhammed Ali Şah'ın sürgünden gelerek tekrar tahtı ele geçirmek istediğinde verdikleri desteği bir tarafa bırakırsak, İran İnkılabı sırasında Türkmenlerin arasında meşrutiyetçilerin yanında yer alanlar da olmuştur. Onların Meşrutiyetçilere desteği hususunda çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak bilindiği üzere İran İnkılabını gerçekleştiren Meşrutiyetçiler, ülkenin çeşitli yerlerinde *encümen*[116] adı altında örgütlenmişlerdi. Bu

[108] A. Matufî, *a.g.e.*, s. 208.
[109] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 266.
[110] M. S. İvanov, *a.g.e.*, s. 481-482; A. M. Matveyev, *a.g.e.*, s. 95.
[111] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 268.
[112] A. M. Matveyev, *a.g.e.*, s. 139; S. M. Aliyev, *İstoriya İrana XX vek*, Moskva 2004, s. 70.
[113] A. Baghdadi, *a.g.e.*, s. 269.
[114] H. M. Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, İstanbul 2006, s. 31-36.
[115] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, İslâm Devletleri, I, Ankara 2005, s. 804; Muhammed Ali Şah, oğullarından ikisine son Osmanlı padişahlarının adını vermiştir. 1905 doğumlu oğluna Mahmud ve 1910 doğumlu oğluna Abdülmecid adını vermiştir. Bkz. Y. Öztuna, *a.g.e.*, I, s. 804.
[116] Encümen: İslam Dünyasında ve özellikle de İran'da dinî, edebi, siyasî ve içtimaî amaçla kurulan teşekküllere verilen ad. Asıl manası "cemiyet, toplantı" ve "grup" olan Farsça 'encümen' kelimesinin en yaygın olarak kullanıldığı ülke İran'dır. İran'da 1906'dan önce faaliyet gösteren ve meşrutiyetin ilanında büyük rol oynayan

encümenlerin bir de yurtdışı ayağı bulunuyordu. İşte, bunlardan *Ashabad Encümeni* adıyla bilinen Orta Asya'nın en etkili encümeninden bahsedeceğiz. XX. yüzyıl başında İran'da oluşan ağır şartlar yüzünden binlerce insan yurtdışına çalışmaya çıkmıştır. Orta Asya'ya gelen İranlıların önemli bir kısmını İran Azerbaycan'ı, Horasan ve İran'ın diğer kuzeydoğu eyaletlerinden gelen şahıslar oluşturuyordu.[117] 1905 yılında Rusya'nın Hazar Ötesi Bölgesi'nde 18 511 İran vatandaşı yaşamaktaydı. Ashabad[118] şehrindeki İranlıların sayısı ise 11 350 kişi idi. 1911 yılında Hazar Ötesi Bölgesi'ndeki İranlı nüfusu 30 468 idi. İşte bu İranlı nüfusun arasında bulunan tacirler 1907 sonunda Ashabad'da *Ashabad Encümeni* adı altında faaliyete başladılar.[119] Ancak bu faaliyeti 'gizli' yürütebilmeleri gerektiği için önce hükümet yetkililerinden İran tebaası çocukların eğitimi için okul açmak için İbrahim Sayadov, Hacı Ağa Gassanov, Hacı Seid Guli Nasırullayev ve Ağa Mamed Gusseyn Arbabov hükümet yetkililerinden müsaade isteyerek başvurdular.[120] *Mozafferiyye* adı altında Rus-İran okulunun açılması faaliyetlerin 'gizli' yürütülmesi için önemliydi. Orta Asya'da faaliyet gösteren diğer örgütlerin arasında *Ashabad Encümeni* en ünlüsü ve en faal olanı idi. Bu encümenin açılış amacı İran İnkılabı sırasında Meşrutiyetçilere destek vermek idi. Bunun böyle olduğu Ekim 1908 yılında Tebriz'deki isyancıların lideri Settar Han'a gönderilen mektuptan da anlaşılıyor. Yüzlerce imza taşıyan mektupta Settar Han'ın ilk davetinde "*hepsinin Şaha karşı gidecekleri*" yazıyordu. Ayrıca *Ashabad Encümen*'i topladığı paraları ve satın aldığı silahları İran'a devamlı olarak göndermekteydi. Paraların önemli bir kısmı Tebriz'e gönderilmekteydi. [121] Ancak Temmuz 1909 yılında Muhammed Ali Şah'ın devrilmesinden sonra *Ashabad Encümeni* eski faaliyetini ve özelliğini kaybetmiştir. 1907-1909 yıllarında Türkistan'ın çeşitli yerlerinde encümenler faaliyet göstermekteydi. Ancak Tebriz ve Meşhed encümenleri başta olmak üzere İran'daki diğer encümenler daha ziyade *Ashabad Encümeni*'ne yardım isteyerek başvurmuşlardır. Bu nedenle *Ashabad Encümeni* Orta Asya'daki meşrutiyetçilerin merkezine

---

çeşitli gizli cemiyetler içinde ikisi çok önemlidir. Bunlardan biri Mirza Nasrullah Melik el-Mutekellim ile Seyyid Cemaleddin Vâiz'in kurdukları Encümen-i İslamî, diğeri de 1904'te Nazımülislam Kirmânî tarafından kurulan Encümen-i Mahfi'dir. İran'daki en etkili encümenlerden biri de Encümen-i Tebriz'dir. Bkz. Kemal Kahraman, "Encümen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1995, s. 175-176. Ayrıca bkz. L. Bouvat, "Encümen", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, IV, İstanbul 1988, s. 266-268.

[117] A. M. Matveyev, "İz istorii İranskih revolyutsionnıh organizatsiy v Sredney Azii v naçale XX v", *Vzaimootnoşeniye Narodov Sredney Azii i Sopredelnıh Stran Vostoka v XVIII-naçale XX v.*, Taşkent 1963, s. 135.

[118] Ashabad: şimdiki Aşkabat.

[119] *Ashabad Encümeni* ile ilgili konuya ilk dikkat çeken ve detaylı olarak araştırmalar yapan Sovyet araştırmacısı A. M. Matveyev'dir.

[120] A. M. Matveyev, "Materialı k istorii İranskogo endjumena v Aşhabade (1907-1911)", *Trudı Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. Lenina*, Vıp. LXXVII, İstoriçeskiye Nauki, kn. 10, Taşkent 1956, 50.

[121] A. M. Matveyev, "İranskiye revolyutsionnıye organizatsii v Sredney Azii v naçale XX veka", *Narodı Azii i Afriki*, Sayı 2, Moskva 1961, s. 105; A. M. Matveyev, "İz istorii İranskih revolyutsionnıh organizatsiy v Sredney

dönüşmüştür.[122] *Ashabad Encümeni*'nde faaliyet gösteren herhangi bir Türkmen kimsenin var olduğuna dair bir bilgiye rastlamış değiliz. Şimdiki Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'da[123] faaliyet gösteren bu encümen, meşrutiyetçilere destek verirken; Türkmen Sahra Bölgesinde yaşayan Türkmenler ise devrik Şah'a yardım etmeye çalışmışlardır. Araştırmacı A. M. Matveyev, çalışmalarında bu encümenlerin Rus hükümetinden "gizli" olarak faaliyet gösterdiklerini yazsa da, her halde Rusya'nın izni olmadan İran'dan gelen tacirler 'at koşturamazlardı'.[124] Yani, Rusya bir taraftan Muhammed Ali Şah'ı yeniden tahta çıkarmak için uğraşırken, diğer taraftan da Meşrutiyetçilere yardım edilmesine göz yummuştur.[125]

Sovyet tarihçiliğinde genel olarak Türkmenler eşkıya, çapulcu ve barbar olarak nitelendirilmektedir. Hatta Muhammed Ali Şah'ın Kümüştepe'ye geldiğinde Türkmenlerin ona ihanet ettiklerini yazmaktalar. Ancak şu sorunun cevabı ne yazık ki bulunamıyor. Madem Muhammed Ali Şah, Türkmenlerin ihanetine uğradı, o zaman neden hükümet kuvvetlerine yenildikten sonra bile aylarca Kümüştepe'de Türkmenlerin arasında kalmıştır? Sovyet araştırmacıları olaya 'devrimci' bakış açısından baktıklarından dolayı Muhammed Ali Şah'ın safında yer alanları da kelimenin tam anlamıyla 'yerin dibine sokmuşlardır'. İran tarihçileri de farklı bir bakış açısı sergilemiyorlar. Oysa, Muhammed Ali Şah'ın safında yer alan Türkmenlerin bir kısmı hayatlarını kaybederlerken, bir kısmı da Tahran'a esir olarak götürülmüşlerdir. (Bkz. EK - 17, EK - 18, EK - 19).

Ancak Türkmenlerin tümünün devrik Şah'a destek verdiğini söyleyemeyiz. Örneğin, Aralık 1909 yılında Esterabad'lı meşrutiyetçi Rahim Han Maksutlu 150 yılkı ve Atabay Türkmenlerini meclise destek için göndermiştir. Ayrıca A. Matufî eserinde, Rus komiserinin

---

Azii v naçale XX v", *Vzaimootnoşeniye Narodov Sredney Azii i Sopredelnıh Stran Vostoka v XVIII-naçale XX v.*, Taşkent 1963, s. 145.

[122] A. M. Matveyev, "İz istorii İranskih revolyutsionnıh organizatsiy v Sredney Azii v naçale XX v", *Vzaimootnoşeniye Narodov Sredney Azii i Sopredelnıh Stran Vostoka v XVIII-naçale XX v.*, Taşkent 1963, s. 143.

[123] Aşkabat (Aşgabat): Türkmenistan Devleti'nin başkenti Aşkabat'ın adının menşeiyle ilgili çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Bunlardan tarihçi S. G. Agacanov, Aşkabat için "Arsaklar'ın şehri"; Coğrafyacı E. M. Mürzayev "Astarta adlı verimlilik ve aşk Tanrıçasının şehri"; Dilci Soltanşa Atanıyazov Farsça "Işk-abat", yani 'aşk' ve 'mekân, şehir'; Sinema yönetmeni A. Atacanov "Asabat", yani 'as' – asuman, gökyüzü ve 'abat' – şehir, mekân; V. Şerbakov ise "Asgard", yani 'asların şehri' olarak açıklamalarda bulunmuşlardır. Son olarak Türkmen araştırmacısı Övez Gündogdıyev Aşkabat (Aşgabat) kelimesinin menşeinin Part hükümdarı Arsak'ın ismiyle direkt olarak ilişkili olduğunu belirtmiştir. Geniş bilgi için bkz. Övez Gündogdıyev, *Aşgabat-Keramatlı Ârsagın Şâheri*, Aşgabat 2005.

[124] Ayrıca Matveyev konuyu araştırırken Sovyet Birliği arşivlerinde bulunan belgelerden yararlanmış olması *Ashabad Encümeni*'nin ne kadar 'gizli' olduğunu ortaya koymaktadır.

[125] *Ashabad Encümeni* ile ilgili Türkçe yayınların arasında Nadir Devlet'in bir çalışmasında da rastlamaktayız: "*İran'ın çeşitli yerlerinde "Encümen" adlı teşkilatlar kurulmuş olup, bir tanesi de Aşhabat'ta idi. İran'daki bu hareketlerin Türkmenistan'a yayılması ihtimali Rus idaresini huzursuz ediyordu. Türkistan Genel Valisi 16 Temmuz 1909'da içişleri ve harbiye bakanlıklarına gönderdiği mektupta "Encümen" toplantılarının yerli Müslümanlar arasında bazı zararlı faaliyetler yaratabileceğine işaret ediyordu.*" Bkz. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999, s. 141. Buradaki ifadeler yukarıdaki görüşümüzü teyit etmektedir.

beraberindeki 50 kişiyle Kümüştepe'ye gelerek, Meşrutiyet yanlısı Caferbayları yakalayarak Muhammed Ali Şah'a götürdüklerini, daha sonra ise yine meşrutiyetçi beş Türkmenin yakalanarak Esterabad Rus Konsolosluğu hapishanesine atıldıklarını belirtmektedir. Türkmenler arasında meşrutiyet yanlısı olarak bilinen en ünlü sima ise Recep Ahund'dur. O, Kümüştepe'de Muhammed Ali Şah taraftarlarına muhalefet etmiştir. Recep Ahund, Toycan Hacı, Sapar Ahund ve Abdullah (Abdullahzadelerin babası) meşrutiyet üzerine toplantılar yapmışlardır. Abdullah, Türkmen Meşrutiyetçiler ile Esterabad Meşrutiyetçileri arasında ilişkileri sağlayan kişi olup, lakabı ise "*Abdullah Meclis*"miş.[126] Konuyla ilgili bilgiye R. Blaga'nın eserinde de rastlamaktayız: "*Dönemin ünlü şahsiyetlerinden biri Hacı Recep Ahund, Allah Kulu Han oğlu olmuştur. 1821*[127]*'de Etnik Türkmenistan'ın Balkan köyünde doğan Hacı Recep, Hüseyin Kulu (Şehrak) kentinde halk arasında saygınlık kazanmış, halkı Ruslara karşı tahrik etmiştir. Ruslar, Hüseyin Kulu kentinin İran'a ait olduğunu savunan Hacı Recep'i birkaç kere yakalamış ve hapse atmışlardır. Gamıştepe*[128] *halkını, Esterabad Rus Konsolosu emri ile Ruslara vermeleri gereken yıllık kişi başına altı manatlık*[129] *vergiyi ödememeye çağıran Hacı Recep, yakalanarak Aşurada'ya hapsedilmiştir. Meşrutiyetçilere karşı iktidarı yeniden ele geçirmek için Türkmen büyüklerinden yardım isteyen Muhammed Ali Şah'a karşı çıkan tek Türkmen şahsiyet Hacı Recep Ahund olmuştur. Bu anti-monarşist ve halk tarafından çok sevilen, saygı gören Türkmen şahsiyet 1925'te Türkmenler tarafından kurucu meclis üyeliğine seçilmiştir*.[130] Ne kadar Türkmenin Muhammed Ali Şah'a karşı geldiğine dair başka bir bilgiye ne yazık ki sahip değiliz.

Buradaki asıl mesele Türkmenlerin kendilerini nasıl hissettikleridir. Toprağı iki ülke arasında paylaşılmış olan özgürlüklerine düşkün Türkmenlerin, her halde kendi başlarının çaresine bakmaları gayet doğaldır. Tıpkı Türkmenistan'da olduğu gibi İran'daki Türkmenler de kendi geleneklerini, dillerini ve özgürlüklerini korumak için daima savaşçı bir ruh ve yapı içinde bulunmak zorundaydılar. Rusya'nın Asya'daki ilerlemesine en büyük direnci göstermiş olan Türkmenler, elbette ki Rusların gözünde vahşi olacaklardır. Aynı şey İran için de geçerlidir. İran hükümetine tabi olmak istemeyen ve bunun için her türlü mücadeleyi veren Türkmenler, kendi özgürlükleri için direnmişlerdir.

---

[126] A. Matufî, *a.g.e.*, s. 210.
[127] R. Blaga, Recep Ahund'un 1821'de doğduğunu yazmaktadır. Sanırız burada bir hata bulunmaktadır. Eğer Recep Ahund'un 1925'te Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden sonra Türkmenleri 'temsilen' kurucu meclise gittiğini de düşünecek olursak, bunun fizyolojik olarak zor bir ihtimal olduğunu söyleyebiliriz. Recep Ahund, Allah Kuli şairin ailesinde 1860'ta doğmuş ve 1935'te ölmüştür. Bkz. Ahmet Ahundov-Gürgenli, yay. haz. Kasım Nurbadov, *Gürgen Cülgelerinde*, Aşgabat 1992, s. 23.
[128] Kümüştepe olacak.
[129] Sanırız ruble olacak, zira Türkmenler "ruble" yerine "manat" kelimesini kullanmaktalar.
[130] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 319.

D) Birinci Dünya Savaşı'nda İran Türkmenleri

1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na İran katılmamış olmasına rağmen, tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi dış güçlerin 'güç gösteri' sahnesine dönüşmüştü. Savaşta tarafsız olduğunu ilan etmesine rağmen İran, savaşta en fazla zarara uğrayan ülkelerin başında gelmekteydi. "*İran, Rusya ve İngiltere arasındaki durumundan dolayı, Rusya'ya karşı 'hoşgörülü tarafsızlık' siyaseti uygulamaya mecbur kalmıştı. İşte Ruslar İran'ın bu hoşgörülü tarafsızlığından yararlanarak burayı işgal etmekte tereddüt göstermediler… 1915 senesi başında Rus hükümeti "dost" İran Devleti'nin arazisinden bir kısmını zaptetmek için planlar hazırlamakla meşgul oldu. Ziraat Bakanı Krivuşeyn'in 15 Şubat 1915 tarihinde Dışişleri Bakanı Sazonov'a yazdığı ufacık bir not, Rus siyasetinin mahiyeti hakkında bize bilgi vermektedir. Krivuşeyn diyor ki: "Gelecekte oluşması kesin olan olaylar sonucunda Batı Asya'nın siyasi yapısını yeniden değerlendirmek gerekirse, özellikle İran sınırındaki vilayetlere ayrı bir şekilde dikkat etmek gerekmektedir." Krivuşeyn'e göre Rusya'ya bağlanması gereken zorunlu olan İran vilayetleri şunlardır:*

1- Lenkeran ve Karekin arasındaki bütün topraklar.

2- İran Azerbaycanı'nın bütün kuzey kısımları, yani Aras Nehri'nin bütün sağ kıyıları.

3- Gilan ve Mazenderan.

4- Estarabad vilayeti - buraya 2 500 nüfustan ve köyden ibaret Rus göçmenleri yerleştirilmişti-.

5- Moğan havzasının İran'a ait olan kısmı."[131]

1912 yılında Gürgen ve Karasu nehirleri arasına Hazar Ötesi Bölgesi'nden kitleler halinde Rus göçleri başladı. 1913 yılında ise Volga boyundan ve Kuzey Kafkasya'dan da göçler gerçekleşti. 1914 yılında Gürgen-Etrek bölgesinde 2 000 köylü, Esterabad'da ise yaklaşık 200 göçmen aile bulunmaktaydı. General Lavrov'un aktardıklarına göre, sadece 1913 yılında belirtilen yerlere yaklaşık 700 aile göç ettirilmişti. Tüm bunlar yerli Türkmenleri son derece rahatsız etmekteydi.[132] 1916 yılına gelindiğinde Esterabad eyaletinde 22 Rus köyü bulunyordu.[133]

Mustafa Çokay'ın haklı olarak ifade etmiş olduğu gibi *"göç siyaseti, Rusluk siyasetinin en önemli esaslarından birini oluşturmaktadır. Avrupalıların bir memleketi istilâ*

[131] Paragrafın alıntı yapıldığı yer için bkz. Mustafa Çokayoğlu, "Rusların Uyguladıkları Göç Siyaseti", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan" Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul 2005, Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, s. 418-419.
[132] B.-R. Logaşova, *Turkmenı İrana*, Moskva 1976, s. 127.

etmeleri, tüccarların ve sanayicilerin oraya gelmesiyle başlar, fakat Rus istilâsını daima göç siyaseti izler. Avrupalı sömürgeciler kendi fabrikalarına ürünlerine ve mallarına pazar, Rus hükümeti ise "mujik"lerini yetiştirmek için toprak arar".[134]

2 Kasım 1914'de Şah hükümeti İran'ın savaşta tarafsızlığını ilan etmesine karşın, 1917 yılı başında İran toprakları neredeyse tamamen yabancı güçlerin elinde bulunuyordu. Türkmenlerin yaşadığı kuzey ve kuzeydoğu Rusya, güneydoğu ve güneyi İngiltere, batısı ise Almanya ve Osmanlı Devleti ordularının işgali altındaki İran, birnevi ateş çemberi içerisindeydi.

Bu şartlar altında 1916 yılında İran Türkmenleri, Türkistan'da ortaya çıkan *Basmacılar*[135] *Hareketi* içinde kendilerini bulmuşlardır. 25 Haziran (8 Temmuz) 1916 yılında Rus Hükümeti, yabancı milletlerden cephe hizmetleri için istifade edilmesi hususunda Çar'ın seferberlikle ilgili emirnamesini yayınladı. Ruslar, Türkistan Genel Valiliği'nden 250 000, Bozkır Genel Valiliği'nden ise 234 055 Türkistanlıyı cephe hizmetleri için askere almak niyetindeydi. Ancak Türkistan halkının tepkisi, bu emirnameye karşı normal bir gösteri yapmasına karşı Rusların, göstericilere ateş açması üzerine - kendilerini ölümün beklediğini bile bile - Ruslara karşı ilkel araçlarla (taş, sopa ve balta) ayaklanmalar kaçınılmaz oldu. Böylece 1916 Temmuz'unun başında milli ayaklanma başlamış oldu.[136]

Hocent şehrinde başlayan olaylar Temmuz ortasında Hazar Ötesi Bölgesi Türkmenlerine de sıçradı. Çarın emrine uymak istemeyen Türkmenlerin dağları aşarak saklandığı, gençlerin ise İran ve Afganistan'a gittiklerine, ayrıca onların silahlandıklarına dair bilgiler Rus makamlarına gelmekteydi. Sadece Krasnovodsk'den 2 000 Yomut aile Kümüştepe, Hocanefes ve Omçalı'ya gelmiştir.[137] Ancak, Çar'ın 30 Temmuz 1916'da işçi celp işlerinin 15 Eylül'e kadar ertelendiğini ilan etmesi Türkmenleri biraz olsun rahatlatmıştı. Fakat, Ağustos ayı ortalarında Türkmenler arasında yeniden silahlı ayaklanmalar başladı. 25-

---

[133] Yu. N. Abdullayev, *Astrabad i Russko-İranskiye Otnoşeniya (Vtoraya polovina XIX-naçalo XX v.)*, Taşkent 1975, s. 99.

[134] M. Çokayoğlu, *a.g.m.*, s. 417; Rusların uyguladıkları göçlerle ilgili olarak ayrıca bkz. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999, s. 231-232.

[135] Türkmen dilcisi Soltanşa Atanıyazov'un hazırladığı sözlükte Basmacı kelimesinin kökünün 'basmak', 'basıp almak' olduğu belirtilmektedir. Bkz. Soltanşa Atanıyazov, *Türkmen Dilinin Sözkökü Sözlüğü*, Aşgabat 2004, s. 53. Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği zamanında Türkistan'da kendilerine karşı bağımsızlık mücadelesi verenlere Ruslar, Basmacılar demişlerdir. Basmacılar kelimesi haydut, eşkıya kelimeleriyle eşanlamda kullanılmaktaydı. Hatta SSCB'nin son zamanlarında bile Türkmenistan'daki Ruslar, Türkmenlere kızdıklarında 'Basmaçi' yani 'Basmacılar' diyerek "hakaret" etmekteydiler. Basmacı Hareketi'yle ilgili olarak Türkiye'de yapılan en iyi çalışma için bkz. Baymirza Hayit, *"Basmacılar", Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara 1997.

[136] B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 207; *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, Sbornik dokumentov, Moskva 1960, s.7.

[137] A. Matufî, *a.g.e.*, s. 211; Yu. N. Abdullayev, *Astrabad i Russko-İranskiye Otnoşeniya (Vtoraya polovina XIX-naçalo XX v.)*, Taşkent 1975, s. 118.

29 Eylül arasında Türkmenler Gorgan bölgesinde göç eden Rusların üç köyüne, daha sonra ise dört köye daha saldırı düzenlediler. Rus göçmenler mecburen ordunun sağladığı emniyet sayesinde Günbed-e Kavus'a göç etmek zorunda kalmışlardır.[138] 4 Ekim 1916 yılında Türkistan Genel Valisi Kuropatkin[139], Askeri Bakanı'na "*Etrek ve Gürgen bölgesindeki Yomutları bastırmak için*" Albaylar Gabayev, Strajalkovskiy ve Derfelden önderliğinde iyi silahlanmış üç birliği gönderdiğini telgrafla bildirmektedir. Bunların genel komutasını ise Binbaşı General Volkovnikov üstlenmişti. Onun karargâhı İran toprakları olan Günbed-e Kavus'ta yerleşmesi gerekiyordu.[140] Çarpışmaların en şiddetlisi ise İranla sınırdaki bölgelerde, Etrek nehri kenarında gerçekleşti. 1916 yılının ikinci yarısı ve hatta 1917 yılı Ocak-Şubat aylarına kadar devam eden çarpışmalarda Türkmenler, Çar Hükümetine boyun eğmemek için savaşmışlardır. Çarlık belgelerinde Türkmenler "eşkıya çeteleri" olarak adlandırılmaktadırlar.[141]

Türkmenler 1916 yılı Ekim-Kasım aylarında Çar ordularını birkaç kez mağlup etmeleri üzerine Aralık ayında önce 8 000 kişilik, ardından ise sayıları 15 000'e kadar çıkan Rus ordusu Türkmen Sahra'ya yönelmiştir. Ordu kumandanlığına ise Sır-Derya valisi General Madritov atanmıştır. Türkmen Sahra'da Madritov'un nasıl bir mukavemet ve mücadeleyle karşılaştığını Karaşhan-oğlu Yomudskiy'nin yazılarından anlaşılmaktadır. Yomudskiy, General Madritov'un "*sadece erkek nüfusla değil, kadınlar ve hatta küçük yaştaki çocuklarla savaştığını*" yazmaktadır.[142]

22 Şubat 1917 yılında Türkistan Genel Valisi A. N. Kuropatkin'in 1916 yılı ayaklanmasının sebepleri, gidişatı ve bastırılması yönünde alınan tedbirlerle ilgili olarak Çar II. Nikolay'a gönderdiği gizli raporda Türkmenlerle ilgili kısmında şöyle denilmektedir: "*...Etrek nehri boyunda ilk silahlı ayaklanmalar 15-16 Ağustos'ta başladı... Yomutlar büyük kalabalıklar halinde Rus sınırlarından İran bozkırlarına geçmeye başladılar. Bu göç eylülde de devam etti ve Krasnovodsk'den İran'a 2 000 Yomut çadırı göç ederek burada ayrıca Caferbay, Atabay ve Ak-Atabay uruklarının önemli kitlesini de kendi saflarına kattılar.*" Kuropatkin raporunda Gürgen nehri boyunda, Akkala, Kümüştepe, Hocanefes ve Günbed-e

[138] Yu. N. Abdullayev, *a.g.e.*, s. 119.
[139] Türkistan kasabı olarak da bilinen General Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin, çarlığın son Türkistan genel valisidir. 1880-1881'de Türkmenlere karşı yapılan katliama katılmış, 1898'de çariçenin ısrarıyla İkinci Nikolay tarafından harbiye nazırlığına tayin edilmiştir. 1904 sonunda Mançurya ordusu başkumandanı olmuş, 1905'te Mukden'de Japonlara yenilmiştir. Yerini Linyeviç'e bırakmış, 1914'te kolordu kumandanı olmuştur. 1916'da Türkistan isyanını bastırmak için Türkistan genel valiliğine tayin edilmiş, devrimden sonra Sovyetlere askeri danışmanlık yapmıştır. Bkz. Adil Hikmet Bey, *Asyada Beş Türk*, İstanbul 1998, s. 215.
[140] H. Atayev, *Osvoboditelnoye Dvijeniye Turkmen v İrane*, Aşhabad 1970, s. 57-58.
[141] *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, Sbornik dokumentov, s. 12.
[142] Karaşhan-oglı Yomudskiy, "Turkmenı i revolyutsiya", *Turkmenovedeniye*, Sayı 1, Aşhabad 1927, s. 15. Bkz. H. Atayev, *a.g.e.*, s. 58-59.

Kavus civarında karşılıklı çatışmalar sonucunda Türkmen "eşkıya çetelerini" nasıl katlettiklerini anlatmaktadır.[143] Ancak Türkmenler Ruslara karşı amansız mücadele vermekteydiler. 27 Eylül 1916'da Günbed-e Kavus'ta bulunan Komiser Mihaylov'dan gelen telgrafta Türkmenlerin Ruslara karşı direndiklerini, hatta Yomut birliklerinin Günbed-e Kavus'a tehlikeli geldiklerinden bahsetmektedir.[144]

4 Ocak 1917 tarihli A. S. Madritov'un emir yazısında ise, Gürgen'deki Rus birliklerine, asi Yomut Türkmenlerinin atlarının tamamını, diğer hayvanlarının yarısını ve çadırlarının yarısını istimlak edilerek el konulması için komisyon oluşturulması talimatını vermektedir.[145] Bu talimat yazısından bir ay sonra yani 6 Şubat 1917 tarihinde Rusya'nın İran'daki Sınır Komiseri Mihaylov'dan emri gerçekleştirdiklerine dair cevap yazısında şöyle denilmektedir: "*…şimdiye kadar birliklerden ve halktan 85 000 koyun, 4 900 deve, 2 100 büyükbaş hayvan ve 106 mand*a *alınmıştır… Ayrıca bir köy haricindeki tüm Yomut ve Göklenlerin at ve eşeklerine el konulması talimatı verildi*". Yazının devamında özellikle Yomutların ellerinden ünlü tohum atlarının[146] alınması emrini verdiğini de eklemektedir.[147]

4 Mart 1917 tarihinde Türkistan Genel Valisi A. N. Kuropatkin'in, Gürgen ordusu komutanı A. S. Madritov'a gönderdiği yazıda ise "*Akkala, Moravetepe ve Günbed-e Kavus civarındaki toprakların kesinlikle yerlilere (Fars, Türkmen ve Sartlara) ve başka yabancılara satılamayacağı, buranın tamamen Rusların elinde olması gerektiğini*" yazmaktadır.[148] Tüm aktardığımız bu belgelerde Çarlık hükümetinin Türkmen Sahra bölgesini ele geçirmek için yaptığı katliam ve talanı tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Silah zoruyla Türkmenleri dize

---

[143] *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, No. 49, s. 90-92. Ak-Atabayların ayaklanmacılara katıldıklarına dair ayrıca bkz. *a.g.e.*, No. 298, s. 447.

[144] *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, No. 292, 293, 294, s. 442-443.

[145] *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, No. 501, s. 707.

[146] Genelde Türkmenlerden "vahşi, yabani" olarak söz eden 1832 doğumlu Macar ilim adamı A. Vamberi, 1863'te gerçekleştirdiği Orta Asya seyahatının notlarında, Türkmenlerin atlara verdiği önemi şu sözlerle kaleme almıştır: "*Çölün oğlu* (Türkmen) *atını, eşinden, çocuklarından ve hatta kendinden bile daha çok sevmektedir. Onun atına gösterdiği ilgiyi, soğuktan ve sıcaktan korumak için giydirdiklerini, eyerini debdebeyle süslemesi, kendisi dağınık olsa bile süslenmiş atın üzerindeki manzarası gerçekten izlenmeye değer. Ancak muhteşem Türkmen atları tüm bu ilgiyi hak etmektedirler. Onların hızlılığı ve dayanıklılığıyla ilgili anlatılanlar asla bir abartma değildir*". Bkz. Arminiy Vamberi, *Puteşestviye po Sredney Azii*, Moskva 1867, s. 265; 1861 yılında İran hükümdarı Nasreddin Şah ordularının Merv Türkmenleri üzerine hareketinde İran ordusunun hezimete uğraması sonucunda Teke Türkmenlerine esir düşen Fransız ressam Henri De Gouliboeuf De Bloqueville, esaret hatıratlarında Türkmen atlarıyla ilgili olarak şöyle yazmaktadır: "*Türkmenler yorulup usanmadan, durup dinlenmeden mütemadiyen atları ile meşgul olurlar. Atına gözü gibi bakar ve sağlığına son derece ilgi gösterir. Attan düşmüş ve oldukça yaralanmış Türkmen görmüştür. Adam güç bela atının yanına sürünmüş, düşmanın eline geçmemesi için canı gibi sevdiği hayvanın ön ayaklarındaki damarları kesmişti.*". Bkz. Henri De Gouliboeuf De Bloqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. R. Akdemir, Ankara 2000, s. 70-71; Türkmen atlarıyla ilgili olarak 1299 (1882) tarihinde Horde Mahmed-e Irakî Bezcuî adlı müellif *Tafsil Ahfal Terakime* adlı elyazma eserinde şöyle yazmaktadır: "*Türkmenler atlarına aşıktırlar. Türkmen atları asla ahırda beklemezler. Onlar sıcak, soğuk ve açlığa dayanaklıdırlar… Türkmenler iki şeyi seviyorlar: at ve silah*". Bkz. M. Zebihî, *a.g.e.*, s. 176, 179. Adı zikredilen müellifin elyazmasının tam metni için Zebihî'nin çalışmasının s. 139-182 bakınız.

[147] *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, No. 504, s. 710-711.

getirmekte zorlanan Ruslar son çare olarak halkın hızlı atlarına ve diğer hayvanlarına el koyarak ekonomik yönden zayıflatmışlardır. Yukarıda zikredilen el konulan mallara ilaveten 3 200 tüfek, 780 at, 480 deve, 2 500 inek, 500 alaçık (çadır) ve çok sayıda mücevher, halı ve buğdaya Ruslar el koymuşlardır.[149] Bibi-Rabiga Logaşova'nın da belirttiği gibi, Madritov'un birlikleri Esterabad eyaletinden "*ateş ve kılıçla*" geçmişlerdir.[150] Tenkil birlikleri yüzlerce Türkmen'i öldürerek, yüzlerce köyü yakarak bu ayaklanmayı durdurmaya muvaffak oldu. En son aktardığımız Kuropatkin'in yazısında bahsedilmekte olan "*...toprakların kesinlikle satılmaması*" emri ise, 1915 yılında Krivuşeyn'in yazdığı mektubu teyit eder niteliktedir.

Baymirza Hayit'in de belirttiği gibi, Türkistan topraklarında gerçekleşen 1916 milli ayaklanması, "*Rus İmparatorluğu tarihinde genel bir durum idi. Türkistan milli mücadelesinde ise; hürriyet için cesurane ve kanlı bir irade tezahürü idi. Türkistan'ın bu iradesi, asker ve silah yardımıyla kırılabildi*"[151]. Çar Hükümeti, ayaklanmayı bastırdı ancak kendini kurtaramadığı gibi - zira 1917 ihtilalinin çıkmasını hızlandıran sebeplerden biridir -, bu milli isyan Türkmenlerin boy ve uruk farkına rağmen bir araya gelmesini ve onların arasında hürriyetçi fikirlerin cereyan etmesini sağlamıştır.

A) Gürgen Vadisi'nde Türkmenlerin Bağımsızlık Mücadelesi

Ülkesi yabancı devletlerin işgaline uğramış olan Kaçar hükümeti hiçbir varlık gösterememiştir. Rus ordu mensuplarının ve devlet yetkililerinin yazışmalarından da anlaşılacağı üzere, Esterabad ve çevresinde hâkimiyet Rusların elindeydi. Bu durum 1917 ihtilalinin gerçekleşmesiyle değişecektir. İhtilal sonrasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla yeni Rus hükümeti, İran topraklarından çekileceğini açıklamış ve 1918 yılında ordularını çekmiştir.

Ancak Rus ordularının Türkmen topraklarından çıkmasıyla halkın derin bir nefes alacağını sananlar yanılmışlardı. Rus ordularının boşalttığı bölgeye İngiliz General Mallecon önderliğindeki birlikler girmiş ve Horasan ile Hazar Ötesi bölgesini ele geçirmişlerdir. 1918 yılı ortasında İran tamamen İngilizlerin işgali altındaydı. 12 Ağustos 1918 kurulan İngiliz yanlısı Vosugu'd-Devle kabinesi 9 Ağustos 1919 yılında Tahran'da, İran'ı tümden İngilizlere

---

[148] *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane*, No. 508, s. 713-714.
[149] "*İnkılap sonunda hapsedilen general Madritov'un evinde Türkmen kadınlarının boyunlarından aldığı gümüş süs eşyaları 17 pud kadar olup, altmıştan fazla en iyi Türkmen halıları bulundu*". Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, (2. Baskı), s. 343-344. Ayrıca bkz. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 244; Abdülkadir İnan, "Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma", *Türk Kültürü*, I, Sayı 12, (Ekim) 1963, Ankara, s. 26-30.
[150] Logaşova, *a.g.e.*, s. 129; A. Matufî, *a.g.e.*, s. 213.
[151] B. Hayit, *a.g.e.*, s. 211.

bağımlı kılacak antlaşmaya imza atmıştır.[152] Bu "kara" antlaşmaya göre, ekonomi, finans ve orduda düzenlemeler yapmak üzere İngiliz maliye danışmanları ve askeri uzmanları ülkeye geleceklerdi. Bu reformları gerçekleştirmek için İngiltere hükümeti İran'a borç vermekte, bunun karşılığında ise gümrük ve diğer gelirlerini İngiltere'ye garanti olarak sunmaktaydı.[153] İngiltere-İran Antlaşması dolayısıyla İran Dışişleri Bakanı onuruna Londra'da verilen ziyafette Lord Curzon şu açıklamada bulunmuştur: "*Avrupa'da savaş sona erdi, ancak Asya'da daha uzun süreceğe benziyor. Rus ve Osmanlı İmparatorluklarının çöküşü bölgede büyük bir boşluk oluşturmuştur. Bu koşullar içinde İran sadece ve sadece büyük ve güçlü komşusu* (Afganistan ve Hindistan üzerinden komşuluk) *Britanya'ya güvenmelidir*".[154]

Antlaşmanın ilan edilmesiyle ülkede ayaklanmalar başlamıştır. Nisan 1920 yılında Tebriz'de Bolşevik destekli Muhammed Hıyabani[155] önderliğinde başlayan isyan sonucunda *Azadistan* adında Azerbaycan cumhuriyeti ilan edilecektir.[156] Bununla eşzamanlı olarak Gilan'da da Kuçek Han[157] liderliğinde başlayan isyan sonucunda Haziran 1920 yılında Gilan Cumhuriyeti ilan edilecektir.[158] Kuçek Han önderliğindeki Cengelliler[159] Türkmenlerle de irtibat sağlamışlardır. Bu konuyla ilgili son derece önemli bilgilere A. Matufi'nin çalışmasında rastlamaktayız: "*1330 (1912) tarihinde İttihad-i İslam heyeti temsilcileri*

---

[152] Zaven Artemoviç Arabadjyan, *İran: Protivostoyaniye İmperiyam (1918-1941)*, Moskva 1996, s. 18, İran-İngiltere antlaşma metni için bkz. s. 219-221; H. Atayev, *Osvoboditelnoye dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, Aşhabad 1970, s. 41; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, Ankara 1992, s. 420.

[153] Antlaşmanın imzalanması karşılığında İngiltere, İran hükümetine 500 000 Tümen vermiş olup, bu paradan 200 000 Tümen'i Vosugu'd-Devle, 100 000 Tümen'i Dışişleri Bakanı Nasre'd-Devle, 100 000 Tümen'i İran'ın önde gelen liderlerinden Sarem'd-Devle, kalan 100 000 Tümen parayı ise hükümetteki diğer şahıslar almışlardır. Hoseyin Meki, *Tarih-e bist sale-ye İran*, I, Kudeta-e 1299, Tehran 1323, s. 98. Bkz. H. Atayev, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Horasane*, Aşhabad 1962, s. 28.

[154] C. Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, çev. E. N. Necef, İstanbul 2005, s. 31.

[155] Son zamanlarda Hıyabani kimliği milliyetçi çizgiye çekilmek istense de mevcut kaynaklar bunun tam aksini söylemektedir. Bu konuyu gündeme getiren İsun Quar'ın fikirlerine katılmaktayız. Bkz. İsun Quar, "Bir Devrimin Perde Arkası", *Güney Azerbaycan*, Sayı 4, (İlkbahar) 2005, Ankara, s. 89-105.

[156] Geniş bilgi için bkz. Şövket Azizaga kızı Tagiyeva, *1920-çi il Tebriz ısyanı*, Bakı 1990.

[157] Mirza Kuçek Han'ın gerçek adı Yunus olup, orta halli dindar bir ailede, 1881 yılında Reşt şehri yakınında Ostadsar köyünde doğmuştur. Birkaç yıl Tahran'da medresede dini eğitim almıştır. 1905-1911 yıllarında meşrutiyetçilerle birlikte hareket etmiştir. Bkz. S. M. Aliyev, *İstoriya İrana XX vek*, Moskva 2004, s. 114-115; Sadık Sarısaman ise, Kuçek Han'ın gerçek adının Yusuf olduğunu ve Reşt şehrine bağlı Fuminat kasabasına bağlı Zeydeh köyünde doğduğunu yazmaktadır. Bkz. Sadık Sarısaman, "İran'lı Bir Türk Lider: Mirza Küçük Han", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 137, (Mayıs) 1998, İstanbul, s. 19.

[158] Horasan'da ve genel olarak İran'daki hürriyetçi-bağımsızlık ayaklanmalarıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. H. Atayev, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Horasane*, Aşhabad 1962; M. N. İvanova, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v İrane v 1918-1922 gg.*, Moskva 1961; Ş. A. Tagiyeva, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v İranskom Azerbaydjane v 1917-1920 gg.*, Baku 1956; Ayrıca Cengelliler Hareketiyle geniş bilgi için bkz. Muhammed Ali Gilek, *Tarih-e Enkelab-e Cengel*, Reşt 1371 (1992).

[159] Cengelliler: Gilan'da hükümete ve sömürüye karşı başkaldıran ve başını Kuçek Han'ın çektiği isyancı grup olup, adını sığındığı ormanlardan almıştır. Farsça *cengel*, orman anlamındadır. Cengelliler birkaç kez saf değiştirmişler, ancak hep İngilizlere karşı yer almışlardır. Bir ara Osmanlı'yı desteklerlerken, sonra İngilizlere karşı Bolşeviklerle işbirliği yapmışlardır. Bkz. T. A. İbrahimov (Şahin), *İran Komünist Partiyasının Yaranması*, Bakı 1973, s. 212 ved. Ayrıca Cengelilerle ilgili geniş bilgi için bkz. S. M. Aliyev, *a.g.e.*, 114-131.

Kümüştepe'ye gelerek Atabay ve Caferbay liderleriyle görüşmeler yapmışlardır. Cengelliler tarafından gelen temsilciler Türkmenlerin arasına gelerek birlik çağrısında bulunmuşlar ve deniz gümrüğü başkanlığını da Türkmenlerin yapmasını istemişlerdir. Güvenlik için silahlı kişileri de gümrüğe koymuşlar. Daha sonra Türkmenler silahlarıyla Günbed-e Kavus'a gitmişler ve Rus konsolosluğuna (Konsolos Lavrov) saldırarak Muhammed Ali Şah'ın Odessa'dan geri dönüşü sırasında kullanmak için stoklanmış olan silahları Ruslarından elinden alıp, bir kısmını kendilerine, bir kısmını da Cengellilere vermişlerdir (Hicri 1333/1915). Bu saldırı esnasında Cengelliler de Türkmenlerin yanında bulunarak iyi niyet gösterisinde bulunmuşlardır... Aslında bu saldırı gizli olması gerekiyordu. Ancak Osman Ahund "İttihad-ı İslam himayesinde Günbed-e Kavus'a gidileceğini herkese söylemiş. Bunun sonucunda Günbed-e Kavus yakınında onların sayısı 2 000'e kadar ulaşıyor. Ancak kargaşa oluyor ve Türkmenler halkı yağmalamaya başlıyorlar. Fakat hemen önlem alınıyor ve talan edenler geri çağırılarak herkesin eşyası iade ediliyor. Bu arada Konsolos Lavrov iki topu ve emrindeki 100 kazakla barikat kurmaya çalışsa da başarısız oluyor, sayıca üstün olan Türkmenler bir saat içinde barikatı aşıyorlar. Osman Ahund iki rekat namaz kıldıktan sonra silahları alıp Cengellilerle paylaşıyorlar".[160] Konuyla ilgili olarak, yani Cengellilerin Türkmenleriyle ilişkisini ortaya koyan ve İran Arşivi'nde bulunan, Esterabad Bölge Dairesi'nin İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği 29.4.1298 (1919) tarihli belgede şöyle denilmektedir: "*...Türkmenler İnkılap* (1917) *zamanında tüfek, top, pulemet ele geçirmişler. Ve şu an Türkmenlerin en iyi silahları var, daha da var. Mümkün ki yakında sorun yaratırlar. Dışarıdan onlar tahrik ediliyorlar. Mirza Kuçek Han Cengelliler tarafından tahrik ediliyorlar. Bu tahrikleri önlemek zor. En iyi yol Türkmenlerin silahını almaktır. Bunlar yapılırsa iyi olur. Bu konuda gerekli talimatlar devlet tarafından Esterabad valisine verilmiştir ki silah girmesini engellesin*". (Bkz. EK - 20).

1912 yılında Doktor Hişmet (veya Haşmet[161]) tarafından, *İttihad-i İslam*[162] örgütü kurulurken Jön Türklerden de destek görmüşler, hatta Türk subay ve erbaşlar Gilan'a gelerek komuta merkezinde yerlerini almışlardır. Cengelliler Osmanlı Devleti'nden silah ve savaş

[160] A. Matufî, *a.g.e.*, s. 215, 359, 360, 521, 522.
[161] S. Sarısaman, *a.g.m.*, s. 19.
[162] İttihad-i İslam (Panislamizm)'ın fikir babası Seyit Cemaleddin Esadabadî (Afganî) olmuş, onun bu görüşleri Mısırlı Arap Paşa (Arabî veya Urabî) tarafından savunulmuştur. Ardından bu görüşü temel alan birçok İttihad-i İslam teşkilatı kurulmuştur. Bunlardan ilki İran'da kurulmuş ve 1896 yılında Nasıreddin Şah'a suikast düzenlemişlerdir. Bu teşkilatın kurucusu Mirza Ağahan Kirmanî, Şeyh Ahmed Ruhî ve Habibü'l Mülk olmuşlardır. Doktor Hişmet'in başını çektiği bir diğer İttihad-i İslam teşkilatı da diğer İslamcı teşkilatlar gibi Müslümanların kurtuluşunu Batılı ve Rus sömürüsünden kurtulmak olarak gördüklerinden Osmanlı Halifesi'nin cihadını desteklemiş ve Osmanlılar safında yer almışlardır. Bkz. T. A. İbrahimov (Şahin), *a.g.e.*, s. 26-28.

malzemesi desteğini almışlardır. Osmanlı Başkumandanı vekili Enver Paşa[163], Kuçek Han'la bizzat ilgilenmiş ve Hüseyin Efendi başkanlığındaki heyet vasıtasıyla silah, mühimmat ve bazı hediyeler göndermiştir. Kuçek Han'a teslim edilen malzemeler şunlardır: 300 tüfek, çok sayıda mermi, bir adet cep saati, bir adet işlemeli ve üzerinde "*İslam Mücahidi Mirza Kuçek Han'a hediye olunur*" yazısı taşıyan merasim kılıcı.[164] Ayrıca yardımcı olmak ve mücahitlerini eğitmek için İstanbul'dan Türk subayları da gönderilmiştir.[165] İşte bu dönemde onlar Talış, Mazenderan ve Esterabad'a da açılma fırsatını elde etmişlerdir.[166] Mirza Kuçek Han'ın Mazenderan asilerine destek için 200 atlı gönderdiğine dair bilgi H. Atayev'in çalışmasında da belirtilmiştir.[167]

Türkmen Sahra'ya Osmanlı Devleti'ne ait subayların bölgeye geldiklerine dair bilgiler bulunmaktadır: "*İngiliz casusu Maksutlu'nun ifadelerine göre, 7 Eylül 1919 tarihinde 6 Osmanlı vatandaşı Bolşevik elbisesiyle Kümüştepe'ye gelerek Osman Ahund ve diğer Türkmenlerle görüşmüşlerdir*".[168] Konuyla ilgili olarak 26 Zilhicce 1337 (1919) tarihinde Esterabad valiliğinden İran Dışişlerine gönderilen raporda ise şöyle denilmektedir: "*Birkaç*

---

[163] Orta Doğu çağdaş tarihinin en tartışmalı simalarından olan Enver Paşa, Jön Türk hareketinin ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmadan önceki siyasetinin anahtar adamı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu, Balkan ve Trablusgarp savaşlarının kahramanı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucusu, Sultan'ın damadı, Başkumandan vekili ve Osmanlı Devleti'nin Harbiye Nazırı'ydı. Biz ne yazık ki, Enver Paşa'ya bağlı olan bu Türk subaylarının faaliyetleri ve sonraki ikballeriyle ilgili bilgiye ulaşamadık. Türkiye'de Enver Paşa'yla ilgili en iyi çalışmalar Türk araştırmacısı Şevket Süreyya Aydemir ve Masayuki Yamauchi adlı bir Japon araştırmacı imza atmıştır. Enver Paşa'yla ilgili olarak M. Yamauchi'nin kitabından bir alıntı aktarmak istiyoruz: "*Enver'in Turancılık görüşü, bir serap gibi, hiçbir zaman anlaşılamamıştır. Bolşevikler, çok sayıda Müslüman'ı, Kızıl Ordu'nun Haziran 1922'de kuşattığı Basmacılara karşı harekete geçirmek için ayaklandırabilmişti. Düşmana karşı takdire şayan döğüşme ruhu ile yerliler arasında sürekli artan popülaritesine karşı, Enver Paşa'nın ölümü çok ani olmuştur. Kısa bir süre sonra, Enver Paşa Belçivan'da müdafaa durumu almış, Kızıl Ordu'nun otomatik silahlı kıtasına karşı süvari kılıcını çekmiştir. Enver Paşa, 4 Ağustos 1922 tarihinde bir saldırı esnasındaki çarpışmada şehit olmuştur. Böylece, sürgündeki Jön Türklerin Pan-Türk idealleri sona ermiştir. Enver'in ölümüyle "Enver'in adından ilham alan Liberal Jadidistler, muhafazakâr Müslüman liderler ve özgür dağ kabile fertleri arasındaki huzursuzluk koalisyon parçalanmıştır." Ancak, kahramana olan sevgi devam etmiştir. Örneğin, Buhara'dan çok uzakta olan İstanbul'da Fransız Haberalma Teşkilatı şu bilgiyi toplamıştır: "Enver Paşa (Doğu Buhara'nın Balçivan'da bulunan) Çağatay bölgesinde gömüldü. Onun mezarlığı asi Müslümanların ziyaret yeri olup, Kızıl Ordu ile savaşacak her birlik her şeyden önce onun mezarını ziyaret ederek onun huzurunda İslamcılığı korumak için savaşacaklarına söz verirdi".*" Bkz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul 1995, s. 76; Z. V. Togan, Meşhed'den yazdığı raporunda "*Enver Paşa'nın Orta Asya Türklüğü için ölmesinin Türkiye ve Türklük tarihinde mühim hadise olduğunu, Türkiye'de Sarıkamış hadiselerini yazan Şerif Bey gibilerin Enver Paşa aleyhindeki fikirlerinin üzücü bir şey olduğunu*" belirtmektedir. Bkz. Zeki Velidi Togan, "İran Horasan'ında Yedi Hafta", *Hâtıralar*, İstanbul 1969, s. 479; Enver Paşa'yla ilgili olarak bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya: Enver Paşa 1860-1908*, I, İstanbul 2006, (7. Baskı); *Makedonya'dan Orta Asya'ya: Enver Paşa 1908-1914*, II, İstanbul 2005, (9. Baskı); *Makedonya'dan Orta Asya'ya: Enver Paşa 1914-1922*, III, İstanbul 2005, (7. Baskı); Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu (yay. haz.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989; General Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İstanbul 2002, (2. Baskı); B. Hayit, *"Basmacılar", Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara 1997, s. 189-224'de "Millî Mücadele ve Enver Paşa (1921-1922)" kısmına bkz.

[164] Davut N. Isfahaniyan, *Birinci Dünya Savaşı'nda İran'ın Siyasi Durumu*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1968, s. 85. Bkz. S. Sarsaman, *a.g.m.*, s. 20.

[165] S. Sarısaman, *a.g.m.*, s. 20.

[166] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 115.

[167] Bkz. H. Atayev, *Osvoboditelnoye dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, Aşhabad 1970, s. 62.

Osmanlı Kümüştepe'ye gelerek devlete karşı Türkmenleri ayaklandırmak için kandırmışlardır. Onların arasında Bolşevik propagandasını yapmışlar ve kendilerini Osmanlı Sultanı'nın gönderdiğini, onları özgürlüğe kavuşturacaklarını söylemişler. Geçen gün bu kişiler arabayla Günbed-e Kavus'a giderek oradaki Türkmen önderleriyle de görüşmüşler ve diğer Türkmen liderlerine de mektuplar yazarak 18 Zilhicce tarihinde herkesi Günbed-e Kavus'a davet etmişler. Mektupta "kendilerinin sultan tarafından gönderildiklerini, 18 Zilhicce'de Günbed-e Kavus'a gelmelerini ve kimsenin bunu engellememesini istemişler". Mektupta, Türkler ve Türkmenlerin imzası ve büyük bir mühür bulunmaktadır. Mühürde ise "Kemandaran-e mostahfez-e Gonbed-e Kavus va atrafe an"(Türkçesi "Günbed-e Kavus ve etrafını koruyan Okçular") *yazılmıştır. Türkler orada Bolşevik propagandası yapmışlar ve onlara askeri ve mühimmat yardımında bulunmuşlar. Türkler her seferinde Kümüştepe'ye geldiklerinde Türkmenler bayram etmekteler ve çok seviniyorlar ve Türkmenler de onlara yardım ederiz diyorlar. Başka yerlerden gelen memurlar Türkmenleri kandırıyorlar ve onlar da o yüzden Osmanlı'nın adını duyduklarında yardım ediyorlar. Devletin Günbed-e Kavus'taki memuru Hüseyin Kuli Han'ın (Etesam al-Mamalek'in oğlu) asla silah ve askeri gücü yok. Bu nedenle o ancak gizli olarak Türkmenlere, "Türklere yardım etmeyin" demiş. Bunun az bir faydası olsa da Türkmenlerin önemli işler yapmasına az zaman kaldı. Ona* (Hüseyin Kuli Han'a) *yardım etmekte ne kadar geç kalınırsa, devletin sorunları da o kadar büyüyecektir. Şimdi Türkmenler 13 tekneyle Hazar Denizi'nde hırsızlık yapmaktalar. Türkmenler karada da hırsızlık yapmaktalar. Esterabad Hükümeti, bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Örneğin, bazı saygın insanları Türkmenlerin arasına göndererek onları şehre davet etmiş ve nasihatta bulunmuşlardır. Ancak herkes biliyor ki, Esterabad'da asker olmadığından emin oldukları anda, Türkmenler, engellenemez*"[169].

Osmanlı subaylarının bölgeye geldiklerine dair Mehmet Kılıç'ın da eserinde bilgiler bulunmaktadır: "*Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslara esir düşen, fakat daha sonra Moskova Hükümetince serbest bırakılan birkaç Osmanlı Türk'ü dönüşleri esnasında İran Türkmenlerinin yanına gelmişler. 1916-1917 yıllarında Kümüştepe'ye gelen bu Osmanlı Türklerini İran Türkmenlerinin en büyük ahundu Velcan Ahund karşılamış ve onları kendi evinde misafir etmiştir. Osmanlı Türkleri arasında Ali ve İsmail Efendi subay, Durmuş Efendi ise öğretmenlik yaparlarken savaşa gönderildiklerini söylemişler. Türkler Kümüştepe'ye gelerek çocuklara eğitim vermeye başlıyorlar ve onlara cedid okulunda ders vermeye başlamışlar. O dönemde Türkiye'de ve İran'da Arap alfabesi kullanıldığı için hiçbir sorunla*

[168] Bkz. A. Matufî, *a.g.e.*, 376.
[169] Bkz. A. Matufî, *a.g.e.*, s. 527-529.

da karşılaşmıyorlar. Velcan Ahund, Osmanlı Türklerini Türkmen Sahra'nın ileri gelenleriyle tanıştırmıştır. Velcan Ahund dışında, Osman Ahund ve Recep Ahund Osmanlı Türkleriyle oturup çok sohbet etmişlerdir. Bu Türkler, kendilerinin Türkmenlerle akraba olduklarını tarihi örneklerle anlatmışlardır. Onlar, özgürlük ve bağımsızlığı kazanmak için çocukların mutlaka cedid okullarına gitmeleri gerektiğini söylemişler ve Türkiye'ye cedid okullarında okumaya gideceklere kendilerinin yardım edebileceklerini söylemişlerdir. Kısacası, cedid okulu meselesi Türkmenler arasında yayılmış ve gençler arasında büyük rağbet görmüştür".[170] Yukarıdaki örneklerde gördüğümüz üzere Osmanlı subayları ya *İttihad-i İslam* çerçevesinde Cengelliler hareketi içinde veyahut Teşkilat-ı Mahsusa'nın[171] faaliyetleri çerçevesinde bölgeyle teması sağlamışlardır. Ancak ne yazık ki, onlarla ilgili bilgilerimiz konunun tam olarak aydınlatılması için yeterli derecede değildir. Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde de herhangi bir belgeye rastlamadık. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere, Osmanlı Devleti'ne ait Türk subayların 1924-1925 Türkmen ayaklanmasında da yer aldığını göreceğiz.

Artık İran'daki Kaçar hanedanlığı simge olarak kalmıştı. Oluşan şartlar neticesinde Ahmed Şah[172], İran adına gösterdiği son kurtuluş olarak Haziran 1920'de İngiliz yanlısı

---

[170] Mehmet Kılıç, *Dünyâdaki Türkmenler*, Bursa 1997, s. 128. Bu cedid okulu ve Osmanlı Türk öğretmenleriyle ilgili herhangi bir başka bilgiye rastlamış değiliz. Ayrıca Mehmet Kılıç da eserinde bu konuda herhangi bir kaynak göstermemiştir.

[171] Teşkilat-ı Mahsusa: Kuruluş tarihi net olarak saptanamamakla beraber, Enver Paşa'nın teşkilatın kurulmasına ilişkin gizli bir emir yayınladığı 5 Ağustos 1914'e kadar Teşkilat-ı Mahsusa kendi adıyla resmî bir kimlik kazanmamıştı. Teşkilat-ı Mahsusa, Enver Paşa'nın ve çalışma arkadaşı Süleyman Askerî'nin idare ettiği ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin Batı Trakya'ya ilişkin kararlarını uygulamakla görevli bir örgütün büyüyüp gelişmesiyle meydana gelmişti. Söz konusu örgütte, Eşref ve Selim Sami Kuşçubaşı, Çerkez Reşit ve Hüsrev Sami de bulunuyordu. Teşkilat-ı Mahsusa'ya üye olanların sayısı 1916 yılında 30 000 kişiye ulaşmıştır. Teşkilat mensuplarının çoğu uzmanlardan oluşuyordu: Doktor, mühendis, gazeteci, politkacı ve gerilla savaş uzmanları. Gruplar içinde en büyüğü düzenli ordu subaylarından oluşuyordu ve özel görev için Teşkilat-ı Mahsusa'ya katılan kişilerdi bunlar. Ancak teşklata resmi üyelik listeleri bulunmamaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa, Ağustos 1914'te yeniden örgütlenip genişlediği zaman, Rusya ve İngiltere ile Fransa'ya, bilhassa Enver Paşa'nın özel bir düşmanlık beslediği anlaşılan İngiltere'ye karşı çalışılacaktı. Bu üç devletin kontrolündeki bölgelerde bulunan değişik gruplara farklı ideolojik çağrılar yapılacaktır. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'nın çeşitli faaliyetlerde bulunması amaçlandı. Bu amaçlardan biri de Rus Orta Asya'sında Müslüman Türklerin ayaklanmasına yol açacak adımları atmak. Bu, Osmanlı topraklarından bağımsız bir Ermenistan çıkarmaya yönelik Rus-Ermeni planlarını suya düşürecekti. Bkz. Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. T. Demirel, İstanbul 2003, (3. Baskı), s. 54-62. Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa'yla ilgili eserler için bkz. Adil Hikmet Bey, *Asyada Beş Türk*, İstanbul 1998; Cemal Kutay, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, İstanbul 1955; Ergun Hiçyılmaz, *Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*; Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Ankara 1999; Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Ankara 2001, İstanbul 1979 ved.

[172] Ahmed Şah, İran'da Kaçar hükümdarlarının en sonuncusudur. Çok genç yaşta tahta çıkmış ve adeta "kurtlar sofrasında" kendini bulmuştur. Kendinden öncekiler gibi İran'ın huzuru ve refahı için çalışmış, ancak elinden geldiği kadarıyla faydalı olabilmiştir. Ünlü 1919 İngiliz-İran antlaşmasını reddetmiş olması belki tahtını kaybetmesine malolmuş, ancak İran'ın İngiliz sömürüsü olmasına gönlü razı olmamıştır. Ahmed Şah'ın Osmanlı ailesinden biriyle evlendirilmek istendiğine dair dönemin İstanbul'daki İran sefiri Han Melik Sasanî kendi hatıratlarında bahsetmektedir: "*Osmanlı veliahdı Abdülmecid Efendi Avrupalıların siyasetlerinden son derece endişe duyduğundan dolaylı olarak İhtişamussaltana'ya saltanat ailesine mensup kızlardan birini Ahmed Şah ile evlendirmek istediğini çıtlatmıştı… Ahmed Şah İstanbul'a geldiğinde, Şah için şu üç şehzade hanımın adı*

Vosugu'd-Devle kabinesini azledip İran'ı İngiliz sömürgesi ilan eden antlaşmayı geri çevirecek ve Moşire'd-Devle hükümeti kurulacaktır. Ancak 1 Kasım'da bu kabine de gidecek ve yerine Sepahdar Azam (Fatholla-han Akbar) hükümeti gelmiştir.

Tarih 21 Şubat 1921 yılını gösterdiğinde İran'da İngiliz destekli darbe gerçekleşiyor ve 25 Şubat'ta İran tarihinde "*siyah kabine*" olarak adlandırılan Said Ziyaeddin Tabatabaî (1888-1969) Hükümeti işbaşına gelmiştir.[173] Darbenin gerçekleştirilmesinde Kazvin kazak birliklerinin[174] komutanı Rıza Han yardım etmiştir. Yeni kabine daha sonra Rıza Hanı kazak tümenlerinin başına geçirmiştir. Ancak Tabatabaî Hükümeti de fazla ayakta kalamıyor ve Mayıs sonunda Tabatabaî Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır. 4 Haziran 1921'de Kavam es-Saltana'nın (1978-1955)[175] başkanlığında kurulan yeni hükümette Rıza Han, Askerî Bakan olarak tayin edilmiştir. Kavam es-Saltana kabinesi, 1921 yılı yazında Horasan'da Albay Tagi

---

geçiyordu: Sultan Abdülaziz'in oğlu Seyfeddin Efendi Hazretlerinin kızı Fatma Gevherin Sultan; Sultan Abdülaziz Han'ın müteveffa veliahdı merhum Yusuf İzzeddin Efendi'nin kızı Şükriye Sultan; Sultan Reşad Han'ın oğlu Ziyaüddin Efendi Hazretlerinin kızı Düriye Sultan". Ancak şehzade hanımların istekleri arasında "*Şah evli bulunduğu diğer karılarından boşansın*" şartı olunca, Şah Ahmed kabul etmemiş ve İstanbul'dan Avrupa'ya hareket etmiştir. Bkz. H. M. Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. H. Uygur, İstanbul 2006, 95-96. Ancak bununla ilgili olarak Y. Öztuna'da farklı bir bilgiye rastlamaktayız: "*Eylül 1919'da İstanbul'da IV. Mehmed Vahdeddin'i ziyaret eden Ahmed Şah, küçük kızı Sabiha Sultanı istemiş, fakat Şiî'ye – bir Türk imparatoru da olsa – kız vermek istemeyen Sünni Müslümanların halifesi Sultan Vahdeddin, reddetmişti*". Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, I, s. 804. Dönemin İran'ın İstanbul sefiri olan Han Melik Sasanî, 1919 yılında Ahmed Şah İstanbul'a geldiğinde ilginç bir 'ayrıntıdan' söz etmektedir: "*Osmanlı Padişahı* (Sultan V. Mehmed Reşad) *Türkçe konuştuğu ve İran Şah'ı bu dili bilmediği için Sultan'ın özel mütercimi iki taç sahibinin arkasına duruyor ve Fransızca konuşan İran Şahı'nın sözlerini tercüme ediyordu*". Bkz. H. M. Sasanî, *a.g.e.*, s. 44. Evet, Ahmed Şah, Farsça yerine Fransızca konuşmayı tercih etmişti. Bu o dönemin diplomasi dilinin Fransızca olmasının yanı sıra, bir nevi 'kendini üstün görme' veya 'daha kültürlü gösterme' olarak da açıklanbilir. Herhalde Şah'ın Fransızca konuşma nedeni Osmanlı Devleti'nde Farsça mütercim bulunamadığından değildir. Ahmed Şah'ın kendisinin de Türk asıllı olduğunu dolayısıyla Türkçe bildiğini belirtmek gerekir. Ahmed Şah, sürgünde olduğu Fransa'da, Paris'in banliyösü Neuilly'de 27 Şubat 1930'da Pehlevi'nin casusları tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Bkz. Yılmaz Öztuna, "Kaçarlar", *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Ankara 1974, s. 86; *Devletler ve Hânedanlar*, I, s. 804-805.

[173] Aslında Kaçar Hanedanlığının gayr-i resmi sonu bu tarihtir. Ancak resmen sona ermesi ise dört yıl sonra gerçekleşecektir.

[174] Ruslar, 1879 yılından sonra İran'ın önemli merkezlerine askeri müşavirler göndermek suretiyle İran ordusunu kazak usulü eğitmeye başladılar. Ayrıca İran'ın askeri kuvvetlerini de kontrollerine aldılar. İran Askeri Bakanlığına bağlı olan Rus komutanlar, artık İran'ın birer memuru sayılıyorlardı. Nasıreddin Şah'ın Avrupa seyahatine çıkarken uğradığı Petersburg'da yapılan antlaşmayla, İran'da kurulan *Kazakhane-i Şahinşahı*'nın öğretmenleri Rus subaylarından oluşturulacak ve idaresi de Rus maslahatgüzarına bağlanacaktı. Kazak okulu Rus çarının İran'da elde ettiği en önemli imtiyazdı. Bkz. Y. Karadeniz, *a.g.e*., s. 230; Mehmet Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebişüreşed'deki Yazıları)*, Haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın, İstanbul 1993, s. 83-84. Ancak 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra İran ordusunda İngilizlerin nüfuzu artmıştır. 1920 yılı Ekim sonunda İran kazak birliklerinin Rus komutanı Staroselskiy ve diğer Rus subayları Cengellilere karşı askeri harekette ihanet etikleri suçlamasıyla, tutuklanmışlardır. Bkz. S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 139. Zaten 12 Şubat 1921'deki darbenin yapılması için İngilizler, Rıza Hanı kazak tümeninin başına geçirmişlerdir.

[175] Kavam es-Saltana: Vosugu'd-Devle'nin küçük kardeşi olup 1878'de doğmuştur. Tahran *Siyasi* okulunda eğitim almıştır. İlk defa 1911 yılında bakan olarak karşımıza çıkmaktadır. 1917 yılında İçişleri Bakanı olmuştur. 1918-1921 yılları arasında Horasan valisi ve 1921 yılında başbakanlık yapmıştır. Daha sonraki yıllarda yine iki kez, yani 1942 ve 1946 yıllarında her ikisi de kısa vadeli olmak üzere başbakanlık koltuğuna oturmuştur. Farah Pehlevi anılarında ondan "dahi bir diplomat başbakan" diye söz edmektedir. Bkz. Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 33.

Han[176] önderliğinde geniş çaplı başlayan isyanı Ekim 1921'de bastırmış, Tagi Han'ın kendisi ise öldürülmüştür. Tagi Han ayaklanmasının yanı sıra Kuçek han isyanı[177] da kanlı bir biçimde bastırılmıştır.

Tüm bu olaylar olurken Türkmenler, sürekli olarak hem Rusya hem de İran tarafından tacize uğramaktaydı. Esaret altında yaşamak istemeyen Türkmenler, "mecburen" diğer köylere saldırmışlardır ve yağmalamalarda bulunmuşlardır.[178] Aileleri, çocukları taciz, malları talan edilmekte olan Türkmenler doğal olarak bazen "en iyi savunma hücumdur"[179] mantığıyla hareket etmişlerdir. Her halde onlar, bu saldırılarını çok iyi yaşadıkları için, ekonomik refaha ulaştıkları için, yani kısacası "keyif" içinde yapmamışlardır. Onların dibe vurmuş sosyo-ekonomik hayatları başkaldırmalarına en önemli nedendir. Bu yüzden de elbette ki, Rus ve İran hükümetleri onları "çete" olarak göreceklerdi. Her halde onların, Türkmenleri bir "*cesur yürek hürriyetseverler*" olarak adlandırmalarını bekleyemeyiz.

Ruslar Türkmenlerin atlarına, silahlarına ve diğer değerli eşyalarına el koyarlarken İran hükümeti de geri kalmamıştır. İran hükümeti Türkmenlerin silahlarını toplamaya

---

[176] 1890 (H. Atayev 1891-1892 yılında doğduğunu belirtmektedir) doğumlu olan Tagi Han Tebriz'de asker ailesinde doğmuştur. Tahran'da askeri eğitim aldıktan sonra, teğmen rütbesini almıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Hemedan jandarma birliğine komuta etmiş, Çarlık ve İngiliz ordularına karşı Kazvin, Hemedan, Burucird ve Kirmanşah'da savaşmıştır. Daha sonra Almanya'da havacılık okulunu bitirmiş, Polonya'da Alman hava ve kara ordusunda hizmet vermiştir. Moşire'd-Devle kabinesi sırasında Horasan ordusu ve jandarmasına komutanlığına atanmıştır. O sırada Horasan valisi olan Kavam es-Saltana'yla anlaşamayan Tagi Han, Tabatabaî hükümetinin darbeyle işbaşına gelmesinden sonra hükümetin isteğiyle 5 Nisan 1921'de Kavam es-Saltana'yı yakalayıp Tahran'a göndermiştir. Horasan valisinin yakalanmasından sonra Tagi Han geçici olarak vali atanmıştır. Ancak, Tabatabaî'nin Bağdat'a kaçmasından sonra Kavam es-Saltana hükümete gelmiş ve derhal Tagi Han'ı Horasan valiliğinden azlederek, yerine önce Nacda es-Saltana'yı, ardından ise Samsam es-Saltan'ı vali olarak tayin etmiştir. İşte, Tagi Han'ın valilikten azledilmesiyle başlayan süreç sonunda ayaklanma kaçınılmaz olmuştur. Ancak Tagi Han 2 Ekim 1921'de Kuçan yakınındaki Caferabad'da gerçekleşen savaşta Kuçan Kürtleri tarafından bozguna uğruyor ve kendisi de öldürülüyor. Yani, aslında Tagi Han ayaklanmasını milli-bağımsızlık hareketinden ziyade bir iç hesaplaşma –Kavam es-Saltana ve Tagi Han mücadelesi- olarak değerlendirmek gerekir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. N. İvanova, *Natsionalno-osvoboditelnaya dvijeniye v İrane*, Moskva 1961, s. 131-141; H. Atayev, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Horasane*, Aşhabad 1962, s. 34-96.

[177] 1921 yılı Kasım sonunda Kuçek Han yakın adamı Alman Gauk'la birlikte Talış dağlarında donmuş vaziyette bulunmuştur. Kuçek Han'ın kafası kesilerek başkente getirilmiştir. Gilan ayaklanmasının nihai bitiş tarihi 29 Eylül 1921'dir. Bkz. M. N. İvanova, *Natsionalno-osvoboditelnaya dvijeniye v İrane*, Moskva 1961, s. 127; Alman subayı Gauk - ki Kuçek Han onu Huşang olarak adlandırmaktadır - Kuçek Han'ın en yakın adamı olmuştur. Bir görüşe göre o Almanya'dan özel olarak danışmanlık yapması için gönderilmiş, diğer bir görüşe göre ise esaretten kaçmış ve ayaklanmacılara katılmıştır. Bkz. Z. A. Arabadjyan, *İran: Protivostoyaniye İmperiyam (1918-1941)*, s. 73.

[178] Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına neden olan Oğuz isyanı da "mecburiyetten" kaynaklanmıştır. Sultan Sancar ordusuyla Oğuzlar üzerine hareket ettiğinde, Oğuzlar aileleriyle birlikte Sultan Sancar'dan merhamet isteyerek yalvarmışlardır. Onların bu yakarışlarına dayanamayan Sultan Sancar, geri dönmek istemiştir. Ancak yanındaki komutanlar, yağma ve talan ederek ganimet elde etmek için Sultan Sancar'ın geri dönmesini engellemişlerdir. Bunun sonucunda, başka hiçbir çaresi kalmayan Oğuzlar, ölümüne savaşmışlardır. Onlar için başka yol yoktu. Çünkü çoluk çocukları, malları ve her şeylerini savunmak zorundaydılar. Yani ölümüne savaşmaya "mecburdular". Bu konuda geniş bilgi için bkz. S. G. Agadjanov, *Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv.*, Moskva 1991, s. 170-223; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. E. N. Necef – A. Annaberdiyev, İstanbul 2006, s. 302-309.

çalışırken, diğer taraftan da Türkmenlerin iskân alanlarına saldırılar düzenlemektedir. Türkmenler de onlara direnmeye çalışmışlar, direnemedikleri zamanlarda ise kaçarak Rus topraklarına geçmişlerdir. Hicri 1336 (1919) tarihli Esterabad'dan İçişleri Bakanı'na gönderilen telgrafta şöyle denilmektedir: "*... İran Türkmen eşkıyaları askeri operasyondan sonra Şurevi* (Bolşevik veya Rusya) *devletine gidip geliyorlar. Bu gidiş gelişler sakin Türkmen taifelerini rahatsız etmektedir ve iç güvenliğe zarar vermektedir. Bu konuda bir şeyler yapılması gerekiyor ve Şurevi devleti onları yakalayıp, silahlarını alıp Türkmen Sahra'da barışı sağlasınlar. Ruslar bu eşkıyaları operasyon sırasında kendi sınırlarına almamalı. Alsalar da yakalayıp bize teslim etmeliler. Eğer böyle olmazsa, devletin yaptığı tüm masraflar boşa gitmiş olacak*". (Bkz. EK - 21).

İşte, 1920 yılı sonlarında Günbed-e Kavus eteğinde Atabayların yaşadığı Agöyli (Akevli) köyüne İran jandarmalarının saldırısı üzerine Türkmenlerin silahlı hareketinin başlaması için fitil ateşlenmiş oldu. Bağımsızlık hareketleri gittikçe yaygınlaşmaktaydı. Türkmen Sahra'da ayaklanmalar artmaktaydı. 1920 yılı Mart ayında Hoca Baba önderliğindeki 1 300 Yomut ayaklandı. Hükümet orduları ile Türkmenler arasında şiddetli savaşlar yaşanmıştır. Günbed-e Kavus bölgesinde Çelık yerleşim alanında Yomutlar, aralarında İngilizlerin de bulunduğu İran ordusunu bozguna uğratmışlardır. Diğer taraftan Kümüştepe bölgesinde de hükümet orduları ve jandarma ile Türkmenler karşı karşıya gelmişler ve çarpışma ayaklanmacıların zaferiyle bitmiştir.[180]

Ayaklanan Türkmenlere karşı Tahran yönetimi acil önlemler almıştır. Mayıs 1920'de Esterabad'a 100 kazak gönderilmiştir. 12 Temmuz 1920 yılında ise Esterabad valisi Kaem Makam, Yomutları İran ordusuna askere almak için seferberlik başlatmıştır. Askere alınanlar Şah birliklerine dâhil edilmişlerdir. Onlara ayda 15 tümen maaş ödeneceği vaadinde bulunulmaktaydı. Ancak kitlesel askere almak düşüncesi suya düştü. Özellikle Türkmenlerin fakir düşmüş olan kısmı karşı çıkmıştır. Örneğin, Kümüştepe'de yaklaşık 500 aile Sahra'nın ücra köşelerine göç etmişlerdir. Yine de İran hükümeti Kümüştepe'de, Caferbay Ata-han önderliğinde 100 kişilik bir ordu kurmayı başarmıştır. Kümüştepe'de Annaş Hacı, Molla-Han ve Asan Gusa-Han önderliğinde de birlikler oluşturulmuştur. Bu kişilerin yardımıyla 2 000 kişilik ordu kurulmuştur. Bunun haricinde Kaem Makam, Günbed-e Kavus'a 300 kişilik atlı kazak birliğini sevketmiştir. Esterabad-Mazenderan bölgesinde savaş hali ilan edilmiştir.

[179] Aşağıda göreceğimiz üzere, Türkmenlerin en büyük hatası bu hücum veya saldırı taktiğinden vazgeçmeleri olacaktır. Türkmenler, kendi kabuklarına çekilip İran ordusunu beklediği an sonun başlangıcı idi.

[180] Türkmenlerin bağımsızlık mücadeleleri ile ilgili olarak günümüze kadar en kapsamlı çalışmayı yapan Türkmenistanlı tarihçi H. Atayev'dir. Bu bağlamda onun *Osvoboditelnoye dvijeniye Turkmen v İrane (1917-*

Bunun sonucunda ayaklanma bastırılmıştır. Ancak Türkmenlerin isyanlarının devamı gelmekteydi. 16 Aralık 1921 yılında *Setare-ye İran* adlı İran gazetesinde birkaç Türkmen boyunun birleşerek hükümete "başkaldırmaya" başladıkları yazmaktadır. İsyancılara karşı hükümet birlikleri gönderilmiştir. 10-12 gün sonra aynı gazetede *Türkmenlerin İsyanı* başlığını taşıyan bir başka makalede, Türkmen Sahra'daki tüm yolların isyancılar tarafından kesildiği yazmaktadır.[181]

Türkmen Sahra'da ciddi bir durum söz konusuydu. Kaçar hükümeti itaatsiz Türkmenleri bastırmak için bölgeye birliklerini sevketmeye başlamıştır. İran birlikleri Türkmenlerin arasından bazılarını yakalamışlar. Yakalanan Türkmenlere acımasız cezalar uygulanmış, çoğu ise asılarak idam edilmişlerdir. 16 Ocak 1922 yılında Şehzade Emir A'zam yakaladığı ünlü asi Türkmen önderlerinden birkaçını da alarak Esterabad'a dönmüş ve onları hapse atmıştır.[182]

Ayaklanmalar esnasında Bocnurd'un Kürt hanı Serdar Moazzez[183], Türkmenlerin çoğunu zor durumda bırakmıştır. H. Atayev, özellikle Serdar Moazzez'in Türkmenlerin eski düşmanı olduğunu yazmaktadır. Bocnurd hanı bir mektubunda, Hüseyin Kuli-Han Serkerde'ye "*Türkmen-asileri kovmak, perişan ve yok etmek için canını bile ortaya koymasını*" istemektedir. Serdar Moazzez, bir diğer mektubunda ise, "*asi Yomutların Bocnurd hanlığı topraklarından geçmesini*" engelleyeceğini ve onlara karşı "*kardeşlerini silahlanmış birliklerle*" gönderdiğini yazmaktadır. Belirtmek gerekir ki, 1924-1925 yıllarındaki

---

1925 gg.) adlı eseri son derece değerlidir. H. Atayev, *Osvoboditelnoye dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, Aşhabad 1970, s. 61-62.

[181] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 63.

[182] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 63-64.

[183] Son Bocnurd hanı olan Azizullah-han Serdar Moazzez, babasının ölümü üzerine 1903 yılında hâkimiyete gelmiştir. Aslında hükümdarlık onun hakkı değildi, zira o 11 kardeş arasında ikinci sırada bulunuyordu ve ondan önce ağabeyi bulunmaktaydı. Ancak o, hemen ağabeyini yakalattı ve onu Kerbela'ya hacca gönderdi. Kendisini ise han ilan etti. İran hükümeti de az bir zaman sonra onu Bocnurd valisi olarak tanıdı. Kürtlerin Şadellu tayfasından olan Moazzez çok ikiyüzlü ve kaypak insan olmuştur. Örneğin, Muhammed Ali Şah'ın 1911 yılında Odessa'dan gelerek tahtı ele geçirmek istediğinde Moazzez ona destek vermişti. Plana göre, Muhammed Ali Şah Esterabad'ı ele geçirecekti, Moazzez ise Tahran yolu üzerindeki şehirleri ele geçirecek ve Tahran yolu üzerinde buluşacaklardı. Ancak Moazzez, işlerin kötüye gittiğini görünce kendisini meşrutiyetçi olarak ilan etmiş ve Şah'a ihanet etmişti. Bunun çok daha kötüsünü Horasan'da Muhammed Tagi Han'a da yapmıştır. Kur'an'a el basarak, Muhammed Tagi-Han'a destek vereceğini söyleyen Moazzez, Tagi Han'ın işlerinin olumsuz yönde olduğunu görünce Kuçan hanları ile anlaşmış ve Kuçan yakınındaki Caferabad köyünde onun ordusunu bozguna uğrattı, Muhammed Tagi-Han'ın kendisini ise yakalayıp idam etti. Moazzez o kadar kurnazdı ki, İran hükümetine tek kuruş vergi ödemeden kendisini vali olarak tanınmasını sağlıyordu. Denetim mekanizması ve irtibatın kötülüğünden istifade eden Moazzez, telgraf müdürüne baskı yaparak kendisinin "kahramanlık rivayetlerini" Tahran'a gönderiyordu. Moazzez, güya Bocnurd topraklarında Türkmenlerin saldırı veya ayaklanma gerçekleştirdiklerini ve buna karşı kendisinin ordusuyla "cengâverce" savaştığını; savaş sonunda ise "her zaman" kendisinin galip geldiğini aktarmaktaydı. Bu saldırıları önlemek için ise "şu kadar" para harcandığını belirtmekteydi. Ne hikmetse bu miktar daima Moazzez'in ödemesi gereken paradan daha fazla idi. Yani aslında İran hükümeti Moazzez'e "borçlanmış" oluyordu. Bkz. V. Berezkin, *a.g.e.*, s. 15-17; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 18-20.

Türkmenlerin ayaklanmaları sırasında Serdar Moazzez, Türkmenlere yardım ve işbirliği suçlamasıyla Kaçar hükümetince tutuklanmıştır. Ancak, H. Atayev'in belirttiği gibi yukarıdaki örnekler aksini söylemektedir. Serdar Moazzez hiçbir zaman Türkmenlere yardım etmemiştir.[184]

Burada belirtmek gerekir ki, Kürtlerin bölgeyle teması ise ilk defa Şah İsmail ve Şah Abbas (1587-1629) zamanında gerçekleşmiştir. Daha XV. yüzyılda Şah İsmail Kürtlerin Şadellu kolunu Horasan'a göç ettirirken, daha sonradan ise Şah Abbas bölgedeki Türkmen ve Özbeklere karşı bir güç olarak 15 000 Kürt ailesini daha Horasan'a göçürmüştür[185].

Yukarıda bahsettiğimiz üzere "siyah kabine" olarak adlandırılan Tabatabaî hükümetinin yıkılması üzerine Kavam es-Saltana kabinesi işbaşına geçmiş ve Rıza Han da Askeri Bakanlığa getirilmişti. O, Eylül 1921'de İçişleri Bakanlığı'na ait olan jandarma birliklerini kendine bağladıktan sonra, 1922 yılı başında 40 bin kişilik bir orduyu oluşturdu ve orduya genel bir isim verildi: *koşun* (ordu). Tüm ülke altı askeri bölgeye bölünmüştür: kuzeybatıda Tebriz, kuzeyde Reşt, doğuda Meşhed, batıda Hemedan, güneyde İsfahan ve merkezde Tahran.[186]

Rıza Han'ın tüm istediği merkezi bir devlet kurmaktı. Bunun için ise yarı bağımsız diyebileceğimiz veya İran hükümetini hiç tanımayan göçebeleri itaat altına almak gerekiyordu. Yani Türkmen engeli, Rıza Han için bir nevi imtihan niteliği taşıyordu. Bu bağlamda P. Alekseyenkov'un da belirttiği gibi[187] Türkmen ayaklanması savunma niteliği taşımaktaydı.

İran hükümeti, kuzeydoğudaki bölgeleri itaat altına alma teşebbüsüne Bocnurd'dan başlamıştır. Hükümet, Ocak 1924'de Moazzez Han'ın geçmiş dönem borçlarını ödemesini istedi. Moazzez'in beklenen ret cevabı üzerine aynı ay içinde hükümet birlikleri Bocnurd'a harekete geçti. Küçük çaplı çatışmalar sonrasında hükümet birliklerinin sayısı arttırıldı ve Bocnurd valisine karşı savaşacak *Leşker-e Şark*, yani Doğu Tümen'in başına Albay Mehdi Han getirildi. Uzun görüşmeler sonucunda Moazzez teslim olmayı kabul etti ve Bocnurd hanlığı üzerinden Türkmen Sahra'ya hükümet birliklerinin geçmesine engel olmayacağına söz verdi. Elbette buna karşılık ise Mehdi Han'dan Bocnurd Valisi olarak kalma iznini

---

Kürtlerin bir diğer kolu olan Zaferanlu tayfası ise Kuçan'da yerleşmekteydi. Ancak Kuçan Hanlığı, Şuca-ed-Devle'nin 1915'de ölümünden sonra dağılmıştır.

[184] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 65.

[185] H. Atayev, *Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijeniye v Horasane v 20-h Godah XX veka*, Aşhabad 1962, s. 8-9; Ayrıca bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 318. Sayıları 200-300 bin kadardır. Bkz. *Tahran Ateşe Militerliği Raporu*, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği, Ankara 1928, s. 121.

[186] H. Atayev, *Osvoboditelnoye dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, Aşhabad 1970, s. 66-67.

[187] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 27.

koparmıştı. 10 Şubat'ta İran ordusu Bocnurd'a girmişti. Ancak Moazzez'in özgürlüğü fazla sürmedi ve 20 Şubat'ta tutuklanarak Tahran'a gönderilmiştir.[188]

İran ordusunun Bocnurd'a girmesiyle eşzamanlı olarak Türkmenlerin de silahlarını teslim etmeleri ve İran memurlarını Türkmen Sahra'ya kabul etmeleri talep edildi. Türkmenler bu isteği kesinlikle reddettikleri gibi, Moazzez'in yakalandığı haberini alır almaz hızlı bir şekilde kendi birliklerini oluşturdular.[189] Zira Türkmenlerin önünde iki seçenek bulunuyordu: Ya Tahran yönetimine boyun eğecekler ve esaret hayatı yaşayacaklardı veyahut kendi özgürlükleri için savaşacaklardı. Türkmenler ikinci şıkkı tercih ettiler ve İran ordularına karşı önce kendileri saldırıya geçtiler. 22 Şubat 1924'te Doğu Tümen'in komutanı 50 süvariyle birlikte Şahrud'a gelerek durum değerlendirmesi ve incelemesi yaptılar. Çünkü Türkmenler Şahrud ile Sabzevar arasındaki bölgede hükümet birliklerine saldırmışlardı.[190]

Türkmenler kendi birliklerini sağlamlaştırmaya devam etmekteydi. Tarihçi H. Atayev'in görüştüğü olayların şahidi Galandar Esenov'un tanıklığına göre, 3 gün içinde her boy, uruk ve diğer kollar 30'ar atlı vermeleri gerekiyordu. İyi bir organize olmuş olsaydı Türkmenler çok daha fazla kişiyi toplayabilme şanslarına karşın 1924 yılında 3 000 - 4 000 atlı ve 1925'te ise 4 500 - 5 000 atlı toplamışlardır.[191]

a) Bağımsız Türkmen Cumhuriyeti (20 Mayıs 1924)

20 Mayıs 1924 yılında Kümüştepe yakınında bulunan Omçalı'da[192] Türkmenlerin Birinci Kurultayı gerçekleşti. Kurultayda Caferbay, Atabay ve Göklen boyları arasındaki çekişmelere son verilmesi kararı alındı ve İran'dan koparak bağımsız Türkmen Cumhuriyeti ilan edildi. Türkmen Cumhuriyeti'nin başına ise Osman Ahund[193] getirildi.[194] Kurultayda Caferbaylardan Osman Ahund, Atabaylardan Gök Sufî, Canmuhammed Beğ ve Göklenlerden Nasır Emin boyların resmi vekilleri olarak hazır bulunmuşlardı.[195] Ayrıca önemli meseleleri görüşmek için birnevi parlamento niteliğinde *Aksakal Meclisi* oluşturulmuştur. *Aksakal Meclisi* Yomutların Caferbay uruğunun kollarının temsilcilerini kendi bünyesinde toplamıştır:

[188] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 37-38.
[189] V. Berezkin, *a.g.e.*, s. 28; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 37.
[190] V. Berezkin, *a.g.e.*, s. 29; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 73.
[191] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 73.
[192] P. Alekseyenkov (V. Berezkin de), Omçalı adını Amin-çali olarak okumuştur.
[193] Osman Ahund: Cumhurbaşkanlığına seçilen Osman Ahund, Türkmenlerin Yomut boyuna ait Caferbayların Kör kolundan olup, çok etkili bir şahsiyettir. 1867 yılında Ömer'in çocuğu olarak dünyaya gelen Osman Ahund, Buhara'daki Göklidaş medresesinde dini eğitim almış olup, daha sonra medresede öğretmen olarak da çalışmıştır. Bkz. M. Kılıç, *Dünyâdâki Türkmenler*, Bursa 1992, s. 128.
[194] V. Berezkin, *a.g.e.*, s. 29; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 38; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 74; A. Matufî, *a.g.e.*, s. 217-218; M. Kılıç, Osman Ahund'un cumhurbaşkanı adayı olarak Velcan Ahund tarafından teklif edildiğini yazmaktadır. Bkz. M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 128.
[195] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 74.

Kör kolundan Molla Recep, Arrık-Kel kolundan Oraz Kurban, Tumaç kolundan İman-Kuli, Çukan kolundan Aziz Hoca Murat, Kara-incik[196] kolundan Hoca Niyaz Han ve Kelte kolundan Esen Han.[197] On kişiden oluşacak *Aksakal Meclisi*'ne seçilmiş olan bu altı temsilci haricinde yine dört temsilci de yakın bir zamanda belirlenecekti. Bu arada Osman Ahund'un, İran'da bulunan İngiliz elçisi Percy Loren'e "*iki ateş arasında* (Sovyet ve İran) *kalan küçük Türkmen milletini*" korumasını isteyerek başvurduğuna dair bilgi de mevcuttur.[198] Ancak bizim elimizde bununla ilgili bilgi yoktur.

Türkmen Cumhuriyeti'nin ilanıyla birlikte Türkmenler, sadece kendilerine ait olan yani Esterabad eyaleti içinde bulunan Türkmen Sahra bölgesinin bağımsızlığını istiyordular. Devletin sınırları batıdan doğuya Hazar Denizi sahilinden Bocnurd'a, güneyden kuzeye ise Esterabad'dan Türkmenistan'a kadar olan bölgeyi kapsıyordu. Yani, asırlarca kendi yaşadıkları topraklarının bağımsızlığını istiyorlardı.

Türkmenler kendi güçlerini iyi biliyorlardı. Savaşçı Türkmen atlılarıyla bazı savaşları kazanmak mümkündü, ancak tecrübeli komutanlar olmadan savaş kazanmak zordu. Bu nedenle komutanlık teşkilatını oluşturmak için askeri okul ihtiyacı hasıl olmuştur. Türkmen yönetimi bunun için Türk subaylarını "öğretmen" olarak davet etmiştir. Bu subayların adları şöyledir: Kadir Efendi, Cemal Bey, Mehdi Efendi, Mustafa Bey, Hudayar Efendi, Murad Bey ve Sultan Paşa. Onların hepsi Enver Paşa ile Türkistan hareketi içinde yer almaktaydılar, ancak mağlubiyet ve Enver Paşa'nın ölümü üzerine İran'a kaçmışlardır. Onların eğitim verdikleri okulda dersler sürekli ve geniş bir program çerçevesine yapılmaktaydı. Okulda birnevi siyasi eğitim de veriliyordu. Bunun için okulda bir din hocası (molla) bulunmaktaydı ve o her gün namazdan sonra vaazde bulunuyordu. Vaazde özellikle, İran hükümetinin Türkmen boylarını boyunduruk altına alma girişimi sona erene kadar savaşılması gerektiği vurgulanmaktaydı. Türkmenler, Türk subayları vasıtasıyla Türkiye'yle irtibat sağlamaya çalışmışlar, hatta bir kişiyi de temsilci olarak göndermişlerdir.[199]

Bu arada İran Hükümeti, Türkmenler arasında sorun çıkarmak için çeşitli siyasi entrikalara başvurmuştur. İranlı bir subay hükümetin talimatıyla Osman Ahund'a gelerek Caferbay ve Atabayların arasını açması karşılığında yüklü bir miktarda para teklif etmiştir.

[196] Alekseyenkov'da Karıdjik veya Karıcik.
[197] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, 38-39; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 75.
[198] B.-R. Logaşova, *a.g.e.*, s. 133; M. Aydogdıyev, *Araçâgin anırsındakı arkadaşlar*, Aşgabat 1992, s. 18. Her iki müellifin de bu konudaki aktardıkları bilgileri Çiçerin'in eserine dayandırmaktalar. Bkz. G. V. Çiçerin, *Stati i reçi po voprosam mejdunarodnoy politiki*, Moskva 1961, s. 469.
[199] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, 43; B.-R. Logaşova, *a.g.e.*, s. 134; M. Aydogdıyev, *a.g.e.*, Aşgabat 1992, s. 18; K. Çapraz, "Fotoğraflarla İran Türkmenleri", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 22, (Aralık) 1995, s. 16.

Ancak Osman Ahund böyle bir "alışverişi" reddetmiştir.[200] Uzun zamandan beri birbirleriyle husumet içinde yaşamış olan Türkmenlerin bir anda birlik olması İran hükümetini de şaşırtmıştır.

Nisan ve Mayıs ayları boyunca askeri sefere hazırlanan Albay Mehdi Han, 1924 yılı Haziran başında komutasındaki birliklerle Türkmen Sahra topraklarına geldiler. Başlangıçta Mehdi Han'ın işleri o kadar iyi gidiyordu ki 27 Haziran 1924 tarihli *Fikr-e Azad* gazetesinde onun gönderdiği telgraf yayınlanmaktaydı. Telgrafta özetle, 17 Haziran'da 10 saatlik çatışma sonrasında Günbed-e Kavus'un yakınında bulunan stratejik öneme sahip, Yomut ve Göklenlerin esas dayanağı olan Murad-Tepe'nin ele geçirildiğinden bahsediliyordu.[201] Ancak Mehdi Han acele etmişti. Yani o, rütbe ve ünvanların hayalini kurarken Türkmenlerin de ona bir sürprizi vardı.

Haziran ayı içerisinde Türkmen birlikleri ansızın Mehdi Han'ın ordusuna saldırdı ve tam bir hezimete uğrattı. Albayın kendisi ise 30 atlısıyla birlikte panik içinde Bocnurd'a kaçmıştır. Türkmenler, silah haricinde bir de çok sayıda İran askerini esir olarak ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Tahran'da mağlubiyetin nedenleri sorgulanmaya başlanmış ve Mehdi Han'ın yerine Bagir Ağa-han Bocnurd'a gönderilmiştir.[202] Yukarıda da belirttiğimiz gibi, iyi silahlara sahip İran ordusuna karşı mücadele etmek çok zor olduğundan dolayı, Türkmenler ani saldırı taktiğini uygulamak zorunda kalmışlardır. Bu yüzden 1924 Eylül'ünde 300 - 400 kişiden oluşan birlikler halinde yaklaşık 3 000 kişiyle Meya-mey, Nusretabad, Miandeşt ve diğer civar köylerdeki düşman birliklerine saldırarak, Tahran ile Doğu Tümeni arasında ilişkiyi sağlayan telgraf sistemine zarar vererek irtibatı kopardılar, askeri techizat ele geçirdiler.[203]

Türkmenlerin başarıları İranlı yetkilileri ciddi anlamda rahatsız etmekteydi. Bu nedenle de onlar değişik bir taktik uygulamaya karar verdiler. İran hükümeti, askeri bir baskı yerine Türkmen birliğini bozmaya yönelik siyasi açıklamalar yapmaya başladı. 23 Eylül 1924'te Doğu Tümeni komutanı halka hitaben şöyle yazmaktadır: "*Vatandaşlarımız bilmelidir ki, eğer acı dedikodular onlar için can sıkıcı ise, Allah ve onun mübarek imamı önünde büyük bir sorumluluk taşıyan ben ve Doğu Tümen'in diğer subayları üzerinde daha fazla üzüntü yaratmaktadır.*" Ayrıca "*Türkmenler bizim düşmanımız değildirler, bu yüzden Doğu Tümeni, onları katletmeyi kendine iftihar olarak görmemektedir*" tarzında açıklamalar

[200] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 78.
[201] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, 40-41; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 78.
[202] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, 41; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 79.
[203] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, 42; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 80.

yapılmıştır.[204] İranlı yetkililer bununla da kalmamışlar, onlar Türkmenler arasında sorun çıkarmak için çeşitli entrikalara başvurmuşlar ve Bocnurd'da Göklenlerin bazı önderlerini toplayarak rüşvet teklifinde bulunmuşlar. Atabayların önde gelenlerine de çeşitli vaadler de bulunmuşlar. Ayrıca Kürtlerin desteğini de almak için hapiste bulunan Bocnurd'un eski valisi Moazzez'i serbest bırakmışlar ve o yeniden Bocnurd valisi makamına dönmüştür. Göklen ve Caferbayları kendi taraflarına çekmek için onların esaretteki önderlerini de serbest bırakmışlardı. Ayrıca, Caferbaylar arasında etkili bir şahsiyet olan Recep Ahund'u[205] da kendi taraflarına çekmek için seferber olmuşlar. Recep Ahund'un İranlı tacirlerle ticari ilişkileri bulunuyordu ki bu tacirler de doğal olarak İran hükümetinin yönetimi altındaydılar. Özellikle, Esterabad valisi Recep Ahund ve çevresindekileri Osman Ahund'a karşı bir hareket için hazırlarken, diğer taraftan da Osman Ahund'un kendisini de "satın almaya" çalışmıştır. Bunun için vali 20 Ekim 1924'te Osman Ahund'u görüşmek için Esterabad'a davet etmiştir. Osman Ahund onunla bizzat görüşmeyi reddetmiş ve dört Türkmen ileri gelenini yollamıştır. Ancak görüşmeler sonuçsuz kalmış ve taraflar yeniden savaş hazırlıklarına başlamışlardır.[206]

14 Şubat 1925 tarihinde İran Meclisi önemli bir karar almıştı. Bu karara göre Rıza Han, Genelkurmay başkanlığına getiriliyor ve onu bu görevden ancak meclis kararıyla azletmek mümkündü.[207] Hemen ardından yani, Haziran 1925'te ise mecburi askerlik mükellefiyeti getirilmiştir. Rıza Han'ı cumhurbaşkanlığa kadar götürecek yeni bir süreç böylece başlamış oluyordu.

1925 yılı başında Doğu Tümen komutanı Mirza Hüseyin Ağa görevden azledilerek, yerine 31 yaşında bulunan General Can Muhammed Han tayin edilmiştir. Yeni komutan ilk faaliyetine Horasan'daki aşiret reislerini yakalamakla başladı. 10 Mart 1925'te Bocnurd valisi Moazzez Han, 11 kardeşi ve tüm akrabalarını tutsak etti. Onlar, Türkmenlere "yardım ve yataklık" ettikleri gerekçesiyle suçlanmışlardı. Yakalanmaktan kurtulan sadece iki kişi ise, Kürtlerin Şadellu koluna ait birliklerle Yomut Atabayların (Gök Sufî'nin) yanına kaçtılar ve burada iki bin kişilik orduyu oluşturdular. Ancak H. Atayev'in de belirttiği gibi, Kürtlerin ne gibi bir faaliyetleri olduğuna dair bir bilgiye rastlamış değiliz.[208]

---

[204] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, 44.

[205] Recep Ahund'la ilgili olarak, yukarıda onun Meşrutiyet yanlısı bir kişi olduğundan bahsetmiştik. Recep Ahund, Kümüştepe'de ilk taştan camiyi inşa etmiş ve ayrıca ders de vermiştir. Kümüştepe mekteplerinde Recep Ahund'dan başka Osman Ahund, Amangeldi Ahund, Bayramgeldi Ahund, Velican Ahund, Bayramberdi Ahund, Satlıkberdi Ahund, Gurban Ahund, Aradeî Hacı, Abdî Ahund, Nebevî Necat Ahund ders vermekteydiler. Bkz. A. Matufî, *a.g.e.*, s. 374.

[206] H. Atayev, *a.g.e.*, 80-82; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 43-46; Ayrıca bkz. Matufî, *a.g.e.*, s. 217-218.

[207] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 162.

[208] H. Atayev, *a.g.e.*, 84-86; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 47-48.

Doğu Tümeni komutanı Can Muhammed'in bir sonraki hareket noktasının kendileri üzerine olacağını öğrenen Türkmenler, her zamanki taktiği uygulayarak saldırıya geçtiler. Ayrıca Türkmenlerin arasında Nefes Serdar, Allahyar Han gibi önderler de ön plana çıkmaya başlamışlardı. Türkmen birlikleri hükümet ordularına yardım eden Bocnurd yakınındaki Mianabad köyüne, civar köylere ve Tahran yoluna saldırdılar. Bu saldırlar karşısında Can Muhammed Han hükümetten özellikle "Irak Tugayı"nı yardım için istedi. Ayrıca Kuçan'daki Kürt hanlarından ve civar köylerde yaşayan İranî halklardan asker toplanmaya başlandı. Kısacası Türkmenlere karşı tam bir seferberlik ilan edildi.[209]

Can Muhammed Han tüm bu hazırlıkları yaparken, 9 Mayıs 1925'te, bazı malumatlara göre Kürtlerin Şadellu koluna ait atlıların da aralarında bulunduğu 1 200 kişilik Türkmen savaşçıları, karşılarına çıkan tüm kuvvetleri bertaraf ederek Bocnurd eteğine geldi ve bölgeyi kuşattılar. Ancak muhasara uzun sürmedi. Zira 12 Mayıs'ta öğlen saatlerine gökyüzünde Alman pilotların[210] kullandığı İran uçakları gözüktü ve havadan bombardıman başladı. Hayatlarında ilk defa uçak gören Türkmenler ve Kürtler büyük şaşkınlık ve korku içinde olup bitenleri izlemekteydiler. Bu arada güneyden, yani Tahran ve Meşhed'den yola çıkan İran kara kuvvetleri de gelip yetişmişlerdi. Bombardıman karşısında Türkmenler geri çekilmişlerdir. Bocnurd'da büyük bir savaş çıkmamış, her iki taraf da fazla kayıp vermemiş, sadece uçaklar korku saldığından dolayı isyancılar Bocnurd'dan Samalgan'a çekilmişlerdir.[211]

Tüm bu olaylar gelişirken Tahran'da da Rıza Han adım adım hâkimiyetin başına geçmek için hazırlanıyordu. İngilizlerin desteğiyle İran tahtına çıkmak için son hamle kalmıştı: Türkmenlerin ayaklanmasını bastırmak.

15 Mayıs akşamı Türkmenler yeniden harekete geçtiler ve aniden Bocnurd şehrini kuşattılar. Can Muhammed Han'a yardım için Meşhed'de bulunan tüm askeri birlikler bölgeye sevkedilmiştir. 18 Mayıs'ta Bocnurd'un bombalanması eyleminde Alman pilotlar

---

[209] H. Atayev, *a.g.e.*, 87; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 48-50.

[210] Aslında İran'ın kendi pilotu olmadığından dolayı, hükümet Almanya'dan pilot ithal etmişti. Ancak antlaşmaya göre, Alman pilotların savaş hareketlerinde uçuş yapmama hakları bulunuyordu. Fakat buna çok basit bir çözüm bulunmuştur. Pilotların işaretiyle uçaktan bombaları atmak için İranlı subaylar görevlendirilmiştir. Bombaların atılacağı zamanı işaret etmek ise askeri hareket dâhilinde bulunmadığından dolayı, Alman pilotları savaş dışında kalmış bulunuyorlardı. Böylece antlaşmaya "sadık" kalmış oluyorlardı. P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 54;

1922 yılı başlarında İran, modern askeri eğitim almaları için birçok subayı Fransa'ya göndermiştir. Rıza Şah, bu kadar büyük ve geniş ülkede olabildiğince hızlı bir şekilde iletişimi sağlamak ve kabileleri kontrol altında tutmak için hava gücünün önemini çok çabuk kavramıştır ve altı yıl sonra Rusya'ya "havacılık" eğitimi almaları için öğrenci yollamıştır. İran'da hava gücü 1924'te kurulmuş olup 1955'e kadar askeriyenin bir parçası olarak kalmıştır. Bkz. L. P. Elwell-Sutton, "Reza Shah the Great: Founder of the Pahlavi Dynasty", George Lenczowski (ed.), *Iran Under The Pahlavis*, California 1978, s. 392.

[211] H. Atayev, *a.g.e.*, 88-89; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 51-52.

yeniden sahneye çıkıyor ve uçaklardan 23 bomba atılmış olup bunların 18'i ayaklanmacıların yoğun oldukları bölgeye isabet etmiş ve Türkmenler çok sayıda kayıp vermişlerdir.[212]

20 Mayıs 1925 yılında Kümüştepe yakınında Osman Ahund'un önderliğinde Türkmenlerin İkinci Kurultayı toplanmıştır. Ayrıntıları hakkında bilgi sahibi olamadığımız Kurultayın katılımcıları, Tahran'a, Rıza Han'a temsilci göndererek esir edilen Türkmenlerin ve Moazzez Han'ın serbest bırakılmasını, aksi halde ise Türkmen ve Kürtlerin şiddetli genel ayaklanması tehdidinde bulunmayı kararlaştırmışlardır. Türkmenlerle Can Muhammed Han arasında yaklaşık üç hafta süren görüşmeler ise sonuçsuz kalmıştır.[213] Aslında Can Muhammed Han zaman kazanmayı amaçlıyordu. Bunu anlayan Türkmenler 1925 yılı Haziran sonunda yeniden hareket geçtiler ve Şirvan yolu üzerine hükümet birliklerini sıkıştırdılar. Bocnurd bölgesinde gerçekleşen çarpışmalarda başlangıçta Türkmenler başarılı olsalar da, sayı ve techizat olarak daha üstün durumda bulunan İran birlikleri karşısında dayanamayıp Sahra'nın içlerine çekildiler. 28 Haziran 1925 yılına ait *İran* Gazetesi, Bocnurd'da hükümet ordularının "*Türkmen eşkıyalarını tamamen bozguna uğrattıkları ve orada şu an asayişin berkemal*" olduğu yazmaktadır.[214]

Hükümet ordularının sayılarının hayli artması, silahların kıyaslanmayacak derecede üstünlüğü Türkmenleri hayal kırıklığına uğratmaktaydı. Yani kuvvetler eşit değildi. Bu durum Türkmen savaşçılarını ümitsizliğe sevketmekteydi.

Bu şartlar altında 1925 yılı Temmuz ayının ikinci yarısında Omçalı'da Türkmen ileri gelenleri silahlı mücadeleyle ilgili olarak görüşmek için bir araya toplanmışlardır. Burada iki görüş ortaya çıkmıştır. Bunların birisi mücadelenin artık hiçbir fayda sağlamayacağını savunurken, diğer bir görüş ise son damla kanına kadar savaşmayı savunanlardı. İran hükümetine karşı savaşmanın manasız olduğunu savunanların tüm çabalarına karşın, katılımcıların büyük çoğunluğu Bağımsız Türkmen Cumhuriyeti'ni İran Hükümeti tanıyana kadar mücadele etmek kararı çıkmıştır. Ancak Türkmenler burada tarihi büyük bir hata yaparak, İran orduları saldırıya geçene kadar beklemeyi kararlaştırmışlardır.[215] Bu karar, İran ordusunun "ekmeğine yağ sürerken", yani istediği gibi hareket etme özgürlüğüne kavuştururken, Türkmenleri ise sadece savunma yapmak zorunda bırakmıştır. Türkmenler mücadeleye başladıkları andan itibaren hiç yapmadıkları şeyi, savunma yapmayı deneyeceklerdi. Bu hatalı karar, Türkmenler için sonun başlangıcı olacaktır.

[212] H. Atayev, *a.g.e.*, 92; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 55.
[213] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 55.
[214] H. Atayev, *a.g.e.*, 95;
[215] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 56-57; H. Atayev, *a.g.e.*, 95-96

Bu arada, yani 22 Temmuz 1925 tarihinde Meşhed'de Bocnurd hanı Moazzez, onun iki kardeşi Abdolla ve Asadolla, iki damadı veya eniştesi olan Muhammed Serdar ve Mir-Caferhan, dört akrabası ve üç memuru idam edilmişlerdir. Moazzez'e yöneltilen suçlamaya göre o, Türkmen boyları arasında hükümet aleyhinde propaganda yapıyor ve onları isyana teşvik ediyordu.[216] Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Moazzez hiçbir zaman Türkmenlerin yanında yer almamıştır. Onlarla beraber önce 28[217] Türkmen, ardından ise 48 Kürt de asılarak idam edilmişlerdir.[218] 31 Temmuz 1925'te ise Tahran'da Türkmen ayaklanmasını organize eden 75 Türkmen daha idam edilmişlerdir.[219] Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında kurulan İstiklal Mahkemeleri'ne[220] benzer askeri meydan mahkemesi de sıcak çatışmaların gerçekleştiği yerde, yakalanan 65 isyancıyı idam etmiştir. Ayrıca Kuçan'daki Kürt hanı Tacmuhammed Han da yakalanmıştır.[221]

Tüm bu idamlar ve tutuklamalar Türkmenleri ümitsizliğe sevketmekteydi. Bir de üstüne üstlük hükümet birliklerinin bir sonraki rotasının Türkmen Sahra'ya yönelik olduğunu öğrenen bazı Türkmen urukları (Yomutlardan Şerif-Caferbay ve Çoni Atabay urukları, Göklenlerden ise Halka, Dağlı, Kayı, Dodurga, Hoca ve Şıh urukları) temsilcilerinden oluşan 12 kişilik bir heyet Bocnurd'a giderek Doğu Tümeni komutanı Can Muhammed Han'la görüştüler. Görüşmede Türkmenler, eğer Türkmen Sahra'ya bir hareket olacak olursa bölgedeki tüm Türkmenlerin mücadele edeceklerini bildirdiler. Ayrıca kendi uruklarının ise şimdiye kadar hükümet birliklerine karşı savaşmadıklarını da bildirmişlerdir. İsyancılar için bu denli zor bir zamanda hükümet birlikleri harekete geçtiler. İlk hedef Bocnurd bölgesiydi.[222]

Bu arada Türkmen Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Osman Ahund'a dönecek olursak, onun Türkmenler arasındaki eski nüfuzu kaybolmuştu. Artık Türkmenler ona pek itaat etmemekteydiler. Bunun bir sebebi de Allahyar Han, Nefes Serdar gibi savaşçı, lider vasıflı Türkmen yiğitlerinin ön plana çıkmış olmasıydı. Ayrıca Recep Ahund'un faaliyetleri de Türkmenlerin beraber hareket etmesini engellemekteydi. Yani Türkmenler, savaş yanlısı ve karşıtı olmak üzere fikir ayrılıklarına uğramışlardır. Elbette bunda İran hükümetinin de büyük "emeği" bulunmaktadır.

---

[216] H. Atayev, *a.g.e.*, 96; P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 57.
[217] H. Atayev, sayının 20 olduğunu belirtmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 97.
[218] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 57; A. Matufî, s. 221.
[219] H. Atayev, *a.g.e.*, 97.
[220] Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında kurulan İstiklal Mahkemeleri'yle ilgili geniş bilgi için bkz. Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul 1955; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, İzmir 1988; Ahmet Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul 1993.
[221] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 57; H. Atayev, *a.g.e.*, 97.
[222] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 58; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 98.

b) Bağımsızlığın Sona Ermesi

1925 yılı Ekim ortalarına gelindiğinde ayaklanmacı Türkmenlerin etrafı ateş çemberiyle sarılmaktaydı. Ancak hükümet birlikleri harekete geçmeden önce 15 Ekim tarihinde İran komutası Göklenlerin hanlarını Bocnurd'a davet etti. Veli Han, Durdî Han ve Nefes Ali Han'ın hazır bulunduğu görüşmede onlara Türkmenlerin arasına giderek "barış" çağrısında bulunmaları teklif edilmiştir. Teklif götürmeyi kabul etmeleri üzerine Veli Han, Göklenlerin önderlerinden Nasır Emin Han ve Alaf Han'la, Durdî Han ve Nefes Ali Han ise Atabayların önderi Gök Sufî ile görüşmek için yola çıkmışlardır. Ancak daha onlar Türkmen Sahra'ya ulaşmadan, 17 Ekim'de Kılıç İşan köyünde Allahyar Han, Nasır Emin Han, Nur Geldi Han, Kadir Han, Ata Berdi Han, Kerim İşan ve Bay İşan gibi Göklenlerin önderlerinin bulunduğu toplantı yapılmıştır. Bu toplantı da daha öncekiler gibi tartışmalı geçmiş ve yine savaş isteyenler ve istemeyenler olmak üzere iki görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Neticede Kerim İşan ve Bay İşan aleni bir şekilde İran yanlısı bir tavır sergilerlerken, Allahyar Han ve Nasır Emin Han ise kesinlikle savaşmak kararını almışlardır. Allahyar Han, Türkmenleri son damla kanlarına kadar özgürlük için mücadele etmeye çağırarak, asla boyun eğmeyeceklerini ifade etmiştir.[223]

Göklenler arasında görüş ayrılıkları yaşanırken 4 Ekim 1925'te de Kümüştepe'de Osman Ahund'un camisinde çeşitli boy ve urukların temsilcilerinden oluşan 150 kişilik bir toplantı yapılmıştır. Burada Türkmen komutanlarından Nefes Serdar "*konuyu tartışmanın kesinlikle lüzumsuz olduğunu ve ölümüne savaşacağını*" bildirmiştir. Toplantı sonrasında Cefarbayların büyük çoğunluğu, hükümet ordularını Türkmen Sahra'ya sokmama kararını onaylamışlardır.[224]

Yapılan karşılıklı görüşmelerde İran hükümeti Türkmenlerden silahlarını teslim etmelerini istemiştir. Silahlarını bırakmak istemeyen Türkmenler de onların bu isteklerini reddetmeleri üzerine İran ordusu 9 Ekim 1925 tarihinde Şeyh Hazal isyanını bastıran General Fazlolla Zahedi'nin hazırladığı savaş taktiğiyle harekete geçmiştir. Hükümet birlikleri Kümüştepe, Akkala ve Günbed-e Kavus istikametinde yola çıkmışlardır. 9 Ekim günü Rıza Han'ın adını taşıyan 350 kişilik alay birlikleri Karasu'dan hareketle Hocanefes'e girmişler ve 10 Ekim'de savaşsız ele geçirmişlerdir. İran ordusu hiç durmadan ilerledi ve aynı gün Kümüştepe'yi de tek bir kurşun sıkmadan işgal etmiştir. Kümüştepe'yi ele geçiren hükümet askerleri Türkmenlerin evlerine yerleşmişlerdir. İşgalle birlikte askerler halkı talan ve yağmalamalara başlamışlar ve aynı zamanda tecavüz ve şiddet de uygulamışlardır. Halkın bir

[223] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 63; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 100-101.
[224] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 68; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 103-104.

kısmı Sovyetler Birliği'ndeki kardeşlerinin yanına koşarken, eli silah tutan erkek nüfus ise Nefes Serdar'ın ordusuna katılmıştır. SSCB tarafına genelde kadın, yaşlı ve çocuklar kaçmışlardır. 10 ile 13 Ekim tarihleri arasında 500 kadın ve 150 yaşlı sınırı geçmiştir. Toprakları işgale uğramış bu Türkmenler kaçarlarken mallarını ve hayvanlarını bırakmak zorunda kalmışlar. Elbette ki bu geride kalan mal ve hayvanların tümü İran askerlerince talan edilmiştir.[225]

Diğer taraftan Akkala üzerine hareket eden İran ordusu, Sallah köyü yakınında Türkmen birlikleriyle çatışmaya girmişlerdir. Bu çatışmada, Annageldi Serdar, Binbaşı Basiri'yi tuzağa düşürerek esir almış ve daha sonra da öldürmüştür. Bu haberi duyan Rıza Han, Sallah köyünü ve onun halkını hayvanlarıyla birlikte ateşe verilmesini emretmiş ve katliam gerçekleşmiştir.[226] İyi techizatlı İran ordusu karşısında dayanamayan Türkmenler yenilgiye uğruyorlar ve hükümet birlikleri Akkala'yı ele geçirmişlerdir.[227] Arda arda gelen yenilgiler Türkmenleri ciddi bir biçimde sarsmıştır. Ancak, Günbed-e Kavus yakınında bulunan Türkmenler, 19 Ekim'de 800 atlı birlikler halinde İran ordusuna karşı harekete geçmiştir. 22-23 Ekim'de Kümüştepe'ye gelen Türkmenler burayı kuşatmışlardır. İki gün süren savaşlar sonucunda dişlerine kadar silahlanmış İran askerlerine karşı dayanamadılar ve geri çekildiler. Bu arada Gök Sufî ve Hoca Hüseyin adlı Türk subayın komutasındaki birlikler Günbed-e Kavus bölgesinden Kocuk ve Omçalı'ya doğru harekete geçmişler ise de, İran orduları tarafından geri püskürtülmüşlerdir.[228]

Türkmenler üzerine hareket etmekte olan üçüncü muharebe kolu, 23 Ekim 1925'te Bocnurd üzerinden geçerek, Bocnurd'un kuzeybatı cihetinde bulunan Karet köyünü savaşsız ele geçirmiştir. Türkmenlerin ana birlikleri ise Karet'in kuzey yönünde bulunan Şabat

---

[225] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 69-70; H. Atayev, *a.g.e.*, s. 106-107.

[226] M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 129; İran ordusunun bu katliamına tanıklık eden ve Türkmen halkının duçar olduğu bu zulmü Mämmet (Muhammet) şair *Tapmadım* ("Bulamadım") adlı şiirinde şöyle anlatmaktadır:

Gün içinde aglap[ağlayarak] gam [keder] boldı [oldu] başım,
Zulum başdan akıp [akarak] ot[od] aldı [sardı] daşım [dışım],
Sallah yurdunda birce [biricik] gardaşım,
Kıyamatlık Nurı şıhım tapmadım [bulamadım].

Aydar [söyler] Mämmet yaman [kötü] güne sataşdım [rastladım],
Zalımdan [zalimden] gorkıma [korkarak] hakıkat [gerçekten] gaçdım [kaçtım],
Karasuvun [Karasu'nun] üstünden Galacık geçdim,
Oglan-uşak [çoluk-çocuk] maşgalamı [ailemi] tapmadım [bulamadım].

Altı bentten oluşan şiirin tam metni için bkz. H. Ovnuk, *Eyran Türkmenlerinin Medeniyetinin Tarıhı*, s. 54-55.

[227] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, s. 70.

[228] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 107.

mevkisinde toplanmışlardır. Hükümet birlikleri de iki kola ayrılarak, Şabat'a ve Karnov köyüne doğru hareket etmişlerdir. 23 Ekim 1925'te Karnov köyü de işgal edilmiştir.[229]

İşgaller karşısında çekilmek zorunda kalan Türkmen birlikleri İran ordusuna karşı en önemli savaşlarını Kılıç İşan köyü yakınında gerçekleştirmişlerdir. Göklenlerden Allahyar Han'ın emrindeki 500, Caferbaylardan Nefes Serdar idaresinde 2 000 ve Atabaylardan Gök Sufî önderliğindeki 2 000 Türkmen savaşçısının bir araya gelmesiyle Türkmenlerin sayısı 4 500 kişiyi bulmaktaydı. Ekim sonunda gerçekleşen savaşta Türkmenler zafer kazanmışlardır. Ancak savaş malzemelerinin bitmesi üzerine ve anlaşmazlıklar nedeniyle Türkmenler dağılmak zorunda kalmışlardır. H. Atayev, savaşa bizzat katılan ve daha sonra sınırı geçerek Türkmenistan'a gelen savaşçı Türkmenlerle yaptığı mülakatta görgü tanıkları, Türkmenlerin başarısızlıklarının en önemli nedeni olarak 'başsızlığı' göstermişlerdir.[230] Savaş meydanında bile her uruk komutanının kendi kafasına göre hareket etmesi kötü sonuçların doğmasına neden olmuştur.[231] Yani Türkmenler arasında peşine takılıp gidebilecekleri bir liderin olmayışı, daha doğrusu "çok sayıda liderin" olması hezimeti getirmiştir. Evet Türkmenler, ne yazık ki "generallerin fazlalığı" nedeniyle İran orduları karşısında fazla dayanamamışlardır. Tabiî ki İran askerlerinin de iyi silahlanmış olduğunu unutmamak gerekir. Yukarıda en son bahsettiğimiz olaylar sonrasında Türkmen Sahra, kısa bir süre içinde tamamen İran ordularının işgaline uğramıştır. 1 Kasım 1925'te Günbed-e Kavus da savaşsız işgale uğramış ve taktik gereği üç noktadan harekete başlayan ordular bu şehirde birleşmişlerdir. (Bkz. EK - 22).

Bu arada yüzyıllarca hüküm süren Türk Kaçar Hanedanlığı da resmen sona ermekteydi. 31 Ekim 1925 yılında Beşinci Meclis Ahmed Şah'ı tahttan indirmiş ve yerine geçici olarak Rıza Han'ı tayin etmiştir. Bu tarih, Türkmenlerin ayaklanmasının doruk noktasından düşüşe geçtiği tarihe denk gelmektedir. Yani, Rıza Han'ın da şahlığa uzanan yolu Türkmenler üzerinden geçmiştir.

Toprakları işgale uğramış olan savaşçılar son çare olarak Sovyetler Birliği dâhilinde bulunan Türkmenistan'a geçmişlerdir. 8 Kasım 1925'te Allahyar Han ve Nasır Emin önderliğindeki birlikler Türkmenistan'a geçtiler ise de, tüm akraba ve birlikleriyle birlikte geçmedikleri için liderleri geri döndüler ve 12 Kasım'da hep birlikte sınırı geçtiler. 7 Kasım 1925'te Yomutların Atabay uruğundan Gök Sufî, Gök uruğundan Muhammed Nefes, Akyolma uruğundan Kılıç Han, Düyeci uruğundan Bayram Durdî ve diğerleri sınırın

[229] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 107.
[230] R. Tapper de çalışmasında Türkmenlerin 'başsızlığına' değinmektedir. Bkz. R. Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, çev. F. D. Özdemir, Ankara 2004, s. 459.
[231] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 109-110, 112.

ötesindeki Türkmen topraklarına geçmişlerdir. 12 Kasım 1925'te Osman Ahund[232] (Bkz. EK - 23), Nasır Emin Han ve diğer Türkmen boy önderleri Türkmen Sahra'yı terk ederek Türkmenistan'a geçmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra Nefes Serdar da aynı yolu izlemiştir. Türkmen Sahra'dan Türkmenistan'a geçenlerin sayısının 3 000 civarında oldukları bilinmektedir.[233] 1925 yılı Aralık başında Türkmen Sahra'daki Türkmen ayaklanması tamamen bastırılmış durumda bulunuyordu.[234] Türkmen Sahra'nın işgale uğramasından sonra 19 Kasım 1925'te Recep Ahund[235] (Bkz. EK - 24, EK - 25) ve Annacan Ahund Türkmenleri "temsilen", Tahran'a meclise gitmişlerdir.

[232] Osman Ahund'un Türkmenistan'daki hayatıyla ilgili bilgimiz olmamakla beraber, onun Türkmenistan'a giderken iki eşini de götürdüğü ve birinin gittikten hemen sonra öldüğüne dair bilgiler mevcuttur. Osman Ahund'un kendisinin ise, dönemin SSCB Genel Sekreteri olan Stalin tarafından 1937 yılında uygulanan "temizlik" çerçevesinde katledildiği sanılmaktadır.

[233] M. Durdıyev, Ş. Kadırov, *Dünyâdaki Türkmenler*, Aşgabat 1991, s. 49.

[234] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 113-115.

[235] Recep Ahund, Tahran'a kurucu meclise giderken, onun altıncı oğlu Ahmet (1909-1943), sınırı aşarak 1926'da Türkmenistan'a geçmiştir. Ahmet daha sonra Sayadî soyadını, Ahundov-Gürgenli olarak değiştirmiştir. Babasının Ahund ve ana topraklarının Gürgen olmasından dolayı bu soyadını seçmiştir. Leningrad'da Tarih-Felsefe ve Edebiyat Enstitüsü'nü bitiren Ahmet, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Kızıl Ordu saflarına katlıyor ve 1943 yılında savaş meydanında vefat etmiştir. (Bkz. EK - 26). Çok sayıda şiir ve hikayeye imza atan Ahmet Ahundov-Gürgenli'nin hayatı üzerine ilmi araştırmalar yapan Türkmen araştırmacısı Kasım Nurbadov hazırladığı tezin yanı sıra bir de yazarın eserlerinin bir kısmını derleyerek 1992 yılında *Gürgen Cülgelerinde* adıyla geniş okur kitlesine sunmuştur. Bkz. Ahmet Ahundov-Gürgenli, (yay. haz. K. Nurbadov), *Gürgen Cülgelerinde*, Aşgabat 1992, 223 s. Ayrıca bkz. Kasım Nurbadov, *Ahmet Ahundov-Gürgenlinin Edebi Mirası*, Kandidatlık Dissertasiyasının Avtoreferatı, Aşgabat 1994. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, Ahmet'in dedesi -yani Recep Ahund'un babası- Allahkuli Sayadî (1813-1901) da İran Türkmenleri arasında yaşamış olan ünlü şairlerdendir. Allah Kulî Sayadî'nın edebi hayatıyla ilgili bilgi için bkz. H. Ovnuk, *Eyran Türkmenlerinin Medeniyetinin Tarıhı*, s. 29-35.

II. BÖLÜM

PEHLEVİLER ve TÜRKMENLER

Terki-dünyâ eyleyir, gelse rakıplar gaşına,
Bil, polatdan bina bolgan, budur Türkmen galası.
Mahtumkulu[*]

Son Kaçar hükümdarı Ahmet Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle birlikte İran'da yeni bir hâkimiyet, yani Rıza Han önderliğindeki Pehlevi Hanedanlığı tarih sahnesine çıkmış, daha doğrusu çıkarılmıştır. İngiltere'nin Orta Doğu'daki çıkarları açısından fevkalade kilit nokta teşkil eden İran'da, Türklerin hâkimiyeti de artık tarih sayfalarındaki yerini almıştır.

İngiltere'nin eski siyasetçilerinden Bouvin ile Azerbaycan Türklerinden politikacı Halil Melikî arasında şöyle bir diyalog yaşanmıştır; Melikî, İran yöneticilerini sert bir dille eleştirdikten ve ülkedeki bütün fesat, yolsuzluk, hırsızlık ve kargaşaların kaynağı olarak İngiltere'yi gösterdikten sonra Bouvin'e sormuştur: "*Siz bizden ne istiyorsunuz, neden bu faşist ve karanlık çeteleri destekliyorsunuz? Neden ülkede bağımsız ve milletin halini düşünen bir hükümetin işbaşına gelmesini engelliyorsunuz? Neden, neden, neden?* ". Bu soruya Bouvin'in cevabı çok 'basit' olmuştur: "*Petrol, petrol, petrol. İran petrolü İngiltere İmparatorluğu endüstri ve taşıma araçlarının %75'ini çalıştırmaktadır. Bu kaynak kaybedilirse endüstri, tarım, denizcilik ve hava taşımacılığımızın %75'i yok olacak demektir.*"[236] Dönemin İngiliz dış politikasının yaratıcısı Lord Curzon'un İran'la ilgili düşünceleri ise şöyleydi: "*Akdeniz'den Pamir'e kadar uzanan vassal devletler zincirini oluşturmayı ve sadece Hindistan sınırlarının savunması değil, imparatorluğun daha uzaktaki (bölgelerine de) bağlantı sağlamayı hayal ediyordu… Bu tampon devletler zincirinde… İran, hem en zayıf, hem de hayati önem taşıyan halka idi.*"[237] Bu iki alıntı, Orta Doğu'nun en önemli ülkesi konumundaki İran'ın aslında İngiltere'nin neden 'sahiplenmeye' çalıştıklarının açık göstergesidir. Aşağıda bahsedeceğimiz siyasi entrikaları anlayabilmemiz için olayların arka planına bakmamız gerekecektir. Burada ise İngiltere gerçeği karşımıza çıkacaktır. Zira, Sasani İmparatorluğu'ndan sonra, Zend hanedanlığı hâkimiyetini saymazsak, İran tarihinde

[*] Mahtumkulu'nun şiiri için bkz. *Magtımgulı*, s. 254'de "Türkmen Binası" adlı şiiri.
[236] Alıntı için bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 22.
[237] Z. A. Arabadjyan, *a.g.e.*, s. 12.

ilk defa hâkimiyet Türklerin elinden çıkacak ve İngiltere destekli Rıza Şah Pehlevi'yi tarih sahnesine çıkaracaktır.

A) Orta Doğu Satranç Tahtasında İngiltere'nin Şah'ı: Rıza Han

Türkiye'de İran Şehinşahı Rıza Şah[238]'la ilgili yaygın klişeleşmiş görüşe göre, Rıza Şah, Atatürk'e hayran ve onun icraatlerini ülkesinde tatbik eden şahsiyettir.[239] Ancak Türkiye'de, onun ülke yönetimini ele alışı ve hangi dış gücün desteğini aldığını ortaya koyan pek bir araştırma yapılmamıştır. Elbette bunda 'iyi komşuluk' sloganının da etkisi muhakkak vardır. Ancak, genel olarak İran ve İran Türkleri üzerinde kaleme alınan çalışmalarda Rıza Şah'ın yönetime gelişi ve "icraatlerinden" pek bahsedilmemesinin bir nedeni de genelde Batı kökenli kaynak ve araştırma eserlerinin ağırlıklı olarak kullanılmış olmasıdır. "Kukla" Şehinşah'la ilgili anlatacaklarımız sanırız ilgi çekecektir.

12 Ağustos 1918 tarihinde İngiltere'nin yoğun baskısı neticesinde Ahmed Şah, Samsamü's Saltana'nın yerine Vosugu'd-Devle'yi başbakan olarak atamak zorunda kalmıştı. Zira Samsamü's Saltana, İran'ın bağımsızlığı için, yapılan birçok antlaşmanın feshi veya değiştirilmesi için adımlar atmaktaydı. Aslında Ahmet Şah, Vosugu'd-Devle'den nefret etmekteydi. Hatta İngiltere Dışişlerinde bu konuyla ilgili olarak "*biz ordumuzu çıkardığımız anda, Şah istediğini yapar*"[240] tarzında görüşler mevcuttu. Bu nedenle Tahran'daki İngiliz maslahatgüzarı Percy Cox, Şah'ı kontrol altında tutabilmek için Tahran yakınında İngiliz askerlerinin mutlaka bulunması gerektiği görüşündeydi.[241] İngiliz yanlısı Vosugu'd-Devle kabinesi 9 Ağustos 1919 yılında Tahran'da, İran'ı tümden İngilizlere bağımlı kılacak antlaşmaya imza atmıştır.[242] Bu "kara" antlaşmaya göre ekonomi, finans ve orduda düzenlemeler yapılması için İngiliz maliye danışmanları ve askeri uzmanları İran'a

---

[238] 16 Mart 1878 doğumlu Rıza Şah'ın babası Abbas Ali, Mazenderan'ın Sepîd-kûh bölgesinden bir İranlı, annesi Türk'tür. Mezhepleri Şiî/Caferi'dir. Sepid-Kûh'un Eleşt kasabasında yoksul ve soylulukla ilgisiz bir ailenin çocuğu olan Rıza, genç yaşta başıbozuk neferi oldu. Sonra Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği şartlar için eşkiyalık yaptı. Onbaşı ve çavuşken İngilizlerin dikkatini çekti. İngiltere tarafından muntazam bir şekilde himaye edilerek yükseltildi. Annesi ve zevceleri Türk olmasına, kendisi de çok iyi Türkçe konuşmasına rağmen, dehşetli bir İran milliyetçisi kesildi ki bu yolda oğlu, kendinden de ileri giderek Türklere çok zulmedecektir. Rıza Şah, Kaçarlar zamanında kullanılan Türk ünvanları mirza, hanım'ı bırakarak oğullarına şâpûr (şâhpûr), kızlarına şâh-duht (yani şah-oğlu ve şah-kızı) dedirtti, şâh-duht çocukları vâlâ-güher ünvanı ile prens ve prenses sayıldı. Bkz. Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, I, Ankara 2005, s. 806.

[239] Bahman Nirumand, Rıza Şah'ın Adolf Hitler'e karşı derin bir sempati duyduğunu yazmaktadır. Bkz. Bahman Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)*, çev. A. Gelen, Ankara 1968, s. 26.

[240] Houshang Sabahî, *British Policy in Persia 1918-1925*, London 1990, s. 42.

[241] Z. A. Arabadjyan, *a.g.e.*, s. 17.

[242] Z. A. Arabadjyan, *İran: Protivostoyaniye İmperiyam (1918-1941)*, Moskva 1996, s. 18, İran-İngiltere antlaşma metni için bkz. s. 219-221; H. Atayev, *Osvoboditelnoye dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, Aşhabad 1970, s. 41; C. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, Ankara 1992, s. 420.

geleceklerdi. Bu reformları gerçekleştirmek için İngiltere hükümeti İran'a borç vermekte, bunun karşılığında ise gümrük ve diğer gelirlerini İngiltere'ye garanti olarak sunmaktaydı.

Ancak Tebriz'de başlayan ayaklanmalar tüm ülkeye yayılınca Vosugu'd-Devle kabinesi gidecek ve 4 Temmuz 1920'de Ahmed Şah, Moşire'd-Devle'yi başbakan olarak atamıştır. Bu kabinede ise daha sonra Başbakanlığa kadar yükselecek olan Mosaddık (1882-1967), Hukuk veya Adalet Bakanı olarak yer almıştır. Ancak İngilizler Moşire'd-Devle'yi istemiyordular, onun antlaşmaya karşı olduğunu ve engel teşkil edeceğini biliyordular. Bu nedenle de onu devirmek için Gilan'da Hükümet'in kazak birliklerinin mağlubiyetini ve 21 Eylül 1920'de Reşt'ten ayrılmak zorunda kalmalarını kullandılar. İngilizler, kazak birliklerinin Rus subaylarının değiştirilmesini ve İngiliz askeri uzmanlarının danışmanlık yapmalarını ve eğer İran hükümeti bunu kabul etmezse para yardımının kesileceği tehdidinde bulunmuştur. Bunun üzerine Moşire'd-Devle, bu durumu İran'ın içişlerine müdahale olarak değerlendimiş ve istifa etmiştir.[243] Bunun üzerine Sepahdar Azam, İngilizlerin teklifini kabul ederek başbakanlık koltuğuna oturmuş ve Rus subayları uzaklaştırılmış, kazak birliklerinin başına ise Serdar Humayun getirilmiştir. Ancak, Sepahdar da antlaşmayla ilgili olarak Moşir'le aynı çizgide durmaktaydı. Bu nedenle İngiltere yeni bir başbakan adayı arayışına girmiştir. Adaylar arasında yapılan elemelerden[244] sonra Said Ziya Tabatabaî üzerinde karar kılınmıştır. Şimdi ise sıra bu darbeyi gerçekleştirecek "cesur" bir ordu komutanına ihtiyaç vardı. Burada ise aşağıda da bahsedeceğimiz İngiliz casusu Erdeşir Reporter faktörü ön plana çıkmıştır.[245] Erdeşir hatıralarında, kazak birliğinde beğendiği subay olan Rıza Han'ı bizzat kendisinin General E. Ironside'a tavsiye ettiğinin altını çizmektedir.[246] 1921 darbesi dönemiyle ilgili yazılarında Erdeşir Reporter "*o dönemde Londra'daki Askeri Bakanlık ve Hindistan'daki Kral Yardımcısının talimatıyla, General E. Ironside'la aramızda yakın işbirliği başladı*"ğını belirtmektedir.[247]

21 Şubat 1921'de İran'da İngiliz destekli darbe gerçekleşiyor ve 25 Şubat'ta İran tarihinde "*siyah kabine*" olarak adlandırılan Said Ziyaeddin Tabatabaî Hükümeti işbaşına gelmiştir. Bu tarih Kaçar Hanedanlığının gayr-i resmi olarak son bulduğu tarihtir. Darbenin gerçekleştirilmesinde Kazvin kazak birliklerinin komutanı Rıza Han önemli rol oynamıştır. Yeni kabine daha sonra Rıza Hanı kazak tümenlerinin başına geçirmiştir. 21 Şubat darbesinin gerçekleşmesinde "*Rıza Han Savadkuhi (Rıza Han daha general rütbesini almamıştır) ve*

[243] Z. A. Arabadjyan, *a.g.e.*, s. 29.
[244] Adaylar arasında yapılan elemeler için bkz. Z. A. Arabadjyan, *a.g.e.*, s. 32-35.
[245] E. Bayur, *a.g.m.*, s. 111.
[246] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 145-146.
[247] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 146.

İngiliz General E. Ironside, ülkedeki siyasi sorunları ancak silah gücüyle çözmek mümkün… 1921 yılı Şubat başında General Ironside ve yardımcısı Albay Esmeys - ülkedeki İngiliz elçisi Norman'la konuyu görüşmeden ki onlar onu pek de akıllı ve sır tutabilen birisi olarak görmüyordular – İran'daki siyasi sorunları çözmek için bizzat İranlı subayların elleriyle askeri darbeyi gerçekleştirmeye karar vermişlerdir".[248] General Ironside, anılarında şöyle yazmaktadır: "*İran'ın ihtiyacı olan şey, lider idi. Ben bu ülkede milleti peşinden sürükleyeblecek bir kişiye rastladım. Bu Rıza Han idi…*"[249] 14 Ocak'ta Ironside'ın günlüğünde şu cümleler yer almaktaydı: "*Gerçekte, bu ülkede bizim sorunları aşmamız için askeri diktatörlük en iyi yöntemdir, olaylaın ancak bu şekilde gelişmesi İngiliz silahlı kuvvetlerinin İran topraklarını terk etmesini sağlayacaktır, aksi durumda zararlı sonuçlar doğabilir…*"[250] 12 Şubat 1921'de Rıza Han ile Ironside ve Esmeys son kez görşmüşlerdir. Bu görüşmeden sonra General günlüğüne şu notu düşmüştür: "*Bugün Rıza'yla sohbette, ben tüm İran kazaklarının komutasını ona verdim. O, gerçekten de tam bir erkek. Bugüne kadar İranlı subaylar arasında onun benzerine rastlamadım. O riyakâr değil ve açık sözlü birisi*". 15 Şubat 1921'de Ahmed Şah'la görüşmede E. Ironside, Rıza Han'a devlet yapısındaki yüksek makamın tahsis edilmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak Şah bu isteği reddetmiştir. 21 Şubat gecesi Rıza Han komutasındaki 2 500 kazak atlısı, İngiliz subayların da yardımıyla Tahran'a yürümüş ve neredeyse hiçbir engelsiz darbeyi gerçekleştirmişlerdir. Sepahdar'ın başbakanlığına son verilerek, İngilizlerin tercihi olan Tabatabaî iktidara getirilmiştir.[251]

Ancak Tabatabaî Hükümeti de fazla ayakta kalamıyor ve Mayıs sonunda Tabatabaî Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır. 4 Haziran 1921'de Kavam es-Saltana - Tabatabaî tarafından hapsedildiği zindanden çıkarılarak - Ahmed Şah tarafından başbakanlığa getirilmiş ve kurulan yeni hükümette Rıza Han, Askerî Bakan olarak tayin edilmiştir.

Ahmed Şah, başlangıçta Rıza Han'a güven duygusuyla yaklaşmıştır. Hatta Gilan ayaklanmasını bastırmasındaki başarısından dolayı değerli taşlarla süslenmiş kılıç bile hediye etmiştir.[252] Ancak zamanla Ahmed Şah, Rıza Han'ın hareketlerinden rahatsız olmaya başlamıştır. Hiç kuşkusuz bunda Rıza Han'ın İngiliz destekli olmasının önemli bir payı vardır. Ahmed Şah'ın etrafındakiler Rıza Han'a suikast düzenlenmesi için Şah'a yoğun baskı yapmışlardır. Ancak Şah, her seferinde onları reddetmiştir. Bu suikast girişimlerinden biri de

[248] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 141-142.
[249] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 143.
[250] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 143.
[251] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 144; Prenses Süreyya, *Sürgündeki Prenses Süreyya*, s. 302. Hatıratın bu kısmı Muhamed Rıza Şah'ın anılarından oluşmaktadır.
[252] Z. A. Arabadjyan, *a.g.e.*, s. 104.

Tahran'da gerçekleşmiştir. Kaşkayların[253] önderi Sovlet'd-Devle'nin oğlu Muhammed Hüseyin Kaşkaî bu olayı şöyle anlatmaktadır: "*Babam üç bin silahlı savaşçısıyla birlikte Şah'ı merasimle karşılamak için çıktı ve Şah ve erkânının dinlenmesi için çadırlar kurdu. Bizzat ben babamın yanındaydım ve bu törende bulunuyordum. Serdar Sepah* (Rıza Han – A. A.) *her yerde Şah'ın yanında bulunuyordu. Kısa boylu, toplu Ahmed Şah'ın yanında uzun ve dikkat çekici vücuduyla ilginç bir görüntü oluşturuyordu… Babam, Ahmed Şah'ın üzgün ve hoşnutsuz olduğunu düşünüyordu. O'nun yüreği Serdar Sepah'ın hareketlerinden dolayı kederliydi. Babam O'na "Eğer siz Serdar Sepah'ın hareketlerinden çok rahatsız iseniz emredin, ben hemen onu tutuklayayım"dedi. Şah çok teesürle "Dikkatli ol, Allah korusun Serdar Sepah duymasın" dedi*".[254]

1923 yılı Ekim sonunda Ahmed Şah, Avrupa'ya gitmeden - ki bir daha da İran'a dönemeyecektir - önce Rıza Han'a yeni kabineyi kurma görevini vermiştir. Bunun öncesinde İngiltere'nin Tahran'daki elçisiyle sohbette Ahmed Şah, Percy Loren'e, Rıza Han'ın "*kendisine ve veliahdına aleni olarak hakaret ettiğini, gerektiği an iki kardeşi de zincire vuracağını söylediğini*" belirtmiştir.[255]

Ahmed Şah'ın ülkesinden ayrıldığı gün de Rıza Han aşağılamalarına bir yenisini daha eklemiştir. Şah'ın ülkeden ayrılacağı gün onun gideceği istikametinde iki şeref kıtası bulunması kararı alınmıştır. Birinci kıta ordu karargâhının tam karşısında, ikinci şeref kıtası ise Bageşah kapısı önünde yerlerini almışlardır. Ahmed Şah, şeref kıtası önünden geçerken ihtiram gösterilmediği gibi, Şah'ı uğurlayanlar aniden hiçbir duyuru yapılmaksızın arabasının yavaşça Bageşah alanına geldiğini görmüşlerdir. Şah'ın kendisi ise hazırlanan çadırda yerini almıştır. Rütbeli subaylar, hükümet azaları ve katılımcılar arasındaki üst düzey insanlar Şah'a kendi hürmetlerini bildirmişlerdir. Bu arada Serdar Sepah, öne çıkmıştır. Ahmed Şah ona, şeref kıtasının kendisine saygı gösterisinde bulunmadıklarını söylemiştir. Ancak Rıza Han, durumu düzeltmek için hiçbir şey yapmadığı gibi saygısızca susmuştur. Çılgına dönen Ahmed Şah, olanlara kendisi bir bahane uydurmak zorunda kalmış ve hükümdar forsunu taşıyan işaretlerinin arabasında bulunmadığını söylemiştir. Ardından o, kendisini uğurlamaya gelenlere İran'dan ayrıldığı için çok üzgün olduğunu, ayrıca, gitmeden Kum şehrine uğradığını ve ulemayla sohbet ettiğini söylemiştir. Şah, ülkesinden ayrılmanın kendisini çok üzdüğünü tekrar etmeye başladığında Rıza Han, O'nun yanına gelerek bir şeyler fısıldamıştır. Bunun üzerine Şah, apar topar vedalaşmış ve arabasına binip gitmiştir. Rıza Han'ın, Şah'ın

[253] Kaşkaylarla ilgili geniş bilgi için bkz. Tagi Abulkasım oglı İbragimov (Şahin), *Gaşgaylar*, Bakı 1988.
[254] Z. A. Arabadjyan, *a.g.e.*, s. 106.
[255] H. Sabahî, *British Policy in Persia 1918-1925*, London 1990, s. 176. Bkz. Z. A. Arabadjyan, *a.g.e.*, s. 109.

son konuşmasını bitirmesine bile tahammülü kalmamıştır. Rıza Han hemen Dışişleri Bakanı Furugî'ye (1877-1942)[256], - herhalde Şah'ın fikir değiştirerek Tahran'a geri döneceği endişesini taşıdığından olsa gerek - Ahmed Şah'ı İran sınırlarına kadar takip etmesini söylemiştir.[257]

14 Şubat 1925 tarihinde İran Meclisi önemli ve tarihi bir karar almıştır. Bu karara göre Rıza Han, Genelkurmay başkanlığına getiriliyor ve onu bu görevden ancak meclis kararıyla azletmek mümkündü.

29 Ekim 1925'te İran Meclisi Kaçar Hâkimiyetinin sona erdiğini onaylamıştır. 85 milletvekilinden sadece 5'i buna red oyu kullanmışlardır. Kaçar tahtı veliahdı Muhammed Hasan Mirza tutuklanmış ve sınırdışı edilmiştir. 6-12 Aralık 1925'te yapılan Anayasa Meclisi'nin çalışmaları sonucunda 300 üyeden 257'si Rıza Han'ın İran tahtına çıkmasına onay verirken, sadece 3[258] kişi red oyu kullanmıştır.[259] 25 Nisan 1926'da Rıza Şah, Pehlevi soyadını alarak kendisini İran tarihinin ilk çağına bağlamak istedi. Artık İran'da Rıza Şah Pehlevi'nin diktatörlük yılları da başlamış bulunyordu.[260]

İngiltere tarafından 1925'te Rıza Han'ın Pehlevi Kralı olarak Şahlık tahtına getirilmesi, İran tarihinde bir Şah'ın doğrudan yabancı devletlerce tahta çıkarılmasının ilk örneğidir. Millet Meclisi'ne *ahır* diyen Rıza Şah'ın - ki Şah birine kıyak geçmek istediğinde, onu ahıra alın derdi! (yani milletvekili seçin demektir!)[261] - Mustafa Kemal Atatürk'ü örnek aldığını söylemek pek de doğru bir yaklaşım değildir.[262] Oberling'in de belirttiği gibi, Rıza Şah'ın reformlarının Atatürk'ünkiler gibi birbirine bağlı, bütünlük içerisinde olduğu söylenemez. Diğer bir sonuç da, Pehlevizm söyleminin Atatürk'ün söylemlerinden birisi olmadığıdır. M. Kemal'in tersine Şah, iyi tasarlanmış bir programda organize olmuş bir

---

[256] Muhammed Ali Furugî: Fars Pehlevi rejiminin büyük teorisyeni, İran'da İngiltere ajanlarının en önemli isimlerinden ve bu ülkede Mason teşkilatının kurucularındandır. Aslen Musevi olan Furugi, Fars şovenizmi-Pan İranizm'in oluşmasında ve uygulanmasında belirleyici rol üstlenmiştir. I., II., III. dönem milletvekili, 2.Meclis'te Başkan, beş kez dışişleri bakanı, dört kere maliye bakanı, üç kez adliye bakanı, dört kere savaş bakanı, 1 kere ekonomi bakanı ve 4 defa başbakan olan Furugi, Pehlevi diktatörlüğünün kurulmasında, Rıza Han ve daha sonra oğlu Muhammed Rıza'nın tahta getirilmesinde esas rolü oynamıştır. Bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 22 (10. dipnot).

[257] Ahmed Şah'ın gidişiyle ilgili bilgiler H. Mohtarî'nin *Tarih-e Bidari-ye İran*, Tehran 1347 (1968), s. 208-210 adlı eserinden aktarılmıştır. Bkz. Arabadjyan, *a.g.e.*, s. 109-110.

[258] Red oyu kullananlardan biri de M. Mosaddık idi. Farah Pehlevi red oyu verenelerin sayısının 4 olduğunu belirtmektedir. Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 124.

[259] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 163.

[260] Türkiye'nin o dönemde Tahran Büyükelçilisi olan Ş. M. Esendal anılarında Rıza Şah'la görüşmesinde, Şah'ın kendisine "İngilizlerin son ana kadar muhalif olduğunu" söylediğini yazmaktadır. Bkz. Şevket Memduh Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Ankara 1999, s. 86. Ancak bu sözler gerçeği yansıtmamaktadır.

[261] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 22, 24.

[262] Türkiye'de bu konuda P. Oberling'in makalesi bulunmaktadır. Bkz. P. Oberling, "Atatürk and Rezâ Shâh", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1994, s. 651-659; "Atatürk ve Rıza Şah", çev. H. Mert, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 12, 1997, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, s. 209-214.

devrimci hareketin başında değildi. İran'ın kuzeyine uzanan demiryolu[263] muhtemelen onun en müessir icraatiydi.[264]

Mustafa Kemal'in arkasında gelişen siyasi organizasyon ve meşruiyeti ile Türk Milleti bulunurken, Rıza Han'ın arkasında "dost" İngiltere vardı. Altyapıları bakımından değerlendirildiğinde, Mustafa Kemal'in iyi bir eğitim görmüş iken, Rıza Şah köylü bir altyapısıyla basit bir askerdi; eğitimi azdı[265] ve batılı bir demokrasinin nasıl işlediğini doğrudan gözlemleme imkânını bulamamıştı.[266] George Lenczowski Rıza Şah'ı şöyle tanımlamaktadır: "*O despotik ve hırslı şahsiyetiyle, şahsi arzularını tatmin etmede keyfî hareketlere meyleden, gerçek bir yönetim hukuku kavramına uzak ve gerçek bir devlet adamı ve milletinin atası özelliklerini taşıyan Mustafa Kemal'deki özgüvenden yoksun bir kişiydi*"[267].

Rıza Şah sanıldığı gibi kendi ülkesinin düşmanı değildi, sadece düşmanla işbirliği yapmıştı o kadar. Aksine aşırı bir Fars milliyetçisi olduğundan, İran'da Fars veya İranî toplulukların yoğun olduğu bölgelere büyük yatırımlar yapmıştı. Fars etnik kimliğini taşıyanlara da işsizlik ve diğer konularda güvenceler vererek onların gönlünü almayı başarmıştır. Pehlevî rejiminin başta kalmasının en büyük nedeni de Fars etnik kimliğini taşıyanlara sırtını dayamış olmasıdır.

B) İran Pehlevi Rejiminin Temeli: Farsçılık

Avrupa tarzı askeri ve teknik gelişimi İran daha Ağa Muhammed Şah Kaçar döneminde (1795-1797) benimseme yoluna gitmiştir. Dönemin kaynakları bizzat Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın kendi ana dili Türkçe dışında Arap, Fars ve Batı dilleri arasında da Fransızca bildiğini söylerler. Ağa Muhammed Şah'ın Batı dünyasına gösterdiği bu ilgisini yeğenlerinden Abbas Mirza[268] daha ciddiye alarak ağabeyi Fetih Ali Şah döneminde (1797-1834) gerek ordunun başı ve gerekse de veliaht olarak görev yaptığı zamanlarda İran'da "Avrupa tarzı gelişimin" temellerini atmıştır. Onun döneminde başta askeri olmak üzere çok sayıda İranlı Batı'ya eğitim için gönderilmiştir. XIX. yüzyılın ortalarında İran bürokrasisinde yer alan çok sayıda memur Abbas Mirza zamanında Avrupa'ya gönderilerek orada eğitim almış şahıslardı. Abbas Mirza aynı zamanda başta askeri olmak üzere çok sayıda reform

[263] 1875'te İran'da hiç demiryolu yoktu (Osmanlı Devleti'nde 4632 km.); 1870'te İran'da hiçbir telgraf hattı yoktu; 1875'te 3966 km. telgraf hattı yapılmıştır (Osmanlı Devleti'nde 1870'te 36059 ve 1875'te 37643 km. telgraf hattı). Bkz. Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, I, s. 811.
[264] P. Oberling, Atatürk ve Rıza Şah", çev. H. Mert, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. 214.
[265] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 174.
[266] Amin Saikal, "Kemalizmin İran ve Afganistan'daki Etkileri", çev. H. Mert, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 14, 1999, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, s. 272.
[267] George Lenczowski, *The Rise and Fall of the Shah*, Princeton 1980, s. 19-25. Bkz. A. Saikal, *a.g.m.*, s. 275.

girişiminde bulunmuş[269], ancak 1833 yılında Meşhed'de ani ölümü bu girişimlerinin yarıda kalmasına neden olmuştur[270]. Abbas Mirza'nın İran'da başlattığı reform girişimlerini bir diğer Türk vezir Emir Kebir (Mirza Taki Han) sürdürmek istemişse de önce 1851'de görevden alınmış ve 1852'de uğradığı bir suikast neticesinde girişimleri sonuçsuz kalmıştır.[271]

İran'ın gelişmekte olan Avrupa ile temasları daha XV-XVI. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Özellikle Portekiz denizcileri aracılığıyla kurulan bağlantılar daha sonra İngiliz ve Fransızların Doğu'ya açılmak arzusuyla daha da genişledi. XVIII. yüzyılın başlarında ise İngiltere artık Hindistan üzerinde söz hakkını eline geçirmişti. Buradaki Türk Babürlü Devleti'nin (1526-1858) zayıflaması İngilizlerin Hindistan'daki denetimi rahatlıkla ellerine geçirmesine neden oldu. 1858 yılında ise İngilizler buradaki Babürlü Devleti'ne son verip Hindistan'ı Büyük Britanya'nın bir parçası ilan ettiler. Bundan sonra İngiliz tahtına çıkan krallar, Galler ve Büyük Britanya kralı ünvanı yanında Hindistan hâkimi adını da almaya başladılar.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar Çin'den Atlantik Okyanusu'na kadar olan geniş arazide hâkim olan siyasi gücün adı Türklerdi. Anadolu, Irak-Arap, Arabistan, Mısır ve Kuzey Afrika'nın tamamı, hatta Orta Afrika'nın kuzey kısımları, Balkanlar Osmanlı Devleti'nin elinde bulunuyordu. Dicle'den Amu-Derya'ya, Kafkasya Derbent'inden[272] Umman'a kadar olan toprakların sahibi ise bir diğer Türk devleti Kaçarlar idi. Orta Asya'da Şeybanilerin devamcıları olan Hive, Buhara ve Kokand hanlıkları, geniş Kazakistan ve Bozkır sahasında ise Juz devletleri bulunuyordu. Hindistan ise Türk Babürlü Devleti'nin elindeydi. Ellerinde bulundurdukları bu devasa toprak parçası ile Türkler XVI-XIX. yüzyıllar arasında dünyanın 1/3'den fazlasına egemendiler. Dönemin birçok Batılı gezgini bu geniş arazide hiçbir zorluk çekilmeden Türkçe anlaşılabileceğini söylemektedirler. Köken, dil, din ve kültür birliği Türkler arasında büyük bir avantaj olsa da, Türk toplumlarının büyük sorunları bulunuyordu. Her ne kadar bu devletler arasında geniş çaplı askeri çatışmalara 1750'den itibaren son verilse de birtakım sorunlar bulunuyordu. Türkler siyasi ve askeri bakımdan pek de ileri değillerdi. Örneğin, dönemin en önemli askeri aracı olan top sadece Osmanlı ve Kaçar ordularında bulunuyor, Babürlü, Orta Asya hanlıkları ve devletleri ise kılıç ve kalkanlarla donanmışlardı.

---

[268] Abbas Mirza, İran'da reform faaliyetlerini yaparken aynı zamanda kuzeydoğuda yaşayan Türkmenlerin üzerine ordularını sevkederek katliamlar gerçekleştirdiğini de belirtmeliyiz.

[269] F. Sümer, "Kaçarlar", *İslam Ansiklopedisi*, *TDV*, XXIV, İstanbul 2004, s. 53.

[270] Nasır Necemî tarafından yazılan *İran der miyane tufan ya şerh-e zendegani-ye Abbas Mirza Naibü's-Saltana* , Tehran 1336 (1957) adlı eserde, Abbas Mirza'nın reform faaliyetleri hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Abbas Mirza'nın faaliyetleiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Y. Karadaniz, *a.g.e.*, s. 73-144 (Feth Ali Şah Dönemi); Nina Alekseyevna Kuznetsova, *İran v pervoy polovine XIX veka*, Moskva 1983.

[271] Mirza Taki Han, yani Emir Kebir'le ilgili geniş bilgi için bkz. Y. Karadeniz, *a.g.e.*, 175-178, 180-183.

Eğitim alanında da büyük bir gerileme söz konusudur. XVI. yüzyılda çıkan mezhep çatışmaları Osmanlı dâhil ta Orta Asya'ya kadar geniş Müslüman dünyasında sıkı bir skolastik eğitim ve din anlayışının yerleşmesine neden olmuştur. Ticari anlamda da büyük bir çöküş söz konusudur. Bu denli geniş topraklara egemen Türkler arasındaki bütün transit ticaret gayrimüslimlerce sürdürülmekteydi. Neredeyse bütün büyük şehirlerde Ermeni, Yahudi tüccarların kolonileri bulunuyordu. Özellikle Ermeni tüccarlar geniş ticari imtiyazlara sahiplerdi. O denli ki, ünlü Alman filozof İmmanuel Kant dahi eserlerinde Ermeni tüccarlarının konumundan şöyle söz etmektedir: "*Başka bir Hristiyan halk olan Ermeniler arasında, kendine özgü, özel bir ticaret ruhu hüküm sürer; Çin sınırlarından, Gine kıyılarındaki Korso Burnuna kadar, kuzeyden doğuya, güneyden batıya, neredeyse eski kıtanın tamamını kaplayan bir bölgede ticaret yaparak ilerlerler*"[273]. Safevilerin başkenti İsfahan'ın dışında Yeni Culfa denilen bir yerde Şah I. Abbas Ermeni tüccarları için bir şehircik yaptırmıştı[274]. Ticaretle ilgilendiklerinden dolayı doğal olarak bu tüccarlar birden fazla dil biliyorlardı. Doğu dilleri dışında Batı dillerinden Fransızca, İngilizce, Rusça ve İspanyolca bilen çok sayıda tüccar bulunuyordu. Kaçar, Babürlü, Orta Asya ve hatta Osmanlı devletleri de bu amaçla onlardan yararlanmaktaydı. Osmanlı'daki Tercüman Odası'nda faaliyet gösterenlerin başlangıçta gayrimüslimler olduğu bir gerçektir. Yine Safevi döneminde İran'ın Rusya ve Avrupa'ya gönderdikleri sefirleri de Ermeni kökenliler oluşturmaktaydı. Bu tüccarların Türk olmaması ve Batı ile sefaret düzeyinde kurdukları ilişki bir süre sonra olumsuz etki ortaya çıkaracaktır. Onlar Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ederken, özellikle 1789 Fransız Devriminden sonra ortaya çıkan milliyetçilik akımından daha fazla etkileneceklerdir. Bu yüzden Doğu ülkelerinde ilk milliyetçi etkilenmeleri azınlıkta olan grupların, özellikle de Ermeni ve Parsî toplulukların gösterdiklerine şaşırmamak gerekmektedir.[275] İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçirmesinden sonra İngilizler bölgedeki Parsîlerle işbirliği yaptılar. İngilizler çok sayıda Parsî ve Ermeni ailenin çocuklarının Avrupa'da eğitim almasına destekte bulunmuşlardır[276]. Fars milliyetçiliği anlayışının Hindistan'da ortaya çıkması ve oradan İran'a yayılması bundan ileri gelmektedir.

---

[272] Derbent tarihiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, Moskva 1963.

[273] Alıntı için bkz. Bogos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernlik*, çev. A. Yılmaz, İstanbul 2002 (2. Baskı), s. 13.

[274] B. A. Bayburtyan, *Armyanskaya koloniya Novoy Dujulfi v XVII veke*, Yerevan 1969, s. 21.

[275] "*Ermeniler'e özgü bir siyasal ifade biçimi oluşturma yolundaki ilk adımlar Hindistan'daki Ermeniler tarafından 18. yüzyılın ikinci yarısında atılmıştır. İngiliz Aydınlanması'yla yakın temas halinde olan Hindistan Ermenileri, bağımsız ya da değil, bir devlet kurmanın yolları, koşulları, bunu getireceği sonuçlar ve olası coğrafi ittifaklar, hatta, gelecekteki bu devletin şekli ve anayasası üzerine kafa yormaya başlamışlardır*". Bkz. B. L. Zekiyan, *a..g.e.*, s. 77.

[276] Vagif Arzumanlı – Nazim Mustafa, *Tarihin Kara Sehifeleri*, Bakı 1998, s. 9.

Fars etnik kimliği ve bilinci Hindistan'da şekillenip gelişmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Ruslar ve İngilizler Doğu'daki Türk bölgeleri üzerinde geniş çaplı yayılma politikası izlemeye başladılar. Onlar Türkler karşısında Türk egemenliği altında olan gayrimüslim ve gayri Türk gruplarla sıkı ilişki içindeydiler. Ruslar Kafkasya'yı ellerine geçirdiklerinde Ermenilerle ittifak kurarken, aynısını İngilizler Hindistan'daki Parsîlerle oluşturdular. Bugün dahi Hindistan'da önemli nüfusa sahip 50'den fazla etnik grup yaşamaktadır. Bunlar arasında Tamiller, Marathiler ve Parsîler Batılı güçlerle sıkı ticari ve kültürel bağlar kurmuşlardı. XVIII. yüzyılda Avrupa'dan Hindistan'a çok sayıda misyoner akın etti. Bunların amacı Hıristiyanlığı yaymaktı. Hindistan'da kurulmaya başlanılan matbaalar ve yapılan yayınlar da buna hizmet ediyordu. Bu anlamda ilk kitap 1561 yılında Portekiz misyonerleri tarafından "*Hristos'un Manevi Öğretisinin Kısa Açıklaması*" adıyla basılmıştır. Kitap Latince basılmıştı. Ancak daha sonra misyonerler yerlilerin dilini öğrenerek öğretilerini bu yolla yapmaya başladılar. 1578 yılında Tamil alfabesi ve dilinde "*Hristos'un Öğretisi*", 1616 yılında ise Marathi dilinde "*Puranın Hıristiyanları*" adlı yerel dillerde misyonerlik amaçlı yayınlar çıktı[277]. Batılı Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri sınırlı olsa da onlar Hindistan'a ilk matbaayı getirenler olarak büyük katkıda bulunmuşlardı. İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirmeleriyle burada her türlü etkinlik yapılmaya başlanıldı. Hint dilleri ve özellikle de Sanskrit[278] dili öğrenilmeye başlanıldı. Sanskrit diline ve edebiyatına büyük önem verilmesinin gerekçesi Batı bilim çevrelerinde Hint-Avrupa tezine[279] artan aşırı meraktı. Ama bir süre sonra araştırmacılar Hindistan'ın diğer etnik ve kültürel zenginliklerini de fark ettiler. Bunlardan biri Parsîler'di. Parsîler, adları üzerinde eski Pers kimliğini taşıyan ve Zerdüşt inancını koruyan, Arapların İran'ı ele geçirmesinden sonra Hindistan'a göç etmiş ve Gucerat[280] bölgesinde yaşayan ve Gucerati[281] denilen bir dil konuşan küçük bir İranî topluluktu.

---

[277] Almaz Yazberdiyev, *Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi*, çev. A. R. Annaberdiyev, İstanbul 2005, s. 18.

[278] Sanskrit, kelime olarak *cilalanmış, düzenlenmiş, kusursuzlaştırılmış* manalarını taşımaktadır. Sanskrit dili kelime bakımından dünyanın en zengin birkaç lisanından olup, asıl olarak ehemmiyet kazanması Hint kutsal metinlerinin yazılmasıyla başlar. Bu dilin en son halinde 15'i ünlü, 37'si ünsüz olmak üzere toplam 52 harf vardır. Bunlar da kendi aralarında genizden çıkma, bükümlü vs. gibi bölümlere ayrılmaktadırlar. Günümüzde halk tarafından kullanılmayan Sanskrit dilini bilenler, bu dilden Hint tarih ve dinini araştırma alanında faydalanmaktadırlar

[279] Hint-Avrupa teziyle ilgili bilgi için bkz. J. P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde*, Ankara 2002.

[280] Hindistan'ın Gücerat eyaletinin yüzölçümü 196 024 km² olup toprak büyüklüğü bakımından ülkede 7. sırada bulunmaktadır. İdari merkezi Gandinagar olup en büyük kenti de Ahmadabad'dır.

[281] Günümüzde Hindistan'ın Gücerat bölgesinde yaşayanlar bölgenin adına istinaden Gücerati olarak bilinen dili konuşmaktalar. 2002 yılı rakamlarına göre dünyada Gücerati dilinde konuşan 46 milyon kişi bulunmakla beraber bunun 45 milyonu Gücerat bölgesinde yaşamaktadır. Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde bulunan Gücerati dili, Hindistan'ın 23 resmi dilinden birisidir. Gücerati diliyle ilgili geniş bilgi için bkz. L. V. Savelyeva, *Yazık Gudjarati*, Moskva 1965; G. A. Gardona, *Gujarati reference grammar*, Philadelphia 1965.

Pars veya Parsî adı, İran'da Pers döneminde (M.Ö. 550 – M.Ö. 331) aristokratik kesime verilen bir isimdir. Pars adının ortaya çıkışı I. Darius tarafından dikilen Bisutun yazıtlarında ve Tevrat'ın ilgili bölümlerinde geçmektedir. Bisutun yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Pars adı, Kiros ve Darius'un "süvari" veya askeri güçlerine verilen bir tanım olup[282], etnik bir ad değildir. Göçebe Partların İran'ı ele geçirmesi ve ülkeye Pehlevi kimliğini kazandırmasına rağmen Parslar kendi konumlarını korudular ve Sasanilerle yeniden ortaya çıktılar. Ancak Sasanilerin çöküşü ve Arapların İran'ı ele geçirmesi üzerine bu Pars denilen dini-siyasi topluluk aileleriyle birlikte Hindistan'a, yani "*Bombay'ın yakınındaki Gücerat eyaletine*"[283] göç ettiler.[284] İşte İngilizler Hindistan'ı ellerine geçirdiklerinde karşılarına çıkan Gücerat'taki Parsîler bunlardı.

Bu Parsîlerden biri de Hindistan'daki (Bombay'dan) Parsî kökenli Reporter ailesi olmuştur. Bunlardan ilki Erdeşir Reporter, eğitim için Hindistan'dan İngiltere'ye gönderilmiştir. Erdeşir, Cambridge Üniversitesi'nde eğitim almış ve özellikle eski İran tarihiyle ilgili derslere yoğun ilgi göstermiştir.[285] Daha sonra İngiliz Gizli Servisine alınan Reporter 1893 yılında İran'a gönderilmiş[286] ve İran'da sıkı bir Fars milliyetçiliği yapmıştır. 1905-1911 İran İnkılabı sırasında aktif faaliyette bulunan Erdeşir Reporter, ülkenin önde gelen siyasiyleriyle gizli irtibatta bulunmuş, Bahtiyarî ve diğer yarıgöçebe boyların yaşadıkları yerlere "ziyarette" bulunmuştur. Erdeşir'in İngiltere için gerçekleştirdiği en önemli faaliyeti ise, 1921 darbesinin hazırlığında yer almasıdır.[287] Erdeşir kendi hatıralarında, İran kazak birliğinde beğendiği subay olan Rıza Han'ı bizzat kendisinin General E. Ironside'a tavsiye ettiğinin altını çizmektedir.[288] 1921 darbesi dönemiyle ilgili yazılarında Erdeşir Reporter "*o dönemde Londra'daki Askeri Bakanlık ve Hindistan'daki Kral Yardımcısının talimatıyla, General E. Ironside'la aramızda yakın işbirliği başladı*"ğını belirtmektedir.[289] Daha sonra oğlu Şapur Reporter babasının çizgisini devam ettirerek 1953'te Musaddık'a karşı

---

[282] İsun Quar, "Bir Devrimin Perde Arkası", *Güney Azerbaycan*, Sayı 4, (İlkbahar) 2005, Ankara, s. 90. Benzer bir açıklama Mesudi'de de yer almaktadır: "*Hidram'ın on yedi oğlu vardır ve her biri cesur birer süvariydi (Faris). Ata iyi bindikleri için Förs diye adlandırılmışlardır*". Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, İstanbul 2004, s. 132.

[283] A. Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 21.

[284] "*Parsîlerin Hindistan'daki şimdiki yerlerine gelmeden önceki muhaceretleri hakkında bidiklerimiz iki kaynağa dayanmaktadır: bir Zerdüştî rahibi olan Navsari'li Bahman Kay Kabad'ın Yazdigird takvimi ile 969 (m. 1600)'da manzûm olarak yazdığı 'Kissa-i Sancan' ve XVIII. asrın sonuna doğru Dastur Şapurci Manockci Sancana (1735-1805) tarafından yazılmış bir eser olan 'Kissa-i zartuştyan-i Hindustan va beyan-i ataş bahram-i' navsari*'. Bkz. Ant. Pagliaro, "Parsîler", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, IX, Eskişehir 1997, s. 510.

[285] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 146; Ayrıca bkz. Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, V, Sayı 3, (Sonbahar) 1999, Ankara, (İran Özel Saysı), s. 111.

[286] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 145.

[287] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 145.

[288] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 145-146.

darbenin mimarlarından olmuştur[290]. İngiliz desteğinde İran'daki İranî halklar üzerinde eski İran kimliğini canlandıran genç ve Batı'da eğitim almış onlarca Parsî aydın ve bürokrat çalışmaktaydı. Çağdaş Fars dili ve edebiyatının temellerinin de Hindistan'da atılması bir tesadüf değildir[291].

N. M. Halhid'in belirttiğine göre, Hindistan'da İran'a yönelik bir Pars, yani Fars anlayışının oluşturulması için bizzat İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi Uorren Hastings'in emriyle Avrupa'da Ari tezinin savunucularından biri olan Charles Wilkins Hindistan'a gönderildi[292]. Hindistan'a gelen Ch. Wilkins ilk iş olarak Fars harflerini metalden döktürdü. Ardından 1781 yılında Farsça ilk kitap olan *İnşa-i Hirkerni*'yi Kalküta'da bastırdı. Bir yıl sonra ise Farsça resmi belgelerin yayınına başlanıldı. 1801 yılında ise Bombay'da da Farsça kitapların basımına başlanıldı. Yayınlanan eserlerde Fars dili ve kültürünün zenginliğine dikkat çekilmekte ve Farsça konuşan bütün İranî kimliklere Fars kimliği yakıştırılmaktaydı. İran'da Farsçılık anlayışının ortaya çıktığı tarih olan XX. yüzyılın başlarına kadar Hindistan'da zengin basılı bir Farsça yayıncılık bulunuyordu[293].

İran'da Farsçılık akımının ortaya çıktığı tarih 1905-1912 yıllarını göstermektedir. Bu zamana kadar Farsçılık kültürel düzeyde yürütülmüştü. Bu dönemde bürokratik düzeyde özellikle İngiltere ve Rusya'nın desteğini alarak devlet içinde bir güç haline gelen Fars yandaşları aşamalı biçimde 1921-1925 yılları arasında İran'da iktidara gelecek ve özellikle Vosugu'd-Devle (1919) ve Ziyaeddin'in (1921) başbakanlıkları zamanında devlet içindeki bütün kademeleri ellerine geçireceklerdir

İşte bütün bu eğriler, inişler, çıkışlar, karışımlar ve bütünleşmeler içinde Paniranist söylemin bölge tarihine egemen olduğu 1925 yılı öncesi ve sonrasında İran tarihine bakmak gerekmektedir. Bugün İran'da son seksen yılda egemen olan ve Batı tarihçiliğinde de güçlü biçimde destek gören Paniranist tarih söylemine göre, "*Oğuz işgalcileri öncesi İran, İslam dinini kabul etmiş homojen bir Pers, dolayısıyla Fars kimliğini temsil etmekteydi. Selçuklularla birlikte İran uzun yıllar Türklerin esaretinde kalmış, en nihayet bu esarete 1925 yılında son verilmiştir. Buna rağmen Farslar bu bin yıllık sürede kimlik, dil, kültür ve diğer yönlerden kendi varlıklarını koruyarak ve Türk kimliğine karşı İran kimliğinin savunucusu olarak ayakta kalmışlardır. İran'daki Türkler aslında (özellikle de İran Türklerinin %80'i oluşturan Azerbaycan Türkleri) Türk olmayıp, Türk-Moğol işgalcilerin zoruyla Türkleşmiş*

[289] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 146.
[290] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 22-23.
[291] Geniş bilgi için bkz. A. Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 19-20.
[292] C. A. Storey'den alınan bu bilgiyi Yazberdiyev aktarmaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 19.
[293] Bu yayınların geniş bir listesi için bkz. A. Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 20-22.

İranî halklardır. Fars kimliği bu topluluklarla birlikte genel İran'ın tek ve yegâne temsilcisidir"[294]. Her şeyden önce şunu belirtelim ki İran, gerek etnik, gerek siyasi, gerek kültürel, sosyal, dilsel ve diğer yaşamsal etkinliklerinden dolayı tek yönlü ve tek kutuplu bir ülke olmamıştır. Arap - İslam hâkimiyeti ve ondan önceki Sasani ve daha önceki Pers imparatorlukları döneminde de böyle bir tekilleşmiş İran sosyo-kültürel kimliğinden söz edilemez. İran veya İranlılık adı verilen öğe hep coğrafî bir yaygınlık olarak süre gelmiştir. Bu coğrafi tanımın Ari adı ve kimliği ile özleştirilmesi net değildir. Avesta'da geçen *İranviç* tanımı muhtemelen Hint-Avrupaî kimliğe sahip kayıp kimlik Harezmî/Horazmi denilen toplulukların coğrafî mekânını tanımlıyor olmalıdır. Bu tanım Mitraist dinsel kimlik içinde yer alan bir mekâna gönderme gibi görülür. Nitekim, bütün araştırmalara rağmen Mitraizm'in kökeni belirlenmediği için buna etnik bir ad atfetmek doğru değildir. Zerdüştlük bu Mitraist dinsel yapısı içinde sıyrılıp çıkmıştır. Çıktığı çevrenin Orta Asya'nın merkezi ve güneybatı yakası olduğundan burada dinsel bir çatışmaya neden olmuştur[295]. Mistik öğeli olup, sonradan Firdevsi'nin *Şahname*'sinde edebi bir yapıya dönüşen, muhtemelen Karahanlılardaki *Alp-Er-Tonga* kahramansı anlayışı[296] ile Türk–İran(i) gibi ayrışma içeren Turan–İran tezadı da ilk kez Zerdüştlüğün ortaya çıkışıyla Mitraist dinsel yapı içinde beliren eski ve yeni dindarların kimliğini tanımlasa gerek. Avesta'da yer alan göndermeler bunu söylemeye bize hak vermektedir. Ancak bu Mitraizm'in Hint-Avrupaî gibi tek bir etniksel bağı kapsadığını söylemeye fırsat vermemektedir. Zira, eski ve sonraki dönem Türk inanç yapısında da bu inancın kalıntılarına rastlanmaktadır. Hatta, bu belirginlik Türk dinsel ve sosyal yaşam tarzında diğer etniklerinkinden daha net görülmektedir. Yine bu Mitraizm'in Türk kimliği ile özdeşleştiği anlamına gelmemelidir. Aral gölü çevresinde kaynaşıp duran eski etniklerin sınırları belirlenmediği sürece bu konuda ortaya atılacak tezler araştırmacıları bir ileri bir geri çekip duracaktır. Zerdüşti öğelerin İranî yapıya daha yakın olduğu bir gerçektir. Ancak buradaki İranilik karma bir bünyedir. Bazı araştırmalarına göre, bu tarz karma öğelerden biri de *İranviç* tanımı olmalıdır. Onlara göre, "son takı gibi duran *viç* mekân belirleme veya bir soyu yerel bir yapıya bağlama ekine" bakarak İran adının Ari adından farklı olarak *üst* veya coğrafî yer anlamlı olduğu söylenilebilir. İlginç olan, Sasanilerin bu adı hangi gerekçe ile benimsedikleri ve işgal ettikleri ülkelerin geneline verdikleridir? Burada sadece bir öngörüde bulunmak mümkündür. Bizce, *İranviç* tanımı dinsel bir tanımdır. Buradaki Turan-İran dinsel çatışmasından doğmuştur. Bu da Turan tanımını ne eski, ne de bugünkü yaygın söylemin

[294] Bu ve benzeri tezler İran tarihçilerinden Ahmet Kesrevî tarafından işlenmiştir. Bkz. A. Fazıli, *a.g.e.*, s. 20-21.
[295] Bu konuda bkz. Sergey Grigoreviç Klyaştorny - T. İ. Sultanov *Türkün Üç Bin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2004, s. 20-32.
[296] Bkz. E. N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s. 129-132.

aksine birebir Türklerle bağlantılı olmadığını gösterir. Turan ve İran adı Aral gölü havzasında bir ileri bir geri seyir izleyen homojen olmayan kimliklerin kendi gelişim süreci içinden çıkmış olmalıdır. Zerdüşt inanç kurgusu Turan veya Turanî kimliği dışladığından, bu tanım İran'da hâkim Sasaniler tarafından doğudaki "*barbarlara*" verilmiştir. Muhtemelen, daha sonra çeşitli gerekçeler yüzünden (göçebe unsurlar gibi) Türkler bu adı tam benimsemiş olmalıdırlar. Özellikle iki tarihsel gerekçe bu söyleme destek vermektedir. Firdevsi *Şahname*'sinde Akhun-Sasani hükümdarlarının savaşını andıran nitelemeler ve Kaşgarlı Mahmud'taki *Alp Er Tonga* kimliğinin siyasal bir kültürel karşı koyma aracı olarak savunulması Turan kimliğinin Türklerin kendilerine yakıştırdığını söyleme fırsatı vermektedir. Mitrasit öğelerin (Öküz'ün kutsallığı, demir-ateş özleştirmesi ve içerdiği sembolik değerler, ışık öğretisi gibi öğeler) Türklerce de paylaşımı Turan atfını güçlendirmiş olmalıdır. Buradan yola çıkarak Sasanilerin İran adını benimsemeleri hakkında ortaya atacağımız teze gelmek amacındayız[297].

Bilindiği gibi Sasani öncesi İran, Part veya Parfiyalıların (M.Ö. 250 - M.S. 224) egemenliği altındadır. Bu hanedanın kurucuları olarak Dahae, yani Dai'ler[298] gösterilmektedir. Dailer, İskit/Sak[299] kökenli bir kavim olup, muhtemelen Hint-Avrupaî kolundan Turanî bir kimliğe sahiplerdi. Partlar Turanî kimlik içinden çıkmışlardı. Göçebe gelenekleri, hâkimiyet yapıları, idare olguları ve İran'ı kendi ülkeleri olarak görmeyip sadece bir hâkimiyet alanı olarak belirlemeleri Partların İran'daki yerleşik İranî kimliğe yabancı olduklarını, bunun dışında Orta Asya'da kök salmış bir Turanî kimliğini benimsediklerini göstermektedir. İşte bu kimlik ve hâkimiyet anlayışı karşısında Sasanilerin hem bir dayanağı olacak, hem de Partları işgalci konumuna düşürecek bir kimliğin *İran* adını benimsemeleri bir olasılık olarak görülmektedir. Böylece, İran adı siyasi bir pekiştirmedir. Sasanilerden sonra bölgede ortaya çıkan devletlerin bu tanımı kabullenmesi bir siyasal hak iddia etmeden ileri gelse gerek. İran adının ortaya çıkma gerekçesi olarak öngörülen bu tanım, diğer ve benzeri tanımlara göre biraz daha mantıklı gözükmektedir[300].

Halkların şekillenişi, etniksel özellikler alması oldukça karmaşık sosyal süreçleri içermektedir. Bu bakımdan İran coğrafya olarak birçok karanlık akislerin sık sık görünüp

---

[297] R. Blaga'nın *a.g.e.* eserinde s. 97'de şöyle denilmektedir: "*Ülke adı olarak İran'la ilk defa Sasaniler döneminde karşılaşıyoruz. Bu dönemden önce ülke, egemen halk veya aşiret adları örn. Med, Pars, Part, vs. ile adlanırdı. Sasani döneminde Zerdüştü dini devletin tek ve resmi dini ilan edildikten sonra, Avesta'da adı geçen ve bugünkü Orta Asya'da Harezm bölgesinde yerleşen mitolojik "İranviç" adı bütün ülke için kullanılmaya başlandı. Dolayısı ile, İran sözcüğü dinsel içerik taşımakta ve bütün İran ahalisinin Ârya ırkından oldukları ile ilgisi bulunmamaktadır*". Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Klyaştornıy – Sultanov, *a.g.e.*, s. 32-53.

[298] Dahae (Dai)'lerle ilgili bilgi için bkz. S. G. Klyaştornıy – T. İ. Sultanov, *a.g.e.*, s. 27-51.

[299] İskitlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Boris Nikolayeviç Grakov, *İskitler*, çev. A. Batur, İstanbul 2006.

[300] *Hata'î Külliyatı*, s. 24-28.

kaybolduğu aynaya benzemektedir. Aynaya akseden bu karanlık görüntüler, İran'daki etniklerin hayaletleşen varlığıdır. İnsan gibi, toplumların da ruhsal yapıları bulunmaktadır. Toplumu ayakta tutan doğasal denklemler olsa da, bir siyasi kurgu, bir kültürel bellek üzerinde birden fazla toplumun ruhi serüveni bulunmaktadır. İnsan yaşamı gibi, tarih bükülmeler, kaynaşmalar ve zikzaklarla doludur. Aslında tarihçi, tarihi kendi yaşamı gibi düşünmelidir. Hiç kimse kendi yaşamı için katışıksızlıktan söz edemez. Yaşam, insani kaynaşmalarla çoğalmakta, zenginleşmektedir. Bu tür zenginlik İran tarihinde bolca bulunmaktadır.

Dünya tarihi, psikolojik kırılmalar yaşayan bir insanın belleği gibi kırılmalardan, kesintilerden, unutmalardan, ezberlediği hikâyelerden, hiç unutmadığı etkili olaylardan oluşmaktadır. En çabuk unutulanlar başlangıç öyküleridir. Çünkü zaman ona ilişkin izleri hızla silmiştir. Kocamış bir tarih için bu tür unutmalar çok doğaldır. Arkeoloji bilimi, bütün çabalarına ve özverilerine rağmen bu unutulmuş geçmişle ilgili bize sadece kırıntıları aktarmaktadır. Bu kırıntılara dayanarak İran'da tarihsel yoğunluğun M.Ö. V. bin yılda netleşmeye başladığını söyleyebiliriz. Daha M.Ö. VIII ile VI. bin yıllarda birbiri ardına, bazen de eşit dönemlerde parlayıp sönen Karminaye, Siyalek, Tepe Çeşeali, Giyan, Parikan, Hasanlu uygarlıklarının gerçek sahiplerinin kimler olduğunu belirlemek hiç mi hiç mümkün değildir. İlkel görüntüleri içinde bize yaşamlarında kullandıkları alet ve gereçler dışında hiçbir şey bırakmamışlardır[301].

Orta Doğu eski çağı ve tarihin ilk dönemleri Sumerlerin ortaya çıkışıyla aydınlığa kavuşmaktadır. Kim oldukları ve kimlerden oldukları geride bıraktıkları onca kaynağa rağmen hâlâ belirlenmiş değildir. Yerli olmadıkları, bölgeye kuzeydoğu yönünden geldiklerini kendileri de söylerler. Onları kendi uluslarının ataları yapmak için birçok milletin tarihçisi adeta kavgaya tutuşmuş ama bir sonuç alamamışlardır. Tarihte hiçbir söze sahip olmayan, ancak ulusalcılık rüzgârı ile tarihsel hak iddiasında bulunan nereden geldikleri belirsiz toplumlar bile kendilerini Sümerlere bağlamışlardır. Bu modaya en son kapılanlar ise Sovyet zincirlerinden sökülen uluslar oldular.[302] Gürcüler, Kazaklar, Azerbaycan Türkleri şöyle dursun, özerk bir topluluk olan Mariler dahi yeni ulus tarihlerinin ilk bölümünü Sumerlere ayırmaktalar[303]. Tabii bunlar birer kötü tarih arayışlarından öte bir anlam ifade etmemektedir. Kimliklerini bilmesek de, gerçek şu ki Sümerler ortaya çıktıkları Mezopotamya çevresiyle

[301] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 71.
[302] Bu konuda İran Türkmenlerinden Begmyrat Gerey'in de bir çalışması bulunmaktadır. Bkz. B. Gerey, *5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, İstanbul 2004.

sınırlı kalmamış kültürel yönden İran'ın geniş bir kısmını da etkilemişlerdir. Bu yüzden İran tarihi adına bir Sumer etkisinden söz edebiliriz. Bu etki yoğun olarak Elamlarda görülür. Elam veya İlam, İran'da beliren ilk siyasal, kültürel ve sosyal bir yerel oluşumdur. Elamlıların kim olduğu üzerine ortaya atılan bir yığın teze rağmen birini benimsemek çok zordur[304]. Çünkü her tezin bir diğeri karşısında geçerli ve geçersiz yönleri bulunmaktadır. İhtimale en yakını, Elamlıların en son miladi 1000 yılında tarihte görülen ve adları dışında geride insani bir varlık bırakmayan Huzilerin ataları olduğu tezidir. Huzistan adı kayıp dil ve topluluk Huzilerin veya Elamlıların son ürünü olarak görülmektedir. Elamlarla ilgili günümüze yazılı metinler ve tabletler gelmiştir. Ancak bunların çözümlenmesi ve bir yere oturtulması şimdilik zordur. Bazı metinlere dayanarak Zagroş dil grubu kimlik tanımı yapılmışsa da bunun somut gerekçeleri net değildir. Bölgeyi M.Ö. III. binli yılların ortalarından itibaren kasıp kavuran siyasi güçleri Guti ve Lulubiler temsil etmiştir. Ciddi bir siyasi güçleri, baskıcı yapıları ile bu iki kimliği belirsiz topluluk İran ve Mezopotamya'nın eski tarihinde etkin bir iz bırakmışlardır. Bölgedeki mevcut etniklerin bu kavimleri kendi ataları olarak tasarlamaları hâlâ bir hayaldir. Tabii, bu uluslar kendi ırksal izlerini bir sonraki kavimlerde kaybettirerek ortadan kalkmışlardır. Ama günümüzden başlayarak bu izleri takip etmekle mantıksal bir sonuca ulaşmak doğru değildir. Bir sonraki dönemin İran coğrafyasının etkin siyasi güçleri Kassiler, Kaspiler, Mannalılar, Tapurlar, Mardlar, Amardlar, Kadusiler ve Medler veya Madalar olmuşlardır[305]. Bu kavimlerin kökeniyle ilgili sadece yaygınlaşmış tezler bulunmaktadır. Buna göre, Tapurlar Teberilerin, Amard ve Mardlar Gileklerin, Kadusiler Talışların ataları olmalıdır[306]. Ancak kesinleşmiş bir şey yoktur. En geçerli öngörüler bile Tapur adıyla Teber'in, Amord adıyla Amul'un etnonim benzeyişinden öteye gitmemektedir. İran'da en parlak siyasi güç olarak ortaya çıkan Medlerden günümüze ise hiçbir şey

---

[303] Mariler – Avusturalya'da oturan Aborojen bir topluluk olup, bazı kabileleri hâlâ ilkel yaşamlarını sürdürmektedirler. Ayrıca 1990 yılından sonra Gürcistan'da yayınlanan bazı makalelerde Gürcü – Sümer bağlantılarına dikkat çekilmiştir.

[304] Bunlarla ilgili bkz. İvan M. Dyakonov, *Oçerki İstorii Drevnego İrana*, Moskva 1961.

[305] Adı geçen topluluklar M.Ö. IX. yüzyıldan önce İran'ın yerleşik halkları olmuşlardır. bunların dilleri ve kimlikleri hakkında sadece iddialar bulunmaktadır. Bunlarla ilgili bilgi için bkz. İgrar Gabib oglı Aliyev, *İstoriya Midi*, Baku 1960.

[306] İran ve Batı tarihçiliğinde bu iddiaları doğrulayan bilgiler etnonimlere dayandırılmaktadır. Modern İran tarihçiliğinin kurucusu sayılan Muhammed Hasanhan E'timad-üs-Saltan ünlü eseri *Kitab-e et-Tedvin fi ehval-e Cibal-e Şervin* adlı kitabında, İran'ın, özellikle de İran'da ilk yerleşimlerin merkezi olan Hazar Denizi'nin güneyinde oturan ilk yerleşimler hakkında şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "*Hazar Denizi çevresinde bu kavimler yaşamışlardır: Tevrat'ta Magog, Kur'an'da ise Mec'uc olarak gösterilen Massagetler, Funuva, Ablanlar, Kadusiler, Amardlar, Allanlar, Guzlar, Türkmenler, Uzlar, Polovetsler, Özbekler, Kıpçaklar, Dağıstanlılar, Çeçenler, Lezgiler, Kalmuklar ve diğerleri yaşamışlardır. Mazenderan bölgesinde ise 4 kavim: Mard veya Maz, Tapur, Çil veya Kil, Kadusiler oturuyorlardı.*" Buradan da anlaşılacağı gibi bu kavimlerin birçoğu bölgeye sonradan yerleşmişlerdir. Yani İran tarihçilerinin bölgenin eski tarihine ilişkin bilgileri net değildir. Bkz. A. Fazıli, *a.g.e.*, s. 109-110. Yine İranlı tarihçiler Mazenderan adını bölgenin bulutlu olması

kalmamıştır. Dinsel kimlikleriyle ön plana çıkan bu toplumun yapı gereği geniş bir yazı geleneği olması gerekirken maalesef hiçbir Med yazısına rastlanmamıştır. İşte bu netleşmemiş etnikler üzerinden hareket etmek ve İran'da geçmişe ilişkin bir tarihsel altyapı tasarlamak bölgedeki hiçbir ulus için söz konusu değildir. M.Ö. VI. yüzyıl ortalarında çağdaş İran efsanesinin yaratıcıları olarak sunulan Persler ortaya çıktılar. Ancak onlar bir efsaneden öte İran ve Mezopotamya'nın belleğinin kara şövalyelerine benzemekteydiler. İranistikler onlar için İran'da uzun süre bir mekân aradılar ve en sonunda Pasargat'ta karar kıldılar. Ancak Persler için aranılan Pasargat, Parsua veya Parsuva gibi mekânlar da pek gerçekçi görülmemektedir. Çünkü hiçbir tarihsel delili yoktur. Tevrat, Persleri ve onların kurucusu Kiros'u Yahudilerin kurtarıcısı olarak sunmakta ve onu ilâhi güçlerle övmektedir. Ona göre, Kiros ve Persler Yahudileri Babil esaretinden kurtarmak için gelen kuzeyli işgalcilerdir[307]. Konuya ilişkin kaynak yokluğundan dolayı şimdilik Tevrat'a inanmak zorundayız. Ancak söz konusu işin içinde Yahudilik taassupları bulununca, Tevrat'a da inanmak her zaman doğru olmayabilir. İskender M.Ö. 331 Gavgamel savaşında Yahudilerin bu ilahi kurtarıcıları olan Persleri tek kılıçla ortadan kaldırdığında bölgenin tarihinde, Grek ve Doğu öğelerinin birleştiği bir Helenistik kültürün şekillendiği görülmektedir. Ucu Orta Asya derinliklerine kadar giden bu kültür İslam'a kadar etkisini azaltarak devam ettirmiştir. İskender sadece tek kişilik bir imparatorluk kurabildi. M.Ö. 323 yılında belirsiz ölümüyle ihtişamını da tabutuyla mezara gömdü[308]. Ama adı uzun süre yaşadı. Bazı inançların mistik kahramanına dönüştü. Ölmediği yeraltına veya başka dünyalara çekildiği söylendi. Bu söylentilerin kaynağında kuşkusuz Pers siyasal olgusuna duyulan nefret yatmaktaydı. Tek kişilik imparatorluk dağıldı. Selevikoslar en büyük toprakları kaptılar ve İran'ın büyük bir kısmına sahip çıktılar. Sadece kuzeybatıda küçük bir arazi Atropatena krallığına bırakıldı[309]. Atropatena adı, o günden günümüze Azerbaycan coğrafî adının proto-tipi olarak gelecektir. Gerek Pers, gerek İskender ve Selevikoslar uzun süre doğuda kaynamakta olan kavimler göçünün önüne geçerek İskitleri İran'ın sınırında beklettiler. Ancak M.Ö. X. yüzyılda Gobi Gölü çevresinde patlak veren büyük kuraklık Türklerin ataları Hun ve Tileri yerinden oynattı. Bunlar iki akraba topluluk olup Türk kimliğinin proto-tipleriydi[310]. Adları daha M.Ö. III. bin yılda Çin efsanelerine konu olmuştu. Onlar Chojları yerlerinden kovdular ve Çin'i almaya, burada bir devlet kurmaya

---

dolayısıyla Farsça "maz - bulut"tan geldiğini söylerken, ancak bir benzetmeden yola çıkarak bu iddiayı doğrulamaya çalışmışlardır.

[307] Tevrat, Daniel ve Ezakel Kısımları.

[308] İskender'in Doğu seferi hakkında bkz. İgrar Gabib oglı Aliyev, *Oçerk İstorii Atropatenı*, Baku 1989.

[309] Atropatena – şimdiki İran Azerbaycan'ı adı verilen bölgede M.Ö. IV. yüzyılda ortaya çıkan bir devlet olmuştur. Azerbaycan adının Atropatena'dan geldiği iddia edilmektedir. Bkz. İ. Aliyev, *Oçerk İstorii Atropatenı*, s. 11 ved.

zorladılar. Ardından Moğolların ataları Jungları daha doğuya ittiler. Ancak kuraklık canlarına tak edince Merkezi ve Orta Asya'ya saldırdılar[311]. Hemen yanı başlarında bulunan So veya Sak halklarına saldırdılar. Saklar Aral çevresindeki Kimmerleri yerlerinden oynattılar. Kimmerler peşlerinden gelen korkuyla Kafkaslar üzerinden Küçük Asya derinliklerine kadar sokularak Anadolu'da en parlak çağlarını yaşayan efsanevi kral Midas'ın devletine son verdiler. Felaket haberleri bir anda dönemin süper güçleri Urartu ve Asurları sardı. Anlatılan şeyler hiç de hoş değildi. Kimmerler bir salgın gibi önlerine çıkan her şeyi tehdit etmekteydi. Kimmer tehdidini bir diğer tehdit Saklar dindirdiler. Saklar İran'ın belleğine korkulacak en büyük güç olarak işledi. Perslerin büyük kralı ve Tevrat'ın peygamber kılıklı hükümdarı Kiros'un kafasını kestiler ve utanç verici biçimde öldürdüler. Persler ve Yahudiler peygamberlerinin bu acı verici ölümünü ele vermemek için ona doğal ölüm süsü verip, hayali bir mezar diktiler. Toplumlar kendi yarattıkları sürrealist kahramanlarını kolay kolay harcamazlar. Kiros da bunlardan biridir. Selevikosların son döneminde Amu-derya sınırlarında biriken Sak baskısını fazla durdurmak imkânsızdır. Bunlardan Dailer, diğer Massaget ve Sak gruplarını da yanlarına alarak İran'a girdiler. Birkaç ufak tefek çatışmanın ardından İskender'in varisleri de tarihe gömülmekten nasiplerini aldılar. Tarihte yok yoktur. Her güç bir alternatifi üreyince yok olmaya mahkûmdur. Dailer Part adıyla İran'da geniş sınırlı bir krallık kurup, göçebeliğin verdiği dayanılması güç sayesinde Roma'ya adeta meydan okudular. Bu savaşlarda birkaç Roma imparatorunu bile hakladılar. O zamana kadar aldığı büyük zaferlerle başı dönen Roma bu darbelerle kendini buldu. Doğu, sırların ve aşılması güç tılsımın sihirli bir büyüsü olarak Roma'nın karşısına çıktı. Daha Grekler, Prometeus'u Kafkas Dağlarına zincirlemekle Doğu'nun mistik olduğunu itiraf etmişlerdir. Oysa, Doğu'da her şey normaldi ve toplumlar tarihsel seyir içinde birbirlerinin yurdunu ele geçirip, bir sonra gelecek olan işgalciyi beklemekteydiler. Partların sonu Sasanilerle geldi. Sasanileri ise birkaç Arap-Müslüman darbesi yok etti. İran yeni bir din ve kimlikle tanıştı. Ancak bu tanışıklık kolay olmadı. Uzun süren direnişler, ayaklanmalar, iç ve dış hesaplaşmalar ve siyasi çatışmalar İran'ı şekilden şekle soktu. Tarihler IX. yüzyılın ortalarını gösterdiğinde İran'da birçok hanedanlık ortaya çıkmıştı: Tahiriler (821-875), Saffariler (867-1500), Samanoğulları (874-999), Saciler (889-929), Ziyariler (927-1090), Salariler (930-1200), Buveyhiler (932-1056) ve birkaçı daha. Simcuriler (910-1001) ve Gazneliler (1001-1187) Doğu İran'ı ele geçirip burada Türk devletler kurdular. Tarih 1040 yılını gösterdiğinde

[310] Bu görüşlerin doğruluğu Ermeni ve Gürcü kaynaklarınca tespit edilmiştir. Bkz. *Hata'î Külliyatı*, 28-32.
[311] Moğolların atalarıyla ilgili bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1995, s. 17.

Oğuzların geleceği Güney Türkmenistan sahrasında yatan Dandanakan kumları üzerinde dalgalanmaktaydı[312].

Selçuklularla İran'a gelen kalabalık Oğuz-Türkmen grupları ilk olmadıkları gibi sonuncu da değillerdir. İran'daki Türk nüfusunun ve yerleşimlerin tarihi, miladi başlarına kadar uzanmaktadır. Mevcut bilgiler ışığında Kafkasya bölgesinden Azerbaycan'ın içlerine ve Kuzeydoğu İran üzerinden Horasan'ın güneyine ve hatta Sistan'a kadar Türklerin yayıldıkları bilinmektedir. Kafkasya'dan gelen Hun, Ogur, Çur, Bulgar, Sabir, Hazar göçleri[313] Azerbaycan'da Selçuklu öncesi ciddi bir Türk varlığının oturduğuna işaret ederken, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının büyük ölçüde Türkleştiğini de ortaya koymaktadır. Bunlardan Sul/Çor, Hazar ve Çakurlu Türklerinin gerek Kafkasya, gerek İran Azerbaycanı topraklarında önemli yerleşimler edindikleri görülmektedir. Tarihçiler tarafından yanlışlıkla Kürt olarak tanıtılan ve şimdiki Muğan, Meşkin ve Erdebil çevresine dağılan Çakurluların, Ermeni yıllıklarında yer alan bilgilere göre Ogur/Bulgar kalıntısı oldukları bir gerçektir. Bunlar daha sonra Karakoyunlu ve Kızılbaş boyları arasında önemli bir yer işgal edeceklerdir. Doğuda ise İran'a yapılan ilk Türk göçleri ve yerleşimlerinin miladi başlarında Kırmızı ve Ak Hun gruplarının gelişiyle oluştuğu bilinmektedir. Bu göçler sonrasında Kuzeydoğu İran bölgesinde Hyon, Askil, Zavul, Kangar gibi Türk yerleşim alanlarının oluştuğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. Ayrıca Arap kaynakları VII. yüzyıldan itibaren Fars bölgesinde kalabalık Halaç ve Oğuz Türklerinin ortaya çıktığını söylemekteler. Gazneliler döneminde bunlara bir de Karluklu Türkleri katılacaklardır. Nitekim Gazneli Devleti'nin kurucuları da Karluklardır. Bunlar İran'daki Türk nüfus varlığının Selçuklulardan 1000 yıl öncesine kadar uzandığını göstermektedir. Dolayısıyla, resmi İran tarihçiliğinde Türklere yöneltilen "işgalci, barbar" gibi saldırgan bakış açı hiçbir biçimde kabul edilmezdir. Selçuklu öncesi yapılan ciddi Türk göçlerini dikkate aldığımızda Türker'in İran'daki varlığının Farslardan çok eski olduğu görülmektedir[314].

Selçuklular, Batı, Eski Sovyet ve çağdaş İran tarihçiliğinde tanıtıldığı gibi "barbar" bir siyasal kimlik olarak değil, İran'daki toplumsal hakları belli ölçüde gözeten bir güç olarak karşımıza çıkmaktalar. Nitekim İran'daki başta Farslar olarak diğer İranî topluluklara ait ilk edebi ve kültürel yapıtlar bu dönemden itibaren ortaya çıkmaya başlar. Selçuklular döneminde İran'ın dini ve mezhep cereyanları ve akımları bakımından parlak bir dönem geçirdiği, edebiyat bakımından zengin ürünlerin ortaya çıktığı bir dönem olarak bilinmektedir. Öte

---

[312] Bu konuda bkz. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002, s. 39-40.
[313] *Hata'î Külliyatı*, s. 29-30.
[314] *Hata'î Külliyatı*, s. 29-58.

yandan Selçuklular döneminde gelen yeni göçlerle İran'da kalabalık bir Türk nüfusunun oluştuğu söylenmektedir. Bu yeni ve taze güç, Haçlılar karşısında gerileyen İslam toplumlarının coğrafi ve kimlik bakımından ayakta kalmasını da sağlayacaktır. Doğal olarak kazanılan başarılardan birinci dereceden Selçukluların ve Türklerin yararlanması gerekmekteydi. Nitekim Selçuklularla birlikte siyasi bakımdan Orta Doğu ve Anadolu'nun Türk kimliği kazanması bunun bir göstergesidir[315].

Selçuklu ve ardından gelen kısa sürelik Horezmşahlar döneminden sonra Orta Doğu XIII. yüzyılın başlarında Moğol fetihlerine sahne oldu. Moğolların ilk dönemi sarsıcı olaylara neden olmuş ve bu şöyle veya böyle bölge ülkelerinin tarihine yansımıştı. Ancak çağdaş İran tarihçiliğindeki Moğollara yapılan ağır suçlamalar da büyük ölçüde anlamsızdır. Oysa İlhanlı dönemi (1256-1344) Türk dili ve edebiyatının parlama çağları yanında Fars dilli edebiyatın zirve noktası ve Fars dilinin kesin olarak Arapçanın yerini almasının bir göstergesi olduğu bilinmektedir. Başta V. V. Barthold olmakla çok sayıda Batılı araştırmacı İlhanlı dönemini, özellikle XIV. yüzyıl başlarını Fars dilli yazının gelişme dönemi olarak sunmaktalar[316]. Bu etki uzun süre hızını koruyacaktır. Moğol hâkimiyetini Türk nüfusu beslemekteydi. İlhanlılar döneminde de İran'da kalabalık bir Türk nüfusunun olduğu biliniyor. Bazı grupları ise Orta Asya'dan gelenlerle birlikte Anadolu ve Suriye'ye ve hatta Mısır'a gittikleri bilinmektedir. İlhanlı hükümdarlarının Moğolca yanında Türkçe öğrenmeleri ve bir sonraki dönemde Türkçe-Farsça sözlükler yazdırmaları İran'daki Türk nüfus yoğunluğuyla izah edilebilir. Nitekim, XIV. yüzyıl başlarında siyasi ve askeri güç de Türklerin etkisi altına girmiştir. Bunun üzerine Türk-Moğol karışımı Çobanlılar (1317-1355) ve Celayirliler (İlkaniler) (1336-1431) devletlerinden sonra İran'daki kontrol Karakoyunlu (1437-1467)[317] ve Akkoyunlu (1467-1501)[318] gibi hepten Türkmen hanedanlıklarının eline geçmiştir. Akkoyunlular döneminde Şirvan'daki Arap kökenli, ancak kendilerini Anuşirevan soyundan kabul eden Şirvanşahlar (799-1551)[319] karşısında, siyasi meşruiyet arayan Erdebil'deki Türk sufî hanedanı Safeviler birkaç başarısız girişimin ardından yenilerek Anadolu'da kendilerine güç aramaya koyuldular. Bunlardan Şeyh Cüneyt[*] ile Şeyh Haydar'ın[**] Anadolu'daki

[315] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003 (8. Baskı), s. 119-124, 150-159, 277 ved.
[316] Vassiliy Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, yay. haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 46-53.
[317] Karakoyunlularla ilgili geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, Ankara 1984 (2. Baskı); İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Ankara 2001.
[318] Akkoyunlularla ilgili geniş bilgi için bkz. Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular*, Ankara 2002; John E. Woods, *Akkoyunlular*, çev. S. Özbudun, ek yazılar ve açıklamalar N. Sakaoğlu, İstanbul 1993.
[319] Şirvanşahlar Deveti'yle ilgili geniş bilgi için bkz. Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövleti*, Bakı 1997.
[*] Şah İsmail'in dedesi. Geniş bilgi için bkz. N. Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler*, s. 404-412.
[**] Şah İsmail'in babası. Geniş bilgi için bkz. N. Çetinkaya, *a.g.e.*, s. 412-415.

Hetorodoks[320] İslam anlayışına sahip Türk boyları üzerinde oluşturdukları etki daha sonra Safevi Devleti'nin (1501-1736) ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Safeviler, Anadolu'daki Osmanlı siyasetinden huzursuzlaşan Hetorodoks Türk kitlelerinin İran'a gelişini sağladı. Safevi Devleti bu güçten beslenecekti. Ancak bu oluşum, İran'da Şii Fars ulema kimliğinin ortaya çıkmasına da neden oldu. İlginç olan, Safevi Devleti'nin kurucuları Kızılbaş Türkleri olduğu halde dini mercii Arap coğrafyasından getirilen Şii ulemaya verilmişti. Bu İran tarihçiliğinde koca bir boşluk olarak görülen ve hâlâ araştırılmasını bekleyen Şii-Kızılbaş çatışmasına neden olacaktır. Özellikle, devlet bünyesinde süren bu çatışmanın kırılma noktası Kaçarlar dönemine denk gelmektedir[321].

XVIII. yüzyılda Hindistan'a sirayet eden İngilizler 1858 yılında buradaki Türk Babürlü Devleti'ne son vererek bölgeyi kendi sömürgeleri haline getirmişlerdir. Aynı tarihlerde Hazar bölgesine can atan Rusya'nın İran'a müdahalesi İngilizlerin de dikkatini kalıcı biçimde bu sahaya çekti. Kaçarların Kafkasya'yı kaybetmemek için Ruslara karşı giriştikleri 1804–1812 ve 1826–1828 savaşları tam bir hezimetle sonuçlandı. Bu savaşlar askeri bakımdan bölgedeki Türk gücünün kırılması dışında, siyasi bakımdan da Türklerin zayıflamasını sağladı. Bu savaşlarda Kaçarların yanında yer alan İngilizler ve Fransızlar, Orta Doğu'daki Türk siyasal kimliğini parçalamak için bir dizi senaryolar ürettiler. Kaçar şehzadesi Abbas Mirza'nın bütün çabalarına rağmen, Kaçarlar gerek mali, gerek siyasi ve gerekse de askeri bakımdan İngilizlerin etkisi altına girdiler. Savaş tazminatını ve alınan kredileri ödemekte zorluk çeken Kaçar yetkilileri bunun karşılığında İran'da İngilizlere, Ruslara, Fransızlara, Hollandalılara, Belçikalılara büyük yaptırımlar olanağı verdiler. Bütün bunlar Kaçar İran'ını yarı sömürge konumuna soktu. Öte yandan Rusların Kafkasya'da Ermenilerden oluşturdukları uydu bir ulus ve devlet projesine benzer biçimde İngilizler de Fars bürokrat ve ulema kesimince desteklenen bir Fars ulus kimliğini pekiştirmeye başladılar. Bunun üzerine İran'da ikinci dil olarak Farsçayı kullanan bütün İranî topluluklar Pers/Fars kimliğinin bir uzantısı olarak görüldüler. İngiliz casus ve misyoner Reporter'in Hindistan ve İran'da sürdürdüğü uzun sürelik misyonerlik faaliyetleri bunun açık kanıtıdır. Reporter ailesi İran'da Pehlevilerin başa gelmesinde, Panfarsizm ve Paniranizm ideolojilerinin oluşumunda

[320] Heterodoks: Fransızca "*heteredoksi (hétérodoxie) terimi araştırıcılar tarafından yanlış olarak, heretik (hérétique) yani sapkın terimiyle eş anlamlı kabul edildiği için, 'sapkın' şeklinde anılıyor. Oysa bu terim sözlükte sapkın anlamını değil, "kabul edilmiş resmi din anlayışına, yani ortodoksi (ortodoxie)'ye karşıt, aykırı olan din anlayışını" kabul etmektedir*". Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı*, İstanbul 2000 (3. Baskı), s. 79, n. 106; "*Heterodoks kelimesinin Türkçe tam karşılığı bulunmamaktadır. Bu sözcüğün yerine "Geleneksel İslam", "Halk İslamı" gibi terimler kullanılsa da doğru değildir. Zira, Halk ve Geleneksel İslam tabiri Heterodoks ve Ortodoks biçimlerini de içine almaktadır"*. Kızılbaşlık için "Heterodoks" teriminin kullanılması, bu kelimenin daha kapsayıcı olması ve Türkler arasında kabul edilmiş resmi din anlayışı dışında kalan ve ona aykırı olan inancı tanımlamak içindir. Bkz. *Hata'î Külliyatı*, s. 58, n. 147.

ve hatta Musaddık'a karşı yapılan 1953 CIA (Central Intelligence Agency) darbesinde de etkin bir rol üstlenecekti[322]. Bunun dışında İngilizler, İran'da Türk siyasal kimliğinin de önüne geçmeye başladılar. 1851'de yapılan bir saray darbesiyle Emir Kebir görevden azledildi[323] ve onun başını çektiği Türk kanadı dağıtıldı. Bundan sonra Kaçar şahları kimlik olarak Türk, ancak yetkisiz konuma geldiler. İdari işler, başını Fars bürokratların çektiği vezirlik idaresine, yani hükümete verildi. Türklere karşı beslenilen antipati o denli büyüktü ki, askeri güç olarak Türkler ordudaki yönetimden ihraç edildiler. Kaçarların son döneminde bu köklü Türk hanedanını, Rus kazak birlikleri ile Batılı subaylarca eğitilen gayri Türk birlikler korumaktaydılar.

1925 yılında Rıza Han, Kaçarlar yönetimine son verip kendisini İran şahı ilan etti. Türklerden ve Araplardan önce yaşandığı var sayılan "*Büyük Fars*" kimliğine gönderme yaparak Pehlevi adını aldı. Pehlevi rejimi aşırı Fars kimliğini temel alan "tek ulus, tek dil" prensiplerine dayanmaktaydı. Buna göre İran, Ortadoğu'daki "pak ve kutsal Ari ırkının" tek temsilcisidir ve İran'daki bütün etnikler de dilleri ve yaşam tarzları ne olursa olsun bu ırkın bir koludurlar. "İran eşittir Fars" mantığı ile 1930 yılında İran'da ilk kez Fars dili devlet dili ilan edildi[324].

C) Pehlevi Rejimi ve Türkmenler

1925 yılı sonunda Türkmenlerin ayaklanmasını silah ve güç zoruyla bastırabilen ve artık hükümdarlık koltuğunda oturan Rıza Şah Pehlevi, hızlı bir şekilde Türkmenleri sindirmek için işe onların silahlarını toplamakla başladı. Başlangıçta Türkmenler, bozuk veya eski model silahlarını teslim ederek bu işten sıyrılmaya çalıştılarsa da bu bir fayda sağlamadı. Baskı ve tutuklamalar sonucunda Türkmenler silahlarını teslim etmek zorunda kaldılar. 17 Nisan 1927 yılına gelindiğinde İran Hükümeti, Türkmen Sahra bölgesinden çeşitli modellerdeki 5 897 tüfek, 80 tabanca, Kolt cinsi bir makineli tüfek ve 19 248 kurşun ele geçirmişlerdir. Bölgenin yönetiminin her kademesine İranlı memurlar yerleştirildi. Ayrıca vergi sistemi de değiştirildi ve vergilerin toplanması için *maliye* teşkilatı kuruldu. Yeni vergilendirilmelere göre Türkmenler, menkul ve gayrimenkullerinin toplam değerinin %5'i miktarında vergi ödemeye tabi tutuldular. Ayrıca her bir çiftçi aile mahsulünün %5'lik kesimini ayni olarak ödemeye mecbur edilirken, hayvanı olanlara da çeşitli vergiler getirildi.

---

[321] Mazlum Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004, s. 179 ved.
[322] Bu hususta en iyi değerlendirmeler için bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 96 ved.
[323] Y. Karadeniz, *a.g.e.*, s. 178.
[324] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 104'de şöyle der: "*Meşrutiyet Hareketinin İngiltere'nin kontrolüne geçmesi ile (1906) İran'da Fars şovenizmi dönemi başlamış ve ilk defa olarak ülke sorunlarına dil sorunu da eklenmiştir. İngiltere'nin ağırlığı ile hazırlanan 1906 anayasasında ülkenin çok uluslu ve çok dillilik gerçeği ve tarihsel*

Tüm bu vergilerin haricinde bir de yaşlı, çocuk ve kadınlar da dâhil olmak üzere her bir Türkmen, kişi başına yıllık vergi ödemekle mükellef edilmiştir.[325] Yani bir Türkmen ailesi gayrisafi gelirinin %15 ila %20 arasında bir rakamı vergi olarak ödemek zorundaydı. Bu vergiler ne yazık ki Türkmen Sahra'nın durumunun iyileştirilmesi için değil de, merkezi hükümetin ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.[326]

Yukarıdaki mali durumun yanı sıra Türkmenleri İranlılaştırmak veya bir başka deyişle Farslılaştırmak için bölgedeki tüm Türkmen okulları kapatıldı. Onların yerine ise Farsça eğitim zorunluluğu getirildi. Daha önce Türkmen Dili'nde eğitim veren okullar ancak Farsça eğitim vereceklerse faaliyete devam edebilmektedirler.[327] *Tahran Ateşe Militerliği Raporu*'na göre "*mekteplerde ders ve konuşma dili Fars dilindedir. Hükümet bu Türkmenleri Farslılaştırmak için gayret sarfetmektedir*"[328]. Bu Türkmenlerin Farslılaştırılması hususunda yapılmış olan ilk adımdı. Ancak Rıza Şah ve yandaşlarının unuttukları veya engel olamadıkları bir husus vardı: Sünnilik. Mezhep farklılığı, Türkmenlerin tam olarak Farslılaşmasında engel teşkil eden en önemli etken olarak daima karşılarına çıkmıştır. Bugün dahi İran'da Türkmenler kendilerinden olmayanlara, yani gayri Türkmen topluluklara *Vilayet*[329] demektedirler. Hatta Türk asıllı olmalarına karşın ve İran'da genelde *Türk* olarak adlandırılan Azerbaycan Türklerine bile Şiî olmalarından dolayı çoğu kez *Vilayet* denilmektedir. Pehlevi rejimi yasakları bunlarla sınırlı kalmamıştır. Türkmen okullarının kapatılmış olmasının yanı sıra milli giysileri[330] hatta gelenkesel yeşil çaylarını[331] içmeleri bile

---

geleneklerine bakmayarak, İran'ın tek resmi dili Farsça ilan edilmiştir". Farsçanın resmi devlet dili olduğu hakkında kanun ise 1930 yılında çıkmıştır.

[325] V. Berezkin, *a.g.e.*, s. 52-53.

[326] P. Alekseyenkov, *a.g.e.*, 75; Ayrıca bkz. R. Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, Ankara 2002, s. 457-459 (Rıza Şah ve Aşiretler kısmına bkz.).

[327] V. Berezkin, *a.g.e.*, s. 53; Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki Rıza Şah'ın Türkmen topraklarını silah zoruyla ele geçirmesinden sonra Türkmenler arasında ilk öğretmen Hocanefes'ten Hacı Amangeldi Ahund Hanefi'dir. Türkmenler arasında ikinci öğretmen Miralı Sufi'nin oğlu Niyazkılıç Ahund Hanefi olup, üçüncü öğretmen ise Maşdi (Maşatgulî) Molla Azmun'dur. Bkz. H. Ovnuk, *Eyran Türkmenlerinin Medeniyetinin Tarıhı*, s. 135.

[328] *Tahran Ateşe Militerliği Raporu*, Ankara 1928, s. 138.

[329] 'Vilayet' kelimesinin Türkçedeki anlamı eyalet veya vilayet olmakla beraber, buradaki anlam 'Hükümet' anlamında kullanılmaktadır. Yani, Türkmenler, gayr-i Türkmen topluluklara 'Hükümetin adamı' demekteler. Bu tecrit edilmişlik psikolojisinin yarattığı durumdur.

[330] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 193.

[331] A. Vamberi, Türkmenler arasında bulunduğu sırada tattığı ve unutamadığı yeşil çayla ilgili olarak hatıralarında şu cümleleri notlarına düşmüştür: "*Bu çay – yeşilimtil sıcak su, bazen bulanık, her zaman şekersiz, ancak şimdiye kadar insanlık böyle bir içecek, nektar icat edemedi, çölde böylesine lezzetli, ferahlatıcı çay gibisi yok. Ben şimdiye kadar onun üzerimdeki sihirli etkisini unutamadım. İlk damlalarla birlikte, vücudunda canlandırıcı, ama susuzluğu giderici bir sıcaklık aktığını hissediyorsun. Ardından kalp ve kafana etkisi yayılıyor: özellikle gözler daha berrak ve parlak olmaya başlıyor. O dakikalarda nasıl bir haz aldığımı anlatmak çok zor. Onun etkisiyle arkadaşlarım uyuyordular, ben ise uyumamak için kendimi zorluyor ve açık gözlerle rüya (hayal) görmenin mutluluğunu yaşıyordum*". Bkz. Arminiy Vamberi, *Oçerki Sredney Azii*, Moskva 1868, s. 62.

Bir de Türkmenlerin yemek kültüründen bahsetmek gerekirse, Türkmen sofralarının vazgeçilmezi ise tıpkı Türkmenistan'da olduğu gibi pirinçten yapılmış yemeklerdir. Özellikle, *çektirme* ve İran Türkmenleri'nin *aş* veya *süzme* olarak adlandırdıkları pilav çeşidi ve ekşimiş yoğurttan yapılmış ayran (Türkmenler ayranın

yasaklanmıştır.[332] Bu asimilasyon politikası neticesinde günümüzde İran Türkmenleri genelde siyah çay içmekteler, hatta birçoğu yeşil çayı hiç tatmamışlardır. Oysa birkaç kilometre ötedeki Türkmenistan'da ise hâlâ yeşil çay tüketilemektedir. Milli giysiler hususunda ise Türkmenler son derece duyarlı davranmışlardır. Tüm baskılara rağmen, milli elbiseler çıkarılmamış ve günümüzde bile İran'daki Türkmenleri (kadınlar[333] ve kızlar) diğer etniklerden kolayca ayırt etmek mümkündür. İran Arşivinde yer alan 1932 yılındaki yazışma

---

Farsça karşılığı olan *dug* kelimesini kullanmaktadırlar) sofraların süsüdür. *Çektirme* yemeğinin özelliği, pirinçten yapılıyor ve salça ilave ediliyor olmasıdır. Ayrıca et de konulmaktadır. Misafirlere veya özel günlerde genelde *çektirme* yemeği pişirilmektedir. *Çektirme* bir pilav çeşididir ve milli yemektir. Türkmenistan'da ise genelde salça yerine havuç kullanılmakta olup *palav* (*pilav*) denilmektedir. *Aş* veya *Süzme* adını verdikleri pilav çeşidi ise daha çok Türkiye'de yapılan pilava benzemektedir. Pilavın üzerine et, nohut veya yeşil mercimek gibi ilaveler eklenerek servis edilmektedir. Bu yemeğin Farslardan geçtiği söylenmektedir, ama yaygın olarak pişirilmektedir. Hazar Denizi kıyısında yaşayanlar balıklı pilav da (daha doğrusu pilav üstü balık) yapmaktadırlar. Dikkatimizi çeken bir diğer husus ise, tüm soğuk içeceklere mutlaka buz konuluyor olmasıdır. Buz olmadan su dahi içilmemektedir. Bir diğer ayrıntı ise, yaz aylarında sofraya mutlaka karpuz servisinin yapılıyor olmasıdır. Misafiri olduğumuz her ev sahibi yemekle birlikte karpuz ikramında da bulunmuştur.

[332] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 321.

[333] Ağustos 2005'te Türkmen Sahra'ya yaptığımız araştırma gezimizden bahsetmiştik. Bölgede bulunuğumuzda Türkmen kadınlarıyla ilgili olarak şahit olduklarımızı aktarmak istiyoruz. Türkmenler arasında kadının durumu üzerinde özellikle durmak gerekir. Ailede kadına büyük değer verilmektedir. Aile içi şiddet vakalarının neredeyse hiç yaşanmadığı Türkmen Sahra'da kadınlar son derece özgür olmanın yanı sıra Türkmen geleneklerini devam ettirmek açısından da önemli bir rol üstlenmiş durumdalar. Örneğin, evli Türkmen kadınlarının tamamının milli giysilerini kullanıyor olması son derece önemlidir. Geleneksel giysilerinin yanı sıra, başlarını örtmek için ise Doğu motiflerinin işlendiği *çargat* adını verdikleri "başörtüsünü" kullanmaktalar. Türkmen Sahra sokaklarında Türkmen milli elbiseli kadınları ve genç kızları diğer halkların temsilcilerinden kolayca ayırt etmek mümkündür. Kıyafetlerin korunması bir diğer anlamda Türkmen milli kültürünün de ayakta kalmasını sağlamaktadır. Türkmen genç kızları ve kadınları alkol ve sigara kullanmamaktalar, hatta böyle bir şey söz konusu dahi değildir. Türkmen kadınlarının büyük bir çoğunluğu ev hanımıdırlar. Evlilik yaşına gelmiş gençler arasındaki izdivaçlar genelde görücü usulüyle gerçekleşmektedir. Bu yine de onlar arasında kendi eşlerini hiç tanımadan evlendikleri anlamına gelmemelidir. Elbette İran'daki rejim gereği, onların birlikte sosyal aktivitelerde bulunması mümkün değildir. Bekâr bir kızla evli bir bayanı ayırt etmek için, evli kadınlar *çargat* adını verdikleri başörtülerinin altına kafa ölçüsünde yuvarlak şeklinde *annak* adını verdikleri nesne takmaktadırlar. Türkmen kızları daha genç yaşlardan itibaren el işleri, yemek ve benzeri uğraşları öğrenmiş bulunuyorlar. Eşlerine çok sadık olan Türkmen kadınları toplumda büyük bir saygı görmekteler. Tabii burada geleneksel Türk örf yapısından, yani, *Töre*'den bahsetmek gerekir. Bilindiği gibi *Töre*, Türk milletinin yazılmamış kanunudur. *Töre*, Türkmenler için oldukça önemlidir. Örneğin, *Töre* gereği yeni evlenen çiftler belirli bir süre – eğer ailenin en küçük oğlu ise anne ve babanın ölümüne kadar – erkeğin ailesiyle birlikte oturması gerekmektedir. *Töre* gereği, gelin kaynana ve kaynatasının yanında ağzını "başörtüsüyle" kapatmaktadır. Buna "yaşmak", "yaşınmak" adı verilmektedir. Gelin kaynana ve kaynatasıyla başka birilerinin yardımıyla konuşabilmektedir. Ancak günümüzde az da olsa şehirlerde, erkeğin anne ve babası ile gelinlerinin "yaşmaksız", rahatça diyalog kurduklarına da rastlamak mümkündür. Köylerde ise hâlâ gelenek devam etmektedir.

Türkmen kadınlarının eğitim düzeyi ise pek iç açıcı değildir. Büyük çoğunluğunun ev hanımı olduklarını belirtmek gerekir. Evet, okuma yazmaları var, ancak o kadardır. Yani üniversite öğrencisi veya mezunu olanların sayısı ne yazık ki azdır. Sınırın öte tarafındaki Türkmenistan'da ise durum tamamen farklıdır. Sovyet rejiminin ve daha sonra da Bağımsız Türkmenistan Devleti'nin de büyük önem vermesiyle çok sayıda Türkmen kadını yüksek öğrenim görmüş ve halen de görmektedir.

Türkmenler kendi kan bağlarının korunması hususunda da oldukça hassaslar. Türkmen bir kimsenin başka bir milletten evlenmesi çok nadir rastlanır bir durumdur. Bir Türkmen kızının Türkmen olmayan biriyle evliliği pek söz konusu olamaz. Hemen belirtmeliyiz ki, Türkmen kızları kendi eşlerini tayin etmek konusunda özgürdürler, ancak Türkmen kızları da Türkmen olmayan kimseyle evlenmeye soğuk bakmaktalar. Geleneksel boy bilincinin yoğun olduğu İran Türkmenleri arasında bu "yasak" kelimesi gayet iyi anlaşılmaktadır. Evliliklerin sadece Türkmenler arasında olmasının önemli nedeni mezhep faktörüdür.

Çinli bir tarihçinin de belirttiği gibi "*Türklerde kadın kişisel soyluluğa düşkündür, yakışıksız hareketlerde bulunamaz; Türk ülkesinde nitelikli kadınlar yaşar*". Bkz. Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, İstanbul 2006, s. 46.

da bunu teyit etmektedir. Esterabad'dan Askeri Bakanlığa gönderilmiş olan yazıda şöyle denilmektedir: "*Ahalinin çoğu kasabalarda eski elbiseleriyle dolaşıyorlar ve kılık kıyafet kanununa hiçbiri uymuyor. İçişleri Bakanlığı, eyalet ve vilayetlere emretmiştir ki, bu kanun belli bir süre içinde uygulansın ve kanuna uymayanlar cezalandırılsınlar. Diğer konularda olduğu gibi bu konuyu da dikkate alarak askeri memurlar halka müdahale etsinler ve bugüne kadar elbise değiştirmeyen kişilere memurlarca baskı yapılsın ki belli bir süre içinde üzerlerini değiştirsinler ve böylece kılık kıyafet kanunu aşiretler arasında da uygulanmış olur*". (Bkz. EK - 27). Ancak Türkmenler tüm baskılara rağmen kılık kıyafet kanunlarına pek riayet etmemişlerdir.

Türkmenler de dâhil olmak üzere genel olarak İran Türklerine karşı uygulanan en büyük zulmün Farslılaştırma politkası olduğunu yukarıda belirtmiştik. Rıza Pehlevi rejiminin isimleri Farslılalaştırma siyaseti *Farhangestan-e İran*'ın kurulmasıyla başlamıştır. Daha sonra Pan-İranizm düşüncesinin kurucularından Mohammed Ali Furugi'nin önerisiyle Farhangestan'a bağlı Coğrafya Komisyonu oluşturalarak[334], Türkçe coğrafî adlar[335], soyadları[336], çocuk adları, Türklerden kalma eser ve abidelerin adları resmi ve sitematik bir biçimde Farsîleştiriliyordu. "*Ben İranlıyım fakat Türküm*" demek cesaretini gösterenlere en şiddetli ceza veriliyor. Böylelerinden yüzlerce Türkmen, Kaşkay ve Azerbaycan Türkleri Tahran'a getirilerek boyunlarına zincir takılarak zindanlere atılmışlardır.[337] Rıza Şah'ın yarattığı terör ve korku yıllarında sadece Kasr hapishanesinde 24 000'den fazla kişinin (aydın, yazar, demokrat ve aşiretlerden) öldürüldüğü ileri sürülmektedir.[338] Türkmenlerin de aralarında bulunduğu İran'daki Türk kökenlilere karşı bu uygulamalar yapıırken sayıları bir avuç kadar olan Ermenilere verilen imtiyazlar ise dikkat çekmektedir: Tahran'da Ermenice gündelik gazete çıkmakta; Tahran'da şehrin merkezinde en mükellef bir kulüpleri ve resmi Ermeni cemiyeti bulunmakta; Kilise teşkilatından başka, hususi surette Ermenice tedrisat yasak edilmemiştir; En muteber polis hafiyeleri Ermenilerden seçilmekte; Orduda yüksek

[334] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 124.
[335] Örneğin, Türkmenlere ait bölgelerden Bender-e Türkmen liman şehri Bender-e Şah; Akkala şehrinin adı Pehlevidej olarak değiştirilmiştir. Pehlevi hâkimiyetinin sona ermesiyle Türkmenler, Bender-e Türkmen ve Akkala isimlerine yeniden kavuşmuşlardır.
[336] Pehlevi rejimi Türkmenlerin soyadları hususunda tedbirler almıştır. İran'da Pehleviler döneminde yaşamış Türkmenlerle sohbetimizde, onların soyadlarını değiştirmeye, yeni doğan çocuklara ise Farsça isimler vermeye zorlandıklarını belirtmişlerdir. Örneğin Mehdi, Farzad, Behmen, Negin, Ramin gibi isimler Türkmen adları değildirler. Ancak Türkmenler bu isimleri çocuklarına vermeye mecbur kalmışlardır. İsimlerle ilgili olarak bir başka uygulama da Sovyetler Birliği zamanında karşımıza çıkmaktadır. Zorunlu olmasa da, Sovyet topraklarında Sosyalist içerikli isimler yaygın olmuştur. Bu konuda bilgi için bkz. Emine Gürsoy-Naskali, "Adınız "Marks, Engels, Lenin, Stalin" olsun ister miydiniz?", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, haz. H. Bal - M. Erat, İstanbul 2003, s. 309-313.
[337] San'an Azer, *İran Türkleri*, İstanbul 1942, s. 18.
[338] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 24.

rütbeli zabitleri, idarelerde ve sarayda mevkii sahibi Ermeni memurları vardır.[339] Pehleviler zamanında Farsçadan sonra İran'ın tek resmi yerli dili Ermenice idi. Fars Pehlevi rejimi kurulduktan sonra Ermeni örgütleri Hınçak, Daşnak ve ASALA tam bir faaliyet özgürlüğüne sahip olmuşlardır.[340]

İran hükümeti cengâver Türkmenleri sindirmek amacıyla onlara karşı karşı bölgede denge unsurunu sağlamak için ise Türkmen Sahra'ya binlerce Berberi[341] ailesini göç ettirdi. Berberiler, savaşçı olarak bilindikleri için Türkmenlere karşı kullanmak amacıyla bölgeye yerleştirildiler. Hükümet, Türkmenler ve Berberiler arasında çıkacak çatışmalarla Türkmenlerin gücünü zayıflatmayı amaçlamaktaydı. Yani Berberiler, İran Hükümeti için Türkmenlere karşı kullanılacak iyi bir silah idi. Berberiler, bölgeye göç ettirilirken onlara herhangi bir yer gösterilmeyip, Similgan'ın en verimli arazileri tahsis edilmiştir. Çeşitli kolaylıkların yanısıra, onlar beş yıl süreyle vergiden de muaf tutulmuşlardır. Ancak hükümetin tüm bu çabaları boşa çıkmıştır.[342]

İran yönetimi diğer taraftan da çeşitli çağrılar yayınlayarak propaganda yapmaktaydı. 26 Nisan 1927 yılında Doğu Tümeni'nin yeni komutanı Amanullah Cahanbanî'nin çağrısı da buna bir örnektir: "*Doğu İran'da yaşayan Türkmenlere ve tüm halka ilan ediliyor:*

Buraya geldikten sonra ve hemen Türkmen boyları ve halkla tanıştıktan sonra, bende Türkmenlerin kendilerinin gelişmesi için yoğun çaba sarfedeceği umudu oluştu.

Türkmenler bilmelidir ki, suç ve keyfi davranışlar sona ermiştir. Büyük Şah'a sahip eski İran ülkesi, kara taciz günlerini kapadı ve şimdi halkını mutluluğun doruklarına götürmektedir. Onun Haşmetmeaplerinin pederane yüreği için halkın refah ve ululuğu sadakatin teminatıdır.

Tüm Türkmen boyları emin olsunlar ki, ölüm topları, makineli tüfekler süngü ve kılıçlarla silahlanan ordunun üzerlerine geldiği zamanlar geçti. O ceza dönemi idi. Şimdi artık barış ve kardeşlik zamanı geldi. O Şah'ın gazabı dönemi idi. Şimdi O'nun merhamet ve teveccüh günleri gelmiştir. Göçebe Türkmen boy ve aksakalları bilsinler ki, ben Haşmetmeapleri tarafından buraya göçebe Türkmenleri yerleşik hayata geçirmek suretiyle medeniyet ve kültürü kurmak için tayin edildim.

---

[339] S. Azer, *a.g.e.*, s. 22.
[340] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 266-267. İran Ermenileri hakkında geniş bilgi için bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 263-270.
[341] Hazaralar, Doğu ve Batı olmak üzere iki gruba ayrılmaktalar. Doğu Berberi Hazaraları olarak bilinen grup, gerçek Hazaralar olarak kabul edilmektedirler. Afganistan'ın ortasında Hazaract'ta yerleşmekteler. Ayrıca Türkmenistan, Tacikistan, İran ve Pakistan Beluçestanı eyaletlerinde de önemli sayıda Doğu Hazara topluluğunun yaşadığı bilinmektedir. Doğu Hazaraların çoğu veya hepsi Şiî'dirler. İran'da Hazaralara Haver denmektedir. Bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 237.
[342] V. Berezkin, *a.g.e.*, s. 53-54.

Kültür ve medeniyet, ekonomik ve ticari süreç vasıtasıyla, toprak biçimlerinin tekâmülü ve yüksekokulların açılmasıyla gerçekleşecektir. Bu amacın hızla gerçekleştirilmesi için buraya gönderilmiş bulunmaktayım. Öyle sanıyorum ki, göçebelikten yerleşik hayata geçmek meselesinde Türkmenler, açık yüreklilikle ve tam hazır vaziyette bana gelirler." Bu şekilde devam eden yazı şu cümleyle noktalanmaktadır: "*Sizin hazır olduğunuzu ben Haşmetmeaplerini bilgilendireceğim ve onun merhametinin Türkmen boylarına da yayılması için çaba sarfedeceğim.*"[343]

Birlik çağrısından ziyade bir *itaat* çağrısı niteliğindeki bu yazı, aslında İran ordusunun Türkmenler üzerine "*ölüm topları, makineli tüfekler, süngü ve kılıçlarla*" silahlanarak geldiklerini de ortaya koyan bir itiraf niteliğini taşımaktadır. Ayrıca "*Şah'ın merhamet göstermesi için*" gibi lafların yer alması da '*rüzgârın çocukları*' olan Türkmenler için son derece onur kırıcıydı.

Rıza Şah Hükümeti, Türkmenleri itaat altına almak için yapılması gerekenleri sıralarken, göçebelerin yerleşik hayata zorlanması meselesi ilk sırada yer almaktaydı.[344] Böylece hem daha kolay kontrol sağlanacak ve onlardan vergi tahsil edilecekti. Bu nedenle Türkmenlerin yerleşik hayata geçmesini sağlayacak tedbirler alınmıştır.

1930 yılına kadar İran'da 3 milyon göçebenin yaşadığı bilinmektedir. 1930-1932 yıllarında hükümet, Türkmenleri ve diğer etnikleri yerleşik hayata geçirmiş, onların topraklarını ise devlet mülkü ilan ederek subaylara ve üst kademedeki yetkili şahıslara satmıştır. Hükümet bu eylemiyle, boyların han ve reislerinin etki ve yetki alanlarını sınırlandırmıştır.[345] 1934 yılında Esterabad (Gorgan), Rıza Şah'ın şahsi mülküne dönüşmüştür.[346] Britanya Parlamentosu'nun bir üyesinin gözlemi şöyleydi: "*Rıza Şah İran'daki bütün hırsızları, haydutları yok etti ve halkına bundan böyle İran'da sadece bir tek hırsız olacağını idrak etti*"[347].

Türkmenler arasında yerleşik hayata geçiş süreci hemen tam tatbik edilememiştir. Türkmenlerin bir kısmı yarı göçebe ve yarı yerleşik tarzda hayat sürmeye devam etmişlerdir. 1950 yılında İran'da 1 milyon göçebenin bulunduğu bilinmektedir. Ancak 1950'li yıllardan sonra yerleşik hayata geçiş hızlanmıştır. Bunda en önemli neden ise, onların geleneksel

[343] V. Berezkin, *a.g.e.*, s. 54-55.
[344] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 193.
[345] S. Rudnıh, *İran*, Moskva 1940, s. 77. Bkz. H. Atayev, *Turkmenı İrana v 30-80-e gg. XX v.*, Aşgabat 1992, s. 24-25. 1963 yılında Kahire'de çıkan *El-Helal* Gazetesinde, İran Hükümetinin Türkmenleri yerleşik hayata geçirmek için "*Türkmenlere, bölgedeki daha uygun yerlere gitmelerinin yasaklanması, diğer halkların da Türkmenler arasına göçünün yasaklanması ve İran-Sovyet sınırı kapatılması*" siyasetinin uygulandığı haberi yer almaktadır. Bkz. H. Atayev, *a.g.e.*, s. 25.
[346] Okazaki Shoko, *Development of large-scale, farning in Iran, The case of province of Gorgan*, Tokyo 1968, s. 8. Bkz. H. Atayev, *a.g.e.*, s. 63.

yaylaklarının buğday[348] ve pamuk[349] tarlalarına dönüştürülmüş olmasıdır. 1966 yılında yapılan ikinci nüfus sayımına göre İran'da göçebe hayatı yaşayanların sayısı 641 397'dir. Yine bu nüfus sayımına göre Deşt-e Gorgan'da yaşayanlar 286 847 kişiden 284 855'i yerleşik hayata geçmişlerdir.[350] Yani neredeyse hepsi yerleşik hayat tarzı sürmekteydiler.

Yerleşik hayata geçerken elbette hayvancılık tamamen yok olmamıştır. Türkmenler hayvancılıkla birlikte çiftçilikle uğraşmışlardır. Türkmenlerin uğraştıkları önemli bir meslek de balıkçılıktır[351]. Hazar Denizi kıyısında yaşayan Türkmenler balıkçılıkla uğraşmışlar ve günümüzde de uğraşmaya devam etmektedirler. Bir diğer önemli uğraş alanları da halı dokumacılığıdır[352].

---

[347] S. Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 63.

[348] 1962-1968 yılları arasında buğday hasılatı 320 000 tondan 550 000 tona çıkmıştır. M. Aydogdıyev, *Turkmenı İrana*, s. 162. İran'da, yerli tohumlar arasında en iyi pamuk Gorgan ve Mazenderan bölgesinde yetişiyordu. Gorelikov, *a.g.e.*, 194.

[349] Gorgan bölgesi "ak altın" olarak adlandırılan pamukçuluk açısından İran için en önemli merkezi bölgedir. 1935 yılında Deşt-e Gorgan bölgesinde sadece 57 ha alana pamuk ekilirken, 1955 yılında pamuk ekim alanı 259 000 ha olmuştur. Türkmen Sahra'da ise 1961 yılında 132 000 ha alanı pamukçuluk bölgesiydi. Bkz. H. Atayev, *a.g.e.*, s. 76. İran'da Gorgan haricinde pamukçulukla uğraşan esas bölgeler Mazenderan, Horasan, Merkezi ostan ve Fars'tır. Pamuk için gerekli en önemli iki şey: güneş ve su. Güneşin eksik olmadığı bölgede, akarsuların da çok sayıda olması bölgenin pamukçuluk yapması için elverişli yapmaktaydı. Ayrıca Günbed-e Kavus ve Gorgan, iklim ve toprak bakımından, İran'da tütün üretimi için en elverişli bölge olarak bilinmektedir.

[350] B.-R. Logaşova, *a.g.e.*, s. 3, 32-33.

[351] Kümüştepe, Hocanefes ve Bender-e Türkmen gibi Hazar Denizi kıyılarındaki bölgelerde yaşayan Türkmenler ki bunlar esasen Caferbay Yomutları olup, balıkçılıkla uğraşıyorlar. Hazar Denizi'nde fok balığına da rastlanılmaktadır. Ayrıca levrek, turna balığı, izmarit balığı, sazan, çapak balığı, Hazar taşemeni ve Mersin balığı olarak da bilinen ve daha birçok balık çeşitleri bulunmaktadır. Bölgede "Şilat" (Farsça Şilat kelimesi Türkçede dalyan veya balık avlama yeri anlamına gelmektedir) adlı devlet balıkçılık şirketi faaliyet göstermektedir. Bu şirketin üst yöneticileri İranî asıllılar olup Türkmenler işçi sıfatıyla çalışmaktalar. Balık sezonları döneminde Türkmen Sahra'nın diğer yerlerinden de mevsimlik işçiler gelmektedirler. H. Atayev, burada Türkmenlerin hazırladıkları havyarların Amerika ve Avrupa'ya ithal edildiklerini belirtmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 104. 1950-60'lı yıllarda İran, dünyaya havyar ihracatinde %30'luk payıyla SSCB'den sonra ikinci sırada bulunmaktaydı. Bkz. Gorelikov, *a.g.e.*, s. 230. "Şilat" şirketinin kurulmasından sonra 1969 yılından itibaren kaçak balık avcılığı yasaklanmış durumdadır. Bölgede bulunduğumuz 2005 yılı Ağustos'unda balıkçılarla sohbet esnasında, onlar işsizlikten yakınarak mecburen kaçak balık avcılığı yaptıklarını belirtmişlerdir. Ancak İran hükümeti kaçak balıkçılığa karşı sert tedbirler almaktadır. Sohbet ettiğimiz kişilerin yakınlarının bu kaçak balıkçılık esnasında İran askerleri tarafından vurularak öldürüldüklerini öğrendik, hatta Kümüştepe mezarlığında bu Türkmenlerin mezarlarını da bizzat gördük. Devlet, vurularak öldürülen balıkçıların teknesine de el koymaktadır. Aslında bu bölgelerdeki balıkçılar genelde balık mevsiminde çalışıyorlar ve diğer zamanlarda işsiz gezmektedirler. Hazar Denizi'nde Türkmenlerin balıkçılkla uğraşmasının yasaklanmısyla ilgili olarak H. Adıgüzel'in makalesinde de yer verilmiştir: "…*Türkmenlerin en büyük geçim kaynağı balıkçılktı. Ama ne yazık ki, 1990 yılından itibaren İran yönetimi Hazar Denizi'nden balık tutulmasını yasakladı. Binlerce Türkmenin ekmeği elinden alındı. Yasağı dinlemeyip balık tutmaya kalkanlar, tutuklandı, hatta idam edildi. Balıkçılık yapmanın yasaklandığı Bender Türkmen'in hemen yakınında bulunan Bender Enzeli'de ise balıkçılk serbest bırakıldı. İran hükümetinin amacının Türkmenlerin ekonomik gücünü kırmak olduğunun açık ve haksız bir göstergesidir. Çünkü Bender Türkmen'in nüfusunun %98'i Türkmendir ve halkın büyük kısmının geçim kaynağı balıkçılıktır. Bender Enzele ise bir Fars şehridir…* ". Bkz. H. Adıgüzel, "İran Türkmenleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 126, (Haziran) 1997, İstanbul, s. 29-30.

[352] Türk kültürünün en eski mesleklerinden olan halıcılık Türkmenler arasında da yaygındı. Küçük yaşlardan itibaren küçük kız çocuklarına halı dokumacılığı mesleği öğretilerek nesilden nesle geçerek gelmiştir. Genelde kadınların hepsi halı dokumacılığıyla uğraşmışlardır. Logaşova'nın, bahsedilen çalışmasında aktardığına göre 1966 yılında Türkmen Sahra'daki tüm aile üretiminin %50,4'ünü halı dokumacılığı kapsamaktadır. (Bkz. *a.g.e.*, s. 102). Türkmen Sahra'da halıcılıkla daha çok Yomutlar uğraşırken, Teke motifli halılar dünyanın her yerinde olduğu gibi İran'da da daha revaçtaydı.

Dış dünyada İran'ı cazip kılan en önemli şey hiç kuşkusuz petroldür. Gerek Rusya ve gerekse İngiltere'nin ve günümüze kadar uzanan ABD'nin petrol sevdası aslında Türkmenler için pek de bir şey ifade etmiyor. İran'da 1958 yılında 40,4 milyon ton, 1959'da 45,4 ton, 1960'da 52 milyon ton petrol çıkarılırken, sonraki yıllarda bu rakam büyüdü ve 1979 yılı verilerine göre 156 milyon ton petrol çıkarılmıştır.[353] İran'ın kuzeydoğusunda, yani Türkmen bölgesinde de petrol yatakları bulunmuştur. Kümüştepe yakınındaki 1938 yılında açılan Neftlice petrol yatağı önemlidir.[354] Ayrıca bundan başka da bölgede petrol yataklarının bulunduğuna dair bilgiler mevcuttur. Örneğin, 10 Eylül 1944'te SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı S. Kavtaradze başkanlığındaki Sovyet hükümet komisyonu Tahran'a gelmiş ve görüşmenin ana konusu Kuzey İran'daki petrol yataklarıyla tanışıklık olmuştur. 16 Eylül'de Kavtaradze, Rıza Şah'la Saadabad[355] Köşkü'nde görüştükten sonra Sovyet heyeti tam kadro olarak Semnan, Mazenderan, Gilan, Gorgan'da Kevir-Huryan Aksiyoner Cemiyeti'nin arama çalışmaları, balçık volkanı ve Türkmen Sahra'daki petrol yataklarıyla tanıştı. Komisyonun çalışmaları sonucunda Gorgan, zengin petrol rezervleri ve kazı çalışmaları açısından ikinci dereceli bölge olarak gösterilmiştir.[356] Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, İran petrollerinin Türkmenler de dâhil olmak üzere halka olumlu bir katkı sağladığını söyleyemeyiz.

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla İkinci Dünya Savaşı başlayınca İran, 4 Eylül'de tarafsızlığını ilan etmiştir.[357] Ancak İkinci Dünya Savaşı'nda İran, yine yabancı devletlerin hedefindeki ülkelerin başında gelmekteydi. 1940 yılına gelindiğinde İran'da siyasi ortam bir hayli gergindi. Rıza Şah, eksi müttefiki İngiltere'ye karşı Almanya'nın yanında yer almaya başlamıştı. Bu durum İngiltere ile birlikte Sovyetlerin de rahatsızlığına neden olmaktaydı. Almanya'nın nüfuzu ise her geçen gün biraz daha artmaktaydı. İran'ın Almanya ile 1920'lerden başlayan yakın ticari ilişkileri bulunmaktaydı. 1929 yılında Almanya ile İran arasında Dostluk Anlaşması imzalanmıştı. Bunu ticaret ve gemicilik anlaşmaları takip etti. 1933 yılında Hitler'in yönetime gelmesinden sonra Almanya

[353] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 106.
[354] S. G. Gorelikov, *a.g.e.*, s. 21.
[355] Türkiye'de, Saadabad ismi, 8 Temmuz 1937'de imzalanan *Saadabad Paktı* nedeniyle genelde herkesçe tanıdık bir ad özelliğini taşımaktadır. Türkiye, Irak, İran ve Afganistan arasında yapılan, daha sonra ise İngiltere'nin de dâhil olduğu bu antlaşmanın yapılmasıyla ilgili olarak Türkiye kendisinin önayak olduğunu savunurken, İranlılar da ülkelerinde yapılmış olmasından dolayı bu paktın kendilerinin girişimleriyle gerçekleştiğini düşünmekteler. Oysa böyle bir pakt konusunda ilk talep Irak'tan gelmiştir. (Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası*, V, Sayı 3, (Sonbahar) 1999, Ankara, (İran Özel Sayısı), s. 170). Ancak sanırız burada İngiltere gerçeği ikinci plana atılmaktadır - tıpkı günümüzde Kıbrıs'ın geleceği tartışılırken tartışılmayan tek konu İngiliz üsleri olduğu gibi - oysa kanaatimizce Saadabad Paktı'nın imzalanmasında en önemli rollerden birini İngiltere oynamıştır.
[356] C. Hasanlı, *a.g.e.*, 96-97; Ayrıca eserin 119. sayfasında, 1945 yılında "*Yapılan arama çalışmaları sonucunda Gorgan Çölü'nde, Mazenderan'da ve Reşt Ovası'nda büyük petrol ve doğalgaz rezervlerinin varlığına ilişkin görüşler kesinlik kazandı*" denilmektedir.

ile İran arasındaki ilişkiler daha da hızlandı. Almanya'nın İran ticareti üzerinde etkisi her geçen gün artmaya başladı. 1933 yılında İran'ın yıllık dış ticaret hacminde Almanya'nın yatırımı 27,2 milyar markı buluyordu. Bu rakam 1936 yılında 35,5, 1937 yılında ise 83,9 milyar marka yükselmişti. 1929 yılında İran ihracatında Almanya'nın % 2,8'lik bir etkisi bulunurken, 1937 yılında bu oran %19,5'e; ithalatta ise %6'dan %18,3'e fırlamıştı. 1938-1939 yılında ise İran dış ticaretinde Almanya birinci sırada yer almaktaydı[358].

Savaşın başlamasıyla SSCB, İngiltere ve ABD alenen İran'a ordularını sevkedeceklerini bildirdiler. Bunun nedeni olarak da demiryolu ağını kullanarak SSCB'ye askeri techizat ve diğer malzemelerin sevkiyatı gerekliliğini ileri sürdüler. Şah bu görevin İranlılara verilmesini istedi, ancak müttefikler bunu reddettiler. Rıza Şah, direnmenin faydasız olacağını bile bile karşı gelmiştir. Öte yandan Japonya'nın Endonezya'yı yenmesinden sonra İran petrolü Doğu'da tek rezerve durumuna geldi ve müttefik devletler için vazgeçilmez bir nitelik kazanmıştır.[359] Ayrıca SSCB, Rıza Şah'a 1921 Sovyet-İran Antlaşması gereğince İran'ın Almanlara "desteğinin" kabul edilemez olduğunu üç kez (26 Haziran, 19 Temmuz ve 16 Ağustos) nota vererek bildirmiştir. İngilizler de aynı fikri paylaşmışlardır.[360]

İran'ın Almanya'yla işbirliği yapması sonucunda SSCB, 1921 Sovyet-İran Antlaşmasındaki altıncı maddeyi gerekçe göstererek 26 Ağustos 1941'de İran'ın kuzeydoğusunu işgal etmiştir. Aynı zamanda ülkenin güneyine de İngiliz ordusu girmiştir. Rus ve İngiliz ordularının İran'ı işgal etmeleriyle ilgili olarak İngiltere Devleti kendi politikasını savunmak amacıyla 5 Kasım 1941'de Londra radyosundan sözlü bir bildiri yayınlamış ve bu bildiriyi Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliği aynen bastırıp halka dağıtmışlardır. "*İran Ulusuna*" başlığıyla yayınlanan bildiride şöyle denilmektedir: "*…olanaklar ölçüsünde İngiliz devleti İran'ın işlerine karışmaktan kaçınır. Çünkü biz, bir devletin başka bir devletin işine karışmasını uygun görmediğimiz gibi, politikamız özellikle İran'ın bağımsızlığı esasına dayandığı için, onun işlerine karışmak istemeyiz…*"[361] gibi süslü ama içi boş laflarla ne yazık ki İngiltere, ülkeyi işgal etmekle kalmamış bir de kendini haklı göstererek halkı kandırmaya çalışmıştır.

---

[357] S. L. Agayev, *İran: Vneşnyaya Politika i Problemı Nezavisimosti 1925-1941*, Moskva 1971, s. 304-305.
[358] N. Genin, "Ekspansiya germanskogo faşizma na Blijnem Vostoke", *Jurnal Mirovoye hozyaystvo i mirovaya politika*, Moskva 1939, No. 2, s. 142-143;
[359] B. Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)*, s. 38.
[360] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 200-201.
[361] Calal Matini, "İngiliz Devletinin İran Politikasına İlişkin Tarihi Belgeler", *AÜDTCF Dergisi*, XXXIII, Sayı 1-2, 1990, Ankara, s. 33.

Oluşan şartlar neticesinde 16 Eylül 1941'de Rıza Şah Pehlevi ülkesini terk etmek zorunda bırakılmıştır.[362] Yerine 1919 doğumlu oğlu Muhammed Rıza Pehlevi geçti. 8 Ekim'de Almanya'yla İran arasında gizli bir protokol imzalanmıştır.[363] Buna göre İran Almanya'ya pamuk, yün, buğday, pirinç, arpa ve diğer tarım ürünlerini ithal edecekti. Benzer bir antlaşma Türkiye'yle de yapılmıştır.[364] Yukarıdaki antlaşma çerçevesinde ithal edilecek ürünlerin büyük bir kısmı Türkmenlerin de aralarında bulunduğu İran'ın kuzeydoğu eyaletlerinde üretilmekteydi.

Rusya, İran'ın Hazar Denizi'ndeki önemli liman kentlerinden Bender-e Türkmen'e de Süleymanov adlı bir konsolos atayarak bölgeyi kontrol altında tutmuşlardır.[365] İran Dışişleri Bakanı Abdul Hoseyin Hajir'in yazdığına göre, 1941'den 1943 yılı Mart ayına kadar İngiltere, ABD ve SSCB'ye ait 900 bin ton savaş malzemesinin İran'da sevkiyatı yapılmıştır. İran'da sevkiyat o kadar iyi işliyor ki, Bender-e Şah'da 60 bin ton malzeme beklemektedir ve Sovyetlerin bunları nakletmek için yeterli gemisi yoktur.[366] Rıza Şah'ın inşa ettirdiği, Basra Körfezi'nden Hazar'a uzanan demiryolu, SSCB'ye askeri malzeme sevkiyatında müttefikler için elzem ulaşım yolu idi.[367]

Sovyetlerin işgalinden sonra yani 1941 yılı sonlarında İran'da Komünist Tude Partisi[368] kurulmuştur. Komünist Tude Partisine bağlı 20'ye yakın ve çoğu Azerbaycan Türklerinden oluşan 20 subay Pehlevilere karşı bir direniş odağı oluşturmak için Türkmen Sahra'ya kaçmayı planlamış, partinin Gorgan teşkilatı bölge Türkmenlerini silahlandırmıştı. Bu ayaklama planını Sovyetlerin İran'daki yüksek rütbeli siyasi askeri yetkilisi Atakişev

---

[362] 1941 yılında tahtından uzaklaştırlan Rıza Şah, Bender-e Abbas'a geldi ve İngiliz gemisine binerek Hindistan'a hareket etti. Bombay'da kıyıya çıkmak isteyen devrik Şah'a, İngilizler engel olmuşlardır. Şah'ın Japonya'ya gitme isteği de reddedilmiştir. İngilizlerin gözaltında Mauritius adasına sürüldü. 1942 yılı ilkbaharında ağır hasta olan Rıza Şah, Johannesborg'a geçti ve hal'inden 3 yıl sonra 26 Haziran 1944'te 66 yaşında Güney Afrika'da ölmüştür. Öldükten sonra cesedi İran'a getirilmiştir. Bkz. A. L. Agayev, *a.g.e.*, s. 238; Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, I, s. 806; Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I, İran*, *1930-1934*, İstanbul 1952, s. 245. Şah'ın sürgünüyle ilgili geniş bilgi için İran'dan ayrılırken yanında bulunan C. Skrine'nin çalışmasına bkz. C. Skrine, *World War in İran*, London 1962, s. 83-87.

[363] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 116; Savaş yıllarında Almanya'nın İran'la ticari ve diğer ilişkileriyle ilgili olarak geniş bilgi için bkz. S. L. Agayev, *a.g.e.*, s. 317 ved.

[364] Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Türkiye'nin uyguladığı 'denge politikası' ve yapılan antlaşmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Selim Deringil, *Denge Oyunu*, İstanbul 1994 (2. Baskı).

[365] A. Matufî, *a.g.e.*, 568-571.

[366] A. Matufî, *a.g.e.*, s. 572.

[367] J. H. Kramers, "İran; Tarihi ve Etnografik Bakış", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, V, kısım 2, İstanbul 1967 (2. Baskı), s. 1026.

[368] SSCB ordusunun İran'ı işgalinden sonra, Ekim 1941'de *İran Tude Partisi* (kitle-komünist) Sovyetlerle istişareden sonra Süleyman Mirza İskenderî tarafından kuruldu. Kaçar prensi olan bu politikacı Demokrat Partisi'nin (kurucusu S. H. Tagizade) üyesi ve lideri, Sosyalist Partinin kurucusu ve İran Tude Partisi'nin ilk genel sekreteridir. 1943'te ölünceye kadar İran Tude Partisi'nin genel sekreteri olan S. M. İskenderî, İran'da komünist hareketin sembolü haline gelmiş, sendikal örgütlenme ve laikliğin öncülerinden sayılmıştır. Ölümünden sonra İran Tude Partisi'nde Farslar (İranîler) ağırlık kazanmaya başlamıştır. 1946 yılı başında

onaylamış, fakat Sovyet sefaretinin desteğini kazanamamıştı. Subayların bölgeye kaçışı sırasında çıkan çatışmada araşarında Türkmen Yüzbaşı Abdürrahman Nedimi'nin de bulunduğu yedi subay öldürülmüştür.[369] Tude Partisi kurulduğu tarihten itibaren Türkmenler arasında hızlı bir şekilde yayılmıştır. Türkmenlerden Gayıp Behelke, Bayramcan Niyazî, Musa oglu Abdullah, Arazkulî Kelamî, Aşırpur, Borde, Sapar Ensarî, Gıyadî ve diğer gençler Tude Partisi saflarına katılmışlardır. Gayıp Behelke ise Tude'nin Günbed-e Kavus şubesi sorumlusu olmuş.[370] Ancak 1946 yılında Gayıp Behelke ve arkadaşlarından bazıları hükümet tarafından hapse atılmışlardır.[371] Bunlardan Gayıp Behelke, 1948 yılında Tacikistan'a sığınmıştır. Ancak daha sonra Gayıp Behelke, Duşenbe'de ölü bulunmuş olup, ölüm nedeni bilinmemektedir. Behelke'nin mezarı Duşenbe'dedir.

Tude'nin de yardımlarıyla 12 Kasım 1946'da başkenti Tebriz olan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti[372] ilan edildi ve İran Meclisi de tanımak zorunda kaldı. İran'da yıl içinde kuzeyde Kürtler de Özerk cumhuriyetlerini[373] ilan etmişlerdi.[374] Sovyetlerin bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olan İran, İngiltere ve ABD'nin de teşvikiyle Ocak 1946'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne SSCB'nin içişlerine müdahaleyi gerekçe göstererek

---

partiye üye olanların sayısı 50 bine ulaşmaktaydı. Bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 294; Ayrıca bkz. "Eyran Halk Partiyası", *Türkmen Sovet Entsiklopediyası*, X, Aşgabat 1989, s. 277.

[369] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 320.

[370] İran'da bulunduğumuz sırada adının açıklanmasını istemeyen yaşlı bir Türkmen tarafından Tude'li Türkmenlerin adlarını tespit etmiş bulunuyoruz.

[371] 1976 yılında İran'da hapishanelerde 100 000'e yakın siyasi-düşünce tutsağının olduğu iddia edilmiştir. Bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 24.

[372] SSCB'nin desteğiyle Seyit Cafer Pişaveri önderliğinde kurulan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti İran ordusu tarafından acımasızca bastırılmıştır. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünistan Partisi Birinci Sekreteri Mir Cafer Bagırov'un İran'ın federal sisteme geçmesi gerektiğini ilan etmesiyle başlayan sürecin sonunda, Azerbaycan Türkleri özgürlüğün bedelini ağır ödemişlerdir. Ancak Cemil Hasanlı'nın halkı olarak belirttiği gibi "*İran'daki Azerbaycan Türkleri, İngilizlerin deyimi ile "Büyük Oyun"un piyonları oldular. Gerektiğinde önemsendiler, gerektiğinde kurban verdiler. Ama bir türlü kendileri olmalarına fırsat verilmedi*". Alıntı için C. Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, çev. E. Necef, İstanbul 2006, s. 562; Ayrıca R. Blaga, *a.g.e.*, s. 294-296; S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 214-230. C. Hasanlı'nın yukarıda adı geçen çalışması Türkiye'de bu konuda yayınlanmış en iyi ve ayrıntılı eserdir.

[373] 1942 yılıda Mahabad'da (eski Savuç-Bulak) İran Kürdistanı Özgürlükçüler Derneği toplanmış ve daha sonra yeniden örgütlenerek Kumlayi Janevi Kurd (Kürt halkına yeniden hayat verme) illegal örgütü kurulmuştur. Ardından 1943-1944 yılında ise Kadı Muhammed'in de önder olarak katılımasıyla 1945 yılı ekim sonunda yine Mahabad'da İran Kürdistanı Demokrat Partisi kurulmuş ve ardından da Özerk Kürdistan Hükümeti ilan edilmiştir. Ancak bağımsızlık uzun sürmemiş, 15 Aralık 1946'da ABD ve İngiltere askeri yetkililerin kontrolü altındaki İran ordusu Mahabad kentini işgal etmiş ve birkaç bin kişinin katli ve liderlerin de idamıyla sona ermiştir. Geniş bilgi için bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 172-173; S. M. Aliyev, *a.g.e.*, 229-230.

Kürtlerin siyasal anlamda son dönemlerde en etkin oldukları dönem, 1946 yılında Mahabad Kürt Özerk Cumhuriyeti'ni kurmaları olmuştur. Son on yılda ise Kuzey Irak'taki gelişmeler doğrultusunda Kürtler arasında etnik bir kıpırdanmaların olduğu görülmektedir. Özellikle, Barzanî'den aldıkları talimatlar doğrultusunda İran'daki etkin bazı Kürt aşiret liderleri yoğun biçimde İran'ın diğer bölgelerinden gelip, Azerbaycan'la Türkiye arasındaki İran sınır hattı boyunca yerleşmeye başladıkları bilinmektedir.

[374] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 219, 230.

şikayette bulunmuştur.[375] İran, 1946 yılı sonlarında bağımsızlıklarını ilan eden her iki cumhuryetin de bağımsızlığına son vermiştir.[376]

Türkmen Sahra'da Türkmenler de sessiz kalmamışlardır. 7 Kasım 1945'te dağıtılan bildiri de "*Türkmenlerin bu topraklarda yaşama hakları yok mu*" denilmektedir. Ayrıca "*Sahra'da tahrikler sürmekte, İran ordusundan firar eden subayları Türkmenlere karşı kullanmaya çalışıyorlar, provakasyonlar organize ederek onları karalamaktalar, Sahra'ya yeni casuslar göndermekteler. Hükümet memurları Türkmen Sahra'yı sadece gelir kaynağı olarak görmekteler. Eğer de yolsuzluk ve kâr amaçlı kıskançlıklar olmazsa muhtemelen hükümet Türkmen Sahra'nın varlığını bile unuturdu. Bu muamele gün geçtikçe daha artmaktadır. Son zamanlardaki yolsuzluk Türkmen Sahra halkını zorla yok etmeye yöneliktir. Merkezi hükümete hatırlatırız ki Türkmen Sahra halkı artık böyle baskı ve hakaretlere tahammül etmeyecektir*".[377] Ayrıca Türkmenler, ellerinden alınarak yeni sahiplerine satılan topraklarını geri almak için meclise soru önergeleri sunmalarına karşılık ne tesadüftür ki tüm bu girişimler hükümet lehine sonuçlanmıştır. Tüm bu gelişmeler Türkmenler arasında bir gerginlik yaratmaktaydı.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle İran petrollerinin paylaşımı hususu ayyuka çıkacaktır. Başta İngiltere ve Rusya olmak üzere siyasi entrikaların döndüğü İran, ülkenin en büyük serveti olan petrol dolayısıyla dış güçlerin iştahını kabartmaktaydı. Özellikle İngiltere'nin İran petrollerini tekeline almak için hükümete şiddetli bir baskı uygulaması İran halkını derinden rahatsız etmiştir.

Bu sürecin devamında İran'da 1949 yılında Milli Cephe kuruluyor ve başkanlığına Azerbaycan Türklerinden Doktor Muhammed Mosaddık[378] getiriliyor. Az bir zaman sonra 27 Haziran 1950'de Muhammed Rıza Şah, General Hacalî Razmara'yı (1901-1951) başbakan olarak tayin etmiştir. Razmara'nın başbakan olmasında ABD ve İngiltere büyüklelçilikleri büyük rol oynamışlardır. Hatta daha ona başbakanlık teklif edilmeden önce, kabine üyelerinin listesi Amerikan ve İngiliz elçilerinin katılımıyla hazırlanmıştır. İngilizlerin istekleri

[375] B. Nirumand, *a.g.e.*, s. 40.
[376] Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 34.
[377] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 121.
[378] M. Mosaddık, 22 Mayıs 1882 yılında Tahran'da maliye teşkilatı yüksek memurunun ailesinde doğmuştur. Onun annesi Feth Ali Şah'ın oğlu olan ünlü Kaçar şehzadesi Abbas Mirza'nın torunu idi. İran, Fransa ve İsviçre'de eğitim gören Mosaddık 1914 yılında İsviçre'de hukuk alanında doktorasını yapmıştır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Fars eyaletinin valiliği, Dışişleri bakanlığı ve milletvekilliği mevkileri de dâhil olmak üzere değişik devlet görevlerinde bulunmuştur. 1925'te Rıza Han'ın şah olması için yapılan oylamada red oyu kullanmasından sonra 1928 yılında siyasetten uzaklaştırılmıştır. Haziran 1940 yılında devlete karşı faaliyette bulunuyor gerekçesiyle tutuklanmış, fakat aynı yılın Aralık ayında serbest bırakılmıştır. Ahmedabad köyündeki evinde polisin gözetimi altında tutulmuştur. 1941'de Rıza Şah'ın ülkeyi terk etmesinden sonra, 1943 yılında XIV. Meclise milletvekili seçilmiştir. Bkz. S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 239-240.

doğrultusunda hareket eden Razmara 7 Mart 1951'de *Fedayen-e İslam* örgütü üyesi Halil Tahmasebî tarafından uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. 11 Mart'ta ise bu kez ABD yanlısı Hoseyin Ala hükümetin başına getirilmiştir.[379]

İran'ın kurtuluşunu petrollerin millileştirilmesinde gören Mosaddık'a Türkmenler de destek çıkmışlar. Onlar Milli Cephe'yi ve Mosaddık'ın icraatlerini desteklediklerini bildirmişlerdir. Türkmenler, desteklerini milletvekilleri Doktor Falsafi vasıtasıyla ifade etmişlerdir.[380]

Ülkede başlayan isyanlar ve halk haraketleri neticesinde 26 Nisan 1951'de Meclisin petrol komisyonu İran perollerinin millileştirilmesini sağlayan taslağı hızlı bir şekilde onaylamıştır. Bunun sonucunda 27 Nisan'da Hoseyin Ala istifa etmiş ve ertesi gün Milli Cephe'nin lideri Muhammed Mosaddık, Meclis tarafından 6'ya karşı 79 oyla[381] İran Başbakanı seçilmiştir.[382]

Mosaddık, başbakan olduktan sonra hemen İran petrollerinin millileştirilmesi için harekete geçmiştir ki başbakanlığı sırasında neredeyse sadece petrol meselesiyle uğraşmıştır. Yeni başbakan, petrol gelirleriyle ülkedeki milyonlarca vatandaşın yoksulluğunu, hastalığını ve ihtiyacını giderebileceğini söylemiş ve petrol çıkartma, dağıtım ve stok tesislerini millileştirecek olan yani, İngilizlerden satın alınması yolundaki yasayı çıkartmayı başarmıştır. Ancak bu petrol tesislerini işletecek maddi imkânı ve teknik kadrosu bulunmayan İran'da bu dönemde petrol sanayii tamamen durmuştur. Bu nedenle hazine boşalmış, memurların maaşı bile verilememişti. Petrol üretimi kapasitenin ancak %10'u seviyesinde idi. Çaresiz kalan Başbakan durumu kurtarmak için ABD'ye başvurmuş ise de istediği sonuca ulaşamadı.[383] Mosaddık İran'ın içinden bulunduğu ortamdan kurtulabilmesi için ABD'den 112 milyon dolar istemiş fakat sadece 23,5 milyon dolar alabilmiştir.[384]

1952 yılının ilk aylarında İran'ın her tarafında halk ayaklanmaları başlamış bulunuyordu. Türkmenlerin yaşadığı bölgelerde de hareketlenmeler artmıştı. Halk ekonomik durumlarından şikayetçiydi ve bunun düzeltilmesi için hükümete karşı hareket geçmiş bulunuyordu. 18 Haziran 1952'de yayınlanan *Asr-e nou* gazetesi halk ayaklanmalarını "*emsalsiz*" olarak adlandırmaktaydı.[385] Türkmen Sahra halkının o günlerde yayınladığı bir karar halkın durumunu da ortaya koymaktadır. Rıza Şah'ın kendi topraklarını zorla işgal

[379] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 248; Prenses Süreyya, *a.g.e.*, s. 78.
[380] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 122.
[381] Prenses Süreyya, *a.g.e.*, s. 78.
[382] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 251.
[383] Saadettin Kocatürk, "İran İslam İnkılabı ve Sebepleri", *Türk Kültürü*, XX, Sayı 230, (Haziran) 1982, Ankara, s. (30) 490.
[384] Prenses Süreyya, *a.g.e.*, s. 117.

etmesi, ardından su azlığı ve İran memurlarının zorbalıklarıyla başlayan kararnamede şu talepler bildirilmiştir: "*Deşt'te seçimlerin olduğu şu günlerde 17. Meclise aday milletvekillerinden isteklerimiz şunlardır: 1) memurların yurtluk ve köylerdeki baskıları zorbalıkları önlenmelidir 2) bize ekmek veren topraklarımız her türlü yağmaya karşı sigortalanmalıdır 3) Deşt'te ziraatin iyileştirilmesi için derin ve artezyen kuyular kazılmalı ve köylülere su verilmelidir 4) Ziraat Bankası çeşitli bölgelerde şubeler açmalı ve ihtiyaç sahibi köylülere yardım etmelidir 5) dolaylı vergiler kaldırılmalı, hükümet memurlarının rüşvet ve zorbalıklarına ise son verilmelidir 6) hükümet memurlarının köylülere baskıları önlenmeli ve bizim milli gelenek ve düzenimize hakarete son verilmelidir 7) bizim otlaklarımız tacizlerden korunmalı, köylülere ise hayvancılık hususunda destek verilmelidir. 8) beş devlet arasında barış sağlanmalıdır 9) tıp okulu açılmalıdır 10) ülkemiz ABD ve İngiltere'nin kolonisi olmak istemiyor 11) petrol sanayisi millileştirilmeli ve İranlılarca yönetilmelidir 12) Meclis kanunlarına göre biz örgüt, dernek kurma hakkına sahibiz. Hükümet memurlarının gazeteleri kapatma yetkisi yoktur*".[386] Yukarıdaki maddelerde görüldüğü üzere Türkmenlerin durumu pek de iç açıcı değildi. Ayrıca bildirinin içeriğinden de anlaşılacağı üzere SSCB destekli Tude Partisi'nin yoğun bir etkisini de görmekteyiz. Benzer bildiriler İran'ın diğer bölgelerinde de yayınlanmıştır. Bunun sonucunda 13 Ağustos 1952'de köylerde avarız vergilerinin kaldırılması ve çiftçilerin payını arttırmak ve ziraat bayındırlığının kurulmasına dair karar alınmasını sağladı.[387]

16 Temmuz 1952 yılında Muhamed Rıza Şah'la görüşen Mosaddık, Askeri Bakanlık yetkilerinin kendisine devredilmesini istedi. Mosaddık'ın, Askeri Bakanlığı ele geçirmek istemesinin en önemli nedeni hükümete karşı olan ordu mensuplarını dizginleyebilmekti. Şah, bu talebe şiddetle karşı çıkmış ve reddetmiştir. Bunun üzerine Muhammed Mosaddık başbakanlıktan istifa etmiştir.[388] Muhammed Rıza Şah, 18 Temmuz'da Ahmet Kavam'ı başbakan olarak atamıştır. Ancak Kavam'ın başbakanlığı sadece dört gün sürdü. Halk hareketleri ülkenin her tarafında başlamıştı. Öyle ki, İran'ın çağdaş tarihinde ilk defa kadınlar da ayaklanmalarda yer almışlardır. Bunun üzerine Şah, geri adım atmak zorunda kalmış ve 22 Temmuz'da Mosaddık'ın taleplerini kabul ederek yeniden Başbakan olarak tanımak zorunda kalmıştır.[389]

---

[385] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 124.
[386] Kararname maddelerinin alıntı yapıldığı yer için bkz. H. Atayev, *a.g.e.*, s. 124-125; M. Aydogdıyev, *Turkmenı İrana*, Aşhabad 1992, s. 62-63.
[387] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 126.
[388] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 265-266; S. Kocatürk, *a.g.m.*, s. (30) 490.
[389] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 266-267.

İkinci Mosaddık dönemi de hükümet açısından son derece zorluklar içinde geçmiştir. İngiltere ile görüşmelerden sonuç alamayan Mosaddık 28 Mayıs 1953'te ABD Başkanı D. Eisenhower'e mektup yazarak petrolle ilgili olarak İran'ın tekliflerini kabul etmesi için İngiltere nezdinde girişimde bulunmasını veya İran'a mali yardımda bulunmasını istemiştir. Mosaddık'ın mektubunu ancak 43 gün sonra cevaplayan ABD Başkanı, Mosaddık hükümetinin İngiltere ile anlaşması gerektiğini ve bu duruma kendi politikasının neden olduğunu gerekçe göstererek, yardım isteğini reddetmiştir.[390]Ancak Avrupa'da yayınlanan bir gazeteye göre, "*Mosaddık İngilizlere vereceği en basit bir imtiyaz yerine Pers petrolünde kızartılmayı tercih eder*"di.[391]

Mosaddık için artık son yakındı. Lonrdra ve ABD'de yapılan toplantılar sonucunda darbe yapılmasına karar verilmişti. ABD Başkanı 11 Temmuz 1953'te darbenin gerçekleştirilmesine onay vermiştir. Bunu gerçekleştirmek için ise Kermit Roosevelt[392] görevlendirilmişti. 1 Ağustos 1953'te Tahran'da Şah'la gizli görüşme yapan Roosevelt, darbenin ABD Başkanı Eisenhower ve İngiltere Başbakanı Churchil tarafından onaylandığını haber vermiştir. Şah ise Roosvelt önderliğindeki darbenin gerçekleştirilmesi için destek vereceğini söylemiştir. Roosevelt bu darbeyi, Mosaddık tarafından ordudan uzaklaştırılan[393] İranlı bir ordu mensubuyla gerçekleştirmek istiyordu ve bu isim İngiltere tarafından tesbit edildi: General Fazlolla Zahedî.[394] General Zahedi, İran Türkmenleri için çok tanıdık bir sima idi. 1925 yılında Türkmen Sahra'ya İran ordusunun yaptığı saldırının planını hazırlayan kişi şimdi de Mosaddık'ı devirmekle görevlendirilmişti.

Mosaddık hükümetini devirmek isteyen güçler darbeden önce Türkmenleri Mosaddık'a karşı provoke etmeye çalışmışlardır. Bu amaçla General Şahbahti Türkmen Sahra'ya gönderilmiştir. Onun amacı Günbed-e Kavus'taki Türkmenleri ayaklandırmaktı. Ancak bu girişim "başarısızlıkla" sonuçlanmıştır ve ayaklanma gerçekleşmemiştir. Bu nedenle de Mosaddık hükümeti devrildikten sonra Türkmenlere ve diğer etniklere karşı baskıları arttırmışlar ve hatta 1954 yılında Türkmenlerin Hazar Denizi'nde balık avlamaları dâhi yasaklanmıştır.[395]

---

[390] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 280; Prenses Süreyya, *a.g.e.*, s. 129; S. Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, 199-200.
[391] S. Kinzer, *a.g.e.*, s. 17.
[392] CIA görevlisi olarak Tahran'da bulunan Rossevelt 1979'da yayınladığı eserinde darbeyi nasıl gerçekleştirdiklerini anlatacaktır. Bkz. K. Roosevelt, *Countercoup: The Struggle fort he Control of Iran*, New York, McGraw Hill, 1979.
[393] Mosaddık 78 subayı ordudan uzaklaştırmıştı. Bunlardan biri de General Zahedi idi. Bkz. Prenses Süreyya, *a.g.e.*, s. 123.
[394] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 285-286, 297; Zahedi konusunda Muhammed Rıza Şah eşi Süreyya'ya şöyle demiştir: "*Mosaddık'ı alt edebilecek tek insan vardır İran'da. Bu da General Zahedi'dir. Girişilecek hareketi başından sonuna kadar başarıyla götürebilecek cesaret onda vardır*". Bkz. Prenses Süreyya, *a.g.e.*, s. 130.
[395] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 128.

19 Ağustos 1953'te "Operation Ajax" adı verilen askeri operasyonla Mosaddık devrilmiştir.[396] Yerine Şah tarafından General Fazlolla Zahedî başbakan olarak tayin edilmiştir. Zahedi'nin başbakanlık koltuğuna oturmasıyla birlikte ABD, 45 milyon dolarlık bir yardım paketini İran'a verilmesini onaylamıştır. Ağustos 1954 yılında İngiltere, ABD, Fransa ve Hollanda petrol şirketlerinin katıldıkları bir anlaşmayla konsensüs sağlandı Buna göre, bu ülkelerin petrol şirketleri İran Petrol Şirketi adına petrol çıkaracaklardı. Bunun karşılığında İngiltere, İran'a bölgesel güvence vermekte, Sovyet tehdidi karşısında kurulacak Bağdat Paktı çerçevesinde siyasal bir destek sağlayacağının altını çizmekteydi. Nitekim, 3 Kasım 1955 yılında Türkiye, Irak, İran ve Pakistan'ın katılımıyla Bağdat Paktı imzalanmış oldu. Ancak, 1959 yılında Irak'ın teşkilattan ayrılmasıyla üye sayısı üçe inen teşkilat kısaca adı CENTO olan, Merkezi Antlaşma Teşkilatı olarak faaliyetini sürdürdü. [397] 1953'ten sonra İran, artık ABD'nin müttefiki değil, ona bağlı bir devlet haline gelmiştir.[398]

Mosaddık Hükümetinin devrilmesinden sonra İran'da Amerikan düzeni sağlanmıştır. 1957 yılında ABD'nin yardımlarıyla *SAVAK*[399] (Sâzmân-e Ettelâât va Emniyet-e Kişver) İstihbarat Teşkilatı kurulmuş ve ülkenin çeşitli yerlerinde 60 bin ajan[400] bulundurmuştur. İran ordusu ve emniyeti Amerikalı uzmanlarca yönetilmekteydi. Ülkeye ABD silahları hız kesmeden girmekteydi. 1950'li yıllarda İran'ın askeri bütçesi sadece 10 milyon dolar iken,

[396] Muhammed Rıza Şah anılarında, Mosaddık'ın devrilmesinden sonrasını şöyle anlatıyor: "*1953'te Mosaddık vatana ihanet suçuyla mahkemeye verilmiş, suçu da sabit görülmüştü. Mahkemeye bir yazı göndererek kendisini bana karşı yaptıklarından dolayı affettiğimi bildirdim. Bu yazım üzerine yaşının ilerlemiş olması da göz önünde bulundurularak Mosaddık idamdan kurtuldu ve üç yıl hapse mahkûm oldu. Yoksa, her yerde olduğu gibi vatana ihanetin cezası ölümdür*". Bkz. Prenses Süreyya, *a.g.e.*, s. 324. Hatıratın bu kısmı Muhammed Rıza Şah'ın anılarından oluşmaktadır.

[397] M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 132; *Stranı i Narodı*, Yugo-Zapadnaya Aziya, Moskva 1979, s. 120.

[398] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 23; Nelson Rockefeller'in ABD Başkanı Eisenhover'e şöyle yazmaktadır: "*Ekonomik yardım yoluyla İran petrolünü sımsıkı avucumuzun içine aldık. Bugün İran pazarı da ekonomimiz için güvenilir bir üs olmuştur. İran'da gösterdiğimiz yoğun ekonomik çalışmalar, ülkenin tüm dış politikasını kontrol altına almamızı, özellikle İran'ın Bağdat Paktı'na girmesini sağlamıştır. Artık Şah, bizim elçimizin izni olmadan hükümetinde bir değişiklik yapılmasını kabul edemez*". Bkz. B. Nirumand, *a.g.e.*, s. 160.

[399] SAVAK: Mosaddık'ın devrilmesinden sonra darbeyi gerçekleştiren ABD, 1957'de Pehlevi rejiminin ünlü gizli polisi SAVAK'ı kurdu. SAVAK, ABD ve İsrail istihbarat örgütlerinin yönetim ve yardımıyla çok sert ve acımasız yöntemler uygulayarak kısa sürede İran'da bütün demokratik ve direniş hareketlerini yok etti. İran'ın, ABD ve İngiltere'nin sömürgesi olmasına karşı olan halk hareketlerinin bastırılmasında CIA'den esinlenen SAVAK önemli rol oynadı. Pehlevi diktatörlüğünün özünü oluşturan SAVAK, bu rejimin baskı (ordu, jandarma, polis) arasından, rejimin ABD ile organik bağını oluşturdu. Doğrudan CIA ve Mossad tarafından yönetilen, eğitilen bu örgüt casusuluk, sansür, izleme, tutuklama, işkence, adam kaçırma, idam ve infaz gibi yöntemleri kullanarak İran'da Şah'In bireysel dikatatörlüğünü yaymakta asıl aracı oluşturdu. CIA'nın Orta Doğu şubesi gibi görev yapan SAVAK, dünyanın en korkunç polis örgütlerinden sayılmıştır. 1975 yılında Af Örgütü Genel Sekreteri, dünyada hiçbir ülke insan hakları dosyasının İran kadar siyah olmadığını bildirmiştir. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 211-212; S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 312-314.

[400] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 212; B. Nirumand, *a.g.e.*, s. 108; H. Atayev, bu rakamı 40-50 bin olarak vermektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 129

1970'li yıllarda 14 milyar dolara ulaşmıştır. 1972-1978 yıllarında İran, 20 milyar doların üzerinde askeri techizat ve silah siparişinde bulunmuştur.[401]

İran, dolayısıyla da ABD bölgedeki SSCB etkisinden rahatsızlık duymaktaydı. Mazenderan ve Horasan'da yaşayan Türkmenleri idare etmekte görevli yöneticiler Şah'a birkaç kez konuyla ilgili yazılar yazmışlardır. Mortaza Hacı'nın Şah'a yazısında şöyle denilmektedir: "*Şah Haşmetmeapleri, Sizin rahatsızlığınız biliniyor, bizim tüm çabalarımıza rağmen Türkmenler Şurevi'den*[402]*yayın yapmakta olan sesleri dinlemeyi bırakmıyorlar. Bu nedenle de onların sadece bizim radyoyu dinlemelerini sağlamak için o bölgelerde radyo santrali kurmak gerekiyor*"[403]. Bunun üzerine İran, Sovyet politikasını önlemek amacıyla 29 Haziran 1953'te bölgede radyo kurmak kararı alıyor.

Bölgede radyo santralinin inşasına 1956 yılında başlanılıyor ve bu işte ABD'li mühendisler büyük yardımlarda bulunmuşlardır.[404] Onlar radyo yayınının her iki tarafta - İran "Türkmenistan"ında ve Sovyet Türkmenistan'ında – dinleyebilmeleri için uygun mekanı tesbit etmişlerdir. Ayrıca SSCB'den yapılan yayının önlenmesi için karşı dalgayı önleyici techizat kurulması kararlaştırılmıştır. Tüm bu amaçlar için radyo santralinin Gürgen'de (Gorgan) kurulmasına karar verilmiştir. Radyo yayınları başlangıçta Farsça yapılmış olsa da, 1958 yılından itibaren Türkmence yayına başlanmıştır.[405] Elbette, yayının Türkmence olması amacı değiştirmiyordu. Radyodan Türkmenlerin "*İranlılaştırılması*" veya "*Farslaştırılması*" için yayınlar yapılmaktaydı.[406]

ABD'li yetkililer Türkmen Sahra'nın diğer bölgelerine de girmişlerdir. "Marshall Planı" çerçevesinde bölgedeki SSCB kökenli Komünist faaliyetleri önlemek amacıyla ABD'li

---

[401] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 130.
[402] İran'da SSCB'ye Şurevi denilmektedir.
[403] S. K. Atayev, *Eyranın "Gürgen" radiostantsiyası ve onun ideologiyası*, Aşgabat 1990, s. 9.
[404] İran Azerbaycanı'nın merkezi Tebriz'de ilk radyo yayını 1957 yılında yapılmıştır. Bkz. S. Z. Bayramzade, "İran hakim dairelerinin Çenubi Azerbayçan maarifi ve medeniyyeti sahesindeki siyaseti (1947-1978-çi iller)", *Çenubi Azerbayçan Tarihi Meseleleri,* Bakı 1989, s. 61.
[405] S. K. Atayev, *a.g.e.*, s. 9.
[406] "Gürgen" radyosunda sunucu olarak çalışanların biri de Nurberdi Curcanî'dir. Onun yazdığı şiirlerinden birisi "marş" olarak 1979 yılına kadar her gün radyoda yayına verilmiştir. Bu "marş"tan küçük bir örnek:

Yaşa-yaşa şahımız, yaşasın bizim İran,
Açıldı ikbalimiz, geçti ol kara devran,
Tayyar [hazır] İran milleti verse şahımız ferman,
Tâze devrana karşı [doğru] biz gideriz gollaşıban [kolkola],
Yaşa-yaşa şahımız, yaşasın bizin İran.

Bkz. H. Ovnuk, *Eyran Türkmenlerinin Medeniyetinin Tarıhı*, s. 100-101.

"Gürgen" radyosu günümüzde de faaliyetini devam ettirmektedir. Türkmenistan'dan rahatlıkla dinlenebilinen yayınlarda Türkmen müziklerinin yanı sıra genelde İran hükümetinin siyasetiyle ilgili yayınlar

araştırmacıların Günbed-e Kavus'a geldikleri bilinmektedir. Bunlardan William Irons Türkmenler arasında bulunmuş ve araştırmalar yapmış ve eserini ABD'de yayımlamıştır[407].

Mosaddık sonrası rejim, İran toplumunu ortak bir yola çekmeye çalışmaktaydı. İlk hedef, sosyal yaşamda belirli bir dengeyi sağlamaktı. Ancak, Thoda Skocpol'un belirttiği gibi, "*İkinci Şah döneminde petrol ve doğalgaz ihracatından giderek artan bir gelir elde etmeye alışan devleti ayakta tutan yerel destekler de değişti. İran hükümeti petrodolar içinde yüzen ve dünya kapitalist ekonomisinin ritmleriyle yakın ilişkisi olan "rantiye bir devlet" haline geldi*"[408]. Zenginlikler içinde yüzen bütün Orta Doğu ülkeleri gibi, İran da bir yoksullar ülkesiydi. İşsizlik, hastalık, yaşam sıkıntısı gibi sorunların hiç konuşulmadığı, bunun aksine her gün onlarca açlıktan ölüm vakasının yaşandığı bir düzen ülkeyi kemirmekteydi. Büyük tepkilerin kaynağında da bu vardı. Nitekim, İngiltere ve ABD'nin baskısıyla Şah kendisinin ve rejimin geleceği için bu sorunun üzerinde düşünmeye başladı. Önce, ülkedeki gelir dağılımını dengelemek için 1958 yılında Bünyad-i Pehlevî ismiyle bir vakıf oluşturuldu. Buna göre, varlıklı kimseler mallarını bu vakfa bağışta bulunabilecek ve vakıf ihtiyacı olan kimselere (ki İran'da o dönemde ihtiyacı olmayan insan zor bulunurdu) yardım dağıtacaktı. Ancak ilk yıllarda beklenen olmadı. Şah güven tazelemek için 1961 yılında toplam değeri 47 500 000 sterlini bulan şahsi mülklerini vakfa devretti. Bir sonraki yıl toprak reformu (15 Ocak 1962) uygulanmaya başlandı ve Ocak 1963 yılında ise şahın ünlü *Ak Devrim* reform paketi yürürlüye girdi. Reform paketi 6 maddeden oluşmaktaydı. Toprak ve kadın hakları[409] reform projesinin iki önemli maddesini teşkil ettiğinden, *Ak Devrim* projesi dünya basınınca da büyük ilgi görmüştü. İran toplumunun %70'i köyde yaşadığından projede yer alan toprak reformu[410] hayati öneme sahipti. Bu reform paketine göre büyük toprak sahiplerinin ellerindeki toprak alanı 200 hektarı geçmemesi gerekiyor, fazla topraklar ise devlet tarafndan istimlâk edilerek çiftçilere satılması gerekiyordu. Çiftçiler de borçlarını 10 yılda ödeyeceklerdi.[411] Ancak, projenin hiçbir alt yapısı bulunmuyordu.[412] Reform paketi çerçevesinde Türkmen

---

yapılmaktadır. Hükümet siyaseti çizgisinde yayınlar yapan radyoda, ABD'nin İran'a saldırı planlarının yapıldığı şu günlerde özellikle Amerika karşıtı yayınların fazlalığı dikkati çekmektedir.

[407] W. Irons, *The Yomut Turkmen: A Study of Social Organization Among A Central Asian Turkic-Speaking Population*, The University of Michigan 1975.

[408] Thoda Skocpol, "Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam", *İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, Der. S. Üşür, İstanbul 1992, s. 61.

[409] Şah döneminde kadınların hakları ve durumuyla ilgili olarak bkz. Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 176-184 ve 415-417 (ekler kısmı); Ayrıca bkz. Mihail Sergeyeviç İvanov, *İran Segodnya*, Moskva 1969, s. 155.

[410] Muhammed Rıza Şah'ın toprak reformuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ahed Zerforuşan, *İran'da Toprak Reformu*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Genel Sosyoloji Kürsüsü'ne sunulan *İran'da Toprak Mülkiyeti* adlı Doktora Tezinin 3. Bölümüdür), İstanbul 1973.

[411] M. Aydogdıyev, *Araçâgin anırsındakı arkadaşlar*, s. 30; *Turkmenı İrana v 60-70-e gg.*, s. 67.

[412] İsmail Safa Üstün, "Safeviler'den Günümüze Kadar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 403.

Bölgesindeki verimli topraklar da satışa sunuldu ve ne yazık ki bu topraklar genelde gayri Türkmen etniklere satıldı.[413] Muhammed Rıza Şah'ın uygulamaya koyduğu toprak reformu çerçevesinde, tıpkı babası Rıza Şah zamanında yapıldığı gibi, Türkmen Sahra'ya bu kez de Zaboliler[414] ve Beluçlar[415] göç ettirilmişlerdir. İran Hükümeti Türkmen Sahra bölgesini sadece Türkmenlere ait bir bölge olmaktan çıkarmak için yoğun bir çaba sarfetmiş ve özellikle Sistan'dan (Zabolistan olarak da bilinir) bölgeye büyük bir Zaboli göçü yaşanmış ve bu göçler hâlâ da devam etmektedir. Zabolilerin Türkmen Sahra'ya yoğun göçü neticesinde bölgedeki Türkmenlerin huzuru kaçmış durumdadır. Türkmenler, onlara asla güvenmemekle beraber onların her türlü kötülüğü yapacaklarına inanmaktalar. Mazenderan ve Türkmen Sahra'daki Zabolilerin toplam sayısı 300 000[416] kişiyi aşmıştır.

Hükümet toprakları satarken bir sürü yolsuzluğa da neden olmuştur. Toprakları satmakla görevli memurlar etkili şahısların desteğine dayanarak onların isteklerini yerine getirmişler, rüşvet ve belge sahtekârlığı yapmışlardır. Onlar meseleyi tam olarak kavrayamadan, fakir ve yoksul halkı umursamadan sorunları çözmeye çalışıyordular. Yerli ahaliden birisinin belirttiği gibi, toprak dağıtım işlemi, otellerin serin odalarında ve Gürgen veya Günbed-e Kavus'un ağaç gölgeli sokaklarında gerçekleştiriliyordu. Toprakları dağıtmakla görevli memurlar, işlerine o kadar umursamaz idiler ki, sabah trenle Tahran'dan geliyorlar ve dağıttıkları toprakları görmeden belgeleri imzalayıp akşam tekrar geri dönmek için acele etmekteydiler. Bu nedenle bir yerin, bazen birkaç kişiye verildiği de olmuştur. Cami veya okulların da bazen bir kimseye verildiğine rastlanmıştır. Bununla birlikte etkin şahıslar

---

[413] M. Aydogdıyev, *Araçâgin anırsındakı arkadaşlar*, s. 31.

[414] Zaboliler yaşadıkları esas bölge Sistan'dır (Zabolistan olarak da bilinir). Bu nedenle de Sistaniler olarak da bilinirler. Zabolistan adı Zavol aşireti adından gelmektedir. Sistanın nüfusu 450 000 civarındadır. Sistani aşiretler: Sergolzayi, Cahantiği, Mir, Kalenteri, Gergiç, Sarani, Salari, Berekzayi. Araştırmacıların bazılarına göre "*Sistaniler, Zerdüştü ve Akameniş dönemi İran halklarının ırk, dil ve kültür özelliklerini en fazla koruyabilmiş halklardandırlar. Hatta Hamun gölü çevresindeki avcıları, Hint-İrani göçleri öncesi yerli halkların kalıntısı olarak kabul edenler vardır. Cahantiği gibi birkaç Sistanlı aşiret kökenlilerin Arap olduğunu söylerler. Kitap al-Buldan'ın yazarı Yakubi, Bost kenti ahalisini Yemen'in Humeyr aşiretinden bir grup olarak tanımlar*". Alıntı için ve ayrıca Zabolilerle ilgili geniş bilgi için bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 221-224. Türk tarihçisi Ahmet Taşağıl'ın eserinde Avarlara (Apar) ait Zavul adlı bir boyun orta ve güney Afganistan'da ayrı bir yerde beylik kurdukları belirtilmektedir. Bkz. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 48.

Özellikle Türkmen Sahra'nın merkezi Günbed-e Kavus'ta çok sayıda rastladığımız Zabolilerle ilgili olarak bizim şahsi izlenimlerimiz ise şöyledir: Çok fakir mahallelerde oturmakta olan Zaboliler, koyu esmer tenleri ile hemen dikkat çekmektedirler. Onları bölgedeki Türkmenlerden hemen ayırt etmek mümkündür. Şekil itibariyle İstanbul'da çiçek satan ve *çingene* olarak adlandırılan topluluğu anımsatmaktadırlar.

[415] Beluçlar, esasen Beluçestan'da yaşamaklta ve 1967'de İran'daki sayıları 600 000 idi. Türkmenistan (Merv vilayetinde), Pakistan, Afganistan, Tacikistan ve Hindistan'da da Beluçlar vardır. Beluçların çoğu Sünnî-Hanefi'dirler. Beluçlar Brahoilerle birlikte İran'ın en eski halklarından sayılmakta olup, daha sonradan bölgeye gelen İrani, Arap ve Türk halklarıyla karışmışlardır. Geniş bilgi için bkz. R. Blaga, *a.g.e.*, s. 225-234.

[416] R. Blaga, *a.g.e.*, s. 221, 316.

hem kendi adlarına, hem de çocukları için toprak almışlardır. Fakir fukara halka ise en verimsiz topraklar verilmekteydi.[417]

ABD'nin yarı kolonisi ve "dostu"[418] olan İran'da, halk sefilleri oynuyordu. Vergiler artmaktaydı. İran medyasına göre 1960-1961 yıllarında İran'da kişi başı ödenen vergi 830 riyal iken, 1966-1967'de ise bu rakam yaklaşık 1 500 riyale ulaşmıştı. 1964-1965 yılı bütçesine göre toplanan dolaysız vergiler 7,3 milyar riyal, dolaylı vergiler ise 17,46 milyar riyal iken, 1966-1967 bütçesinde ise toplanmış dolaysız vergiler 10 milyar riyal ve dolaylı vergiler ise 27,9 milyar riyale ulaşmıştı.[419] Ülkenin petrol gibi gelir kaynağının - 1950'de bile Amerika, Venezuela ve Rusya'dan sonra gelen 4. petrol istihsali (32,3 milyon ton), 1960'ta 52,1, 1970'te 191,7, 1975'te 266,7, 1976'da 293,9 milyon tona yükselmiştir (Rusya, Suûdi Arabistan ve ABD'den sonra gene 4. sırada)[420] - olmasına karşın halkın durumu doğal olarak tepkiye neden oluyordu. Ancak "*1971 yılında bu tepkiler Şah'ı kaygılandırmıyordu: O, kabuk değiştirmekte olan bir ülkede bu tür tepkileri normal görüyor ve gelişme sürecinin meyveleri toplanmaya başladığı zaman, toplumdaki engellerin kalkacağına, insanların beklentilerinin karşılacağına ve toplumdaki karşı uçların birbiriyle barışacağına dair iddialarda bulunuyordu*"[421]. 12-16 Ekim 1971 yılında Şah, İran'ın 2 500 yılı münasebetiyle dünyanın her tarafından davet ettiği devlet başkanlarının katılımıyla neredeyse servet harcayarak büyük kutlamalar yaptı.[422] Şah'ın harcamaları bunlarla sınırlı değildi. Örneğin, Şah, Şiraz yakınında 55 bin km²'lik alana akarabaları ve kendisi için özel mezarlık inşa ettirmiştir. Bu mozolenin yapımı için 150 milyon dolar ayrılmıştı.[423] Ayrıca Şah, kayak yapmayı çok sevdiği için Avusturya'ya gittiğinde özel bir tren, günlüğü 900 dolara 21 otel odası, bir bando, bir orkestra, iki doktor, bir teleks, iki telefon, iki siyah Buick, bir Ferrari spor otomobil, bir kayak öğretmeni, 16 çift kayak, 33 tane kayak puloveri kullanmaktaydı. Yani, araştırmacı Bahman Nirumand'ın belirttiği gibi "*gerçekten Şark'a uygun bir ihtişam!*" idi.[424]

---

[417] M. Aydogdıyev, *Araçâgin anırsındakı arkadaşlar*, s. 32-33; *Turkmenı İrana v 60-70-e gg.*, s. 72; Geniş bilgi için bkz. Mansur Gorganî, *Egtesad-e Gorgan va Gonbad ve Deşt*, Tehran 1349 (1970).
[418] ABD Başkanı Johnson dostluğunu şu sözlerle dile getirmişti: "*Biz Amerikalılar Şah'ı severiz ve onu en iyi dostlarımızdan sayarız*". Bkz. B. Nirumand, *a.g.e.*, s. 152.
[419] M. S. İvanov, *İran Segodnya*, s. 185.
[420] Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, I, s. 811.
[421] Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 215.
[422] Kutlamalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 215-224; Ayrıca bkz. *İran 2500 Yaşında*, çev. A. Genceli, (İran Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı tarafından hazırlanmıştır), Ankara 1972.
[423] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 131.
[424] B. Nirumand, *a.g.e.*, s. 184.

Ülkede 1973 yılında 50 dergi ve gazetenin faaliyetine son verilmiş, kitap, film, gazete, radyo ve televizyon tamamiyle sansür altına girmiştir. 1970'te İran'da 2 760 kitap basılırken, 1978'de bu sayı 1 750'ye inmiştir.[425]

Yapılan israflar, ülkenin ekonomik bunalımı, halkın sefaleti, Şah'ın tutumu halkta büyük hoşnutsuzluklara neden olmuştu. 8-9 Ocak 1978'de dini merkez olan Kum şehrinde hükümet karşıtı gösteriler gerçekleşti. Gösterlere neden olarak ise *Ettelat* gazetesinde yayınlanan bir makale idi. Makale, hükümet ve Şah karşıtı sol hareketleriyle ilgili olup esas hedef, makalede uydurma bir soyadla bahsedilmekte olan sürgündeki Ayetullah Homeyni idi. Daha sonra hükümetin Propaganda Bakanı tarafından kaleme alındığı ortaya çıkan makale "*İran: kırmızı-siyah emperyalizm*" başlığını taşıyordu. Makalede, "*Şah ve halk inkılabının*" başlamasıyla "kırmızı" ve "siyah" emperyalizmin gerici kuvvetlerinin işbirliğine giriştikleri; ve "İran inkılabına karşı hareket etmek için", "kırmızı" ile "siyah"ın Ruholla Homeyni'den medet umdukları yazmaktadır.[426]

Ancak beceriksizce yapılmaya çalışılan bu Şah propagandası tersine işlemiş ve Şii din adamını karalamaya çalışırken onu populer hale getirmiştir. Kum'da ulemanın ve medrese talebelerinin ayaklanması kanlı bitmiştir; tenkil kuvvetlerinin müdahalesi sonucunda göstericilerden yaklaşık 60'ı ölmüş ve yüzlercesi yaralanmıştır. Tüm bu şartlar altında 18-19 Şubat 1978 yılında İran Azerbaycanı'nın merkezi Tebriz'de, Kum'da öldürülenlerin 40 günü doldurması ve onları anma münasebetiyle, olaylar başlamıştır. Gösteriye yaklaşık 100 bin kişi katılmıştır.[427] Hükümet kuvvetlerinin ateşiyle karşılanan olaylar İran'ın diğer bölgelerini de sarmıştır.

Ülkenin her tarafında milyonlarca kişi sokaklarda Pehlevi rejimini protesto etmekteydi. Ancak asıl olay İran tarihine "kara cuma" olarak yazılan 8-9 Eylül 1978'de başkent Tahran'da gerçekleşmiştir. Sabah saatlerinde başkentte gösteriye hazırlanan halk üzerine İran ordusunun ateş açması sonrasında 4 500'den fazla kişi ölmüştür. Devlet radyosu ölü sayısını 300 olarak açıklamıştır.[428] Bu olay sonrasında sadece Tahran'ın güneyinde yerleşen Beheşt-e Zahra mezarlığına 4 290 gösterici defnedilmiştir.[429]

Eylül olayları İran hükümeti ile halk arasında dönüm noktası olmuştur. Sert müdahalalere rağmen hareketler artarak çoğalmaktaydı. 1 Ekim 1978'de yaklaşık 5 000

[425] R. Blaga, s. 24.
[426] S. M. Aliyev, 436-437.
[427] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, 437. Büyük olayların Tebriz'de patlak vermesi, İran Azerbaycanı'nın merkezi olan bu şehrin aynı zamanda İran'ın "yumuşak karnı" olduğu gerçeğini de ortaya koymaktadır. Mayıs 2006 yılında gerçekleşen "karikatür krizi"nde de Tebriz'de yüzbinlerce gösterici sokaklara dökülmüştür. Karikatürde İran'daki Azerbaycan Türkleri hamam böceğine benzetilmekteydi.
[428] Turgut Tülümen, *İran Devrimi Hatıraları*, İstanbul 1998, s. 16.

üniversite öğrencisi Gorgan'da yürümüştür. Geniş halk tabakasının da ilgi gösterdiği yürüyüşte bu kez polisler, belki de Eylül olayları dolayısıyla halktan çekindikleri için daha serbest bırakmışlardı, sert müdahaleler olmamıştır. Gösteriler Ekim sonunda da devam etmiş ve hatta Gorgan'da bankalar, sinema salonları, devlet daireleri ve ticari kurumlar ateşe verilmiştir.[430] 24 Ekim 1978'de Gorgan, Meşhed ve diğer bölgelerde de hareketler devam etmiştir. Gorgan'da 30 bin kişi sokaklara çıkmış ve insan haklarına saygı, düşünce özgürlüğü, miting ve toplantı yapma serbestliği, ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda değişim, Batılı devletlerin İran'ın yakasını bırakması gibi söylemlerle yürümüşlerdir.[431] Olayların görgü tanığı bir Türkmenin anlattığına göre Türkmen öğretmenler şu şiarla protesto eylemlerine katılmışlardır:

Okuv [okul] *gerek hat* [yazı] *gerek, Türkmence mektep gerek*,
Elden giden yerleri gaytarıp [geri] *almak gerek*,
Yer ekinçilerin [çiftçilerin], *derya* [deniz] *balıkçıların*,
Ya alarıs [alırız], *ya öleris* [ölürüz], *ahırsonu* [sonunda] *hudmuhtar* [özerk] *bolarıs* [oluruz].

Ülkede işçi grevleri başlamıştı. Ayrıca petrol zengini ülkede, enerji yetersizliği nedeniyle Tahran'da günde beş saat elektrik kesintisine yapılmaya başlandı[432]. Türkiye'nin dönemin Tahran Büyükelçisi Turgut Tülümen[*] ilginç bir olayı anlatmaktadır: "*Bizi karanlık günler bekliyordu. Buna her gece elektriklerin kesilmesi eklenince sıkıntımız had safhaya ulaşmıştı. Çoğunluk, doğru haberi alabilmek için, BBC'nin akşam saatlerinde verilen Farsça Bültenini dinlerdi. Bunda, varsa Homeyni'nin beyanatları da yer alırdı. Bu yüzden elektrikleri*

[429] S. M. Aliyev, *a.g.e.*, s. 440.
[430] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 134, 136.
[431] H. Atayev, *a.g.e.*, s. 131.
[432] Hüseyin Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, İstanbul 1978, s. 210.
[*] Turgut Tülümen 1978-1980 yıllarında Tahran Büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. Turgut Tülümen hatıralarında, gayriihtiyarî olsa da bir gerçeği, yani Türkiye'nin İran Türklerine olan ilgisizliğini net biçimde ortaya koymaktadır. Tülümen'in, bununla ilgili olarak şöyle bir anısını anlatmaktadır: "*Rıza Şah Pehlevi'nin mozolesine çelenk koymak, o günlerde güven mektubu sunan Büyükelçilerin en önemli fonksiyonlarından biri sayılıyordu… Günü geldiğinde, bana refakat edecek mihmandarın değişmiş olduğu dikkatimi çekti. Arabaya bindikten sonra, yeni mihmandarım İngilizce olarak içini dökmeye başladı: "Ben Azeri Türkü'yüm, ama iki kelime Türkçe bilmiyorum. Beni Fars kültürü ile yetiştirdiler. Babam bir Latin Amerika ülkesinde büyükelçidir. Mozoleye çelenk koyacağınızı duyunca mihmandar arkadaştan yerini bana bırakmasını rica ettim. Böyle bir günde Türk Büyükelçisi'ne bir Azeri Türkü'nün refakat etmesinin daha doğru olacağını düşündüm." Kulaklarıma inanamıyordum. Azeri Türkleri üzerinde devamlı baskı yapıldığını ve ana dillerinde eğitim görmelerine müsaade edilmediğini biliyordum, ama böyle bir tezahüratı doğrusu beklemiyordum*". Bkz. T. Tülümen, *İran Devrimi Hatıraları*, İstanbul 1998, s. 21. Türkiye'nin, tarihi ve günümüz en yakın komşularından İran'daki en büyük - yani, Cumhurbaşkanlığı nezdindeki - temsilcisinin bu itirafı son derece kaygı vericidir. Tıpkı Ermeni meselesinde geç "uyandığı" gibi, İran'da yaşayan Türkmenler de dâhil olmak üzere Türklerle ilgili konularda da Türkiye, maalesef hâlâ bu "gücün" farkına varabilmiş değil veya bunun farkına varmak istemiyor.

kesmeyi adet edinen Homeyni taraftarı santral işçileri BBC yayınının sonunu beklerlerdi"[433]. Artık ABD'nin Orta Doğu'daki "jandarması" konumundaki İran, iflas etmişti.

16 Ocak 1979 tarihinde İran'da Pehleviler rejimi sona eriyordu. Muhammed Rıza Şah[434] eşi Farah (Diba) Pehlevi ile birlikte İran'ı terk edecek ve yıllar sonra, yani 2003 yılında Farah (Dîba) Pehlevi 65 yaşında yazdığı anılarında kendileri için bu "kara" günü şu cümlelerle kaleme alacaktır: "*Ne zaman 1979 Ocak sabahını hatırlasam aynı derin acı gelir, yüreğime saplanır. Aylardan beri ateş ve kan içinde yaşayan başkentimiz sanki aniden soluğunu tutmuş gibiydi, insanın içini daraltan bir sessizlik çökmüştü Tahran'ın üzerine. 16 Ocak günü ülkemizden ayrılıyorduk. Şah'ın geçici bir süre için çekilmesinin, ayaklanmanın yatışmasına katkısı olur düşüncesiyle yurdumuzu terk ediyorduk*".[435]

1 Şubat 1979'da Paris'ten Tahran'a gelen Ayetullah Homeyni, 16 Şubat'ta Şah'a bağlı bütün kuvvetleri tasfiye ederek ülkeyi kontrolü altına almıştır.

D) Türkiye'ye Gelen Türkmen Öğrenciler

Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgeye Osmanlı Türk subaylarının gelerek çeşitli eğitim faaliyetlerinde bulunduklarından bahsetmiştik. Osmanlı Türk subayları Türkmenlerin eğitimleriyle ilgilenmeleri sonucunda altı Türkmen genci Türkiye'ye gitme girişiminde bulunuyor.[436] Osmanlı Türk subayları Türkiye'ye eğitim almaya gitmek için Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği'nden aracı olması hususunda yardım edebileceklerini bildirmişler. Bunun sonucunda dönemin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'a[*] bu konu

---

[433] T. Tülümen, *a.g.e.*, s. 38.

[434] Muhammed Rıza Şah, İran'dan kovulan veya sürgün edilen dördüncü Şah idi. Sığınacak ülke bulamayan Şah, Mısır'dan başlayarak Bahama, Meksika, Amerika ve Panama adalarını da dolaştıktan sonra tekrar Mısır'a gelmiş ve 27 Haziran 1980'de Kahire'de kanserden ölmüştür. Şah'ın sürgün yıllarını anlatan en iyi yapıt hiç kuşkusuz birlikte sürüldüğü eşi Farah Pehlevi'nin anılarıdır. Bkz. Farah Pehlevi, *Anılar*, İstanbul 2004; Homeyni, Oriana Fallaci'yle yaptığı röportajda şöyle demiştir: "*Ben, onun* (Muhammed Rıza Şah) *İran'a getirilerek, İran ulusuna giriştiği elli yıllık cinayetlerden, servetlere karşı giriştiği hıyanetlerden, yağmalamalardan dolayı yargılanmasını istiyorum. Dışarıda öldürülecek olursa bütün o paralar boşa gitmiş olur. Oysa burada yargılanacak olursa bütün servertlerini alacağız. Yok, yok ben onun yurtdışında öldürülmesini istemiyorum. Ben onu diri, burada istiyorum, burada, bu yüzden ben onun sağ kalması için dua ediyorum…* (Paraları gerçekten geri verecek olursa dahi) *Ancak bütün şehitlerin dirilmesi durumunda belki onu bağışlayabilirim*". Bkz. Oriana Fallaci, *İmamla Söyleşi*, çev. M. N. Şayir, Ankara 1991. Röprtajı gerçekleştiren O. Fallaci, Mayıs 2006'da İslam'la ilgili çarpıcı açıklamada bulunmuştur. Gazete haberini aynen aktarıyoruz: "*İtalya'nın Siena kenti yakınlarında inşasına karar verilen Colle Val d'Elsa camisi, bazı kent sakinlerini öfkelendiriyor... Laik kesimin kalesi olarak bilinen Siena'da Avrupa'nın en büyük camisinin yapılacak olmasına, İtalyan gazeteci-yazar Oriana Fallaci de savaş açtı ve dün herkesi şok eden bir açıklamada bulundu: "Eğer cami inşa ederlerse gider orayı bombalarım..." Daha önce verdiği bir röportajda "Evime çok yakın bir yerde bu camiyi görmek istemiyorum. Müslüman ülkelerde bir haç, bir İncil dahi taşıyamazken Giotto'nun (ünlü İtalyan ressam) ülkesinde 24 metre uzunluğunda bir minare görmek istemiyorum" demişti"*. Bkz. *Sabah*, 31 Mayıs 2006.

[435] Farah Pehlevi, *a.g.e.*, s. 13.

[436] M. Kılıç, *a.g.e.*, 131.

[*] Hikâyeci, romancı, diplomat ve siyaset adamı Memduh Şevket Esendal, 1883 yılında Çorlu'da doğdu. 20 yaşlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi (1906). Esendal, Cemiyet tarafından İstanbul Teftiş Kurulu'na

bildirilmiş ve Büyükelçi isteğe sıcak yaklaşmıştır. Konuya geçmeden önce Memduh Şevket Esendal'dan bahsetmek gerekecektir. Zira bu Türk diplomatı ve aynı zamanda da hikâye ve roman yazarı[437] olan Büyükelçi Esendal, Türklük adına birçok faaliyette bulunmuştur.

Memduh Şevket Esendal, büyükelçilik yaptığı tüm ülkelerde "Türk" gençlerinin eğitim alması ve milletine faydalı olabilmesi için de büyük çaba sarfetmiştir. Rusça, Fransızca ve Farsça'nın yanı sıra Türk lehçelerine de vakıf olan Esendal'in Bakü, Tahran ve Kabil Büyükelçisi olarak Atatürk tarafından atanmış olması tesadüf değildir. Milli Mücadele yıllarında Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak 1920 yılında Bakü'ye gönderiliyor. 1924'e kadar burada kalan Esendal, böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk diplomatı ünvanını da elinde bulundurmaktadır.

Esendal, 6 Ekim 1925'te Atatürk tarafından Tahran'a büyükelçi olarak atanmıştır. İşte, bu görevi sırasında Büyükelçilik imkânlarını da kullanarak özellikle Türkmen gençlerinin Türkiye'de eğitim alması hususunda büyük yardımları olmuştur. Esendal, Kabil'de büyükelçilik yaptığı sırasında ise Afganistan'daki Türkmen ve Özbek gençlerinin yanı sıra Çin'in Doğu Türkistan (Sincan) bölgesinden Afganistan'a gelerek Kurtuluş Mücadelesi veren Türk gençlerin Türkiye'ye gelerek eğitim almasını sağlamıştır.[438]

Esendal'ın bir özelliği de Türkçeye olan hassasiyeti olmuştur. Farsça ve Arapça kelimelerin karşılığı olan Türkçe sözcüklerini kullanmaya ve tesbit etmeye çalışan Büyükelçi Esendal, böylece Türkçenin korunması hususunda da büyük gayret sarfetmiştir.[439]

çağrıldı (1908), bu tarihten sonra parti müfettişi olarak Anadolu ve Rumeli'yi yakından görüp tanımak fırsatını buldu. Üretime katkısı olan toplulukların, yurt yönetiminde de payı olması gerektiğini düşünüyordu. Türk-İslam dünyasındaki meslek kuruluşları olan Fütevvet örgütünün canlandırılmasını, milletvekillerini illerin değil, eski loncaların bir devamı olarak kurulacak olan Esnaf Odaları'nın seçmesi gerektiğini savundu. Parti içinde meslekî temsil düşüncesini savunanların (Nail Bey, Kara Kemal, Muhittin Birgen, Sadık Vicdanî vb.) arasında yer aldı. Meslekî temsil düşüncesini benimseyen eski arkadaşlarıyla birlikte, egemen çevrelerin hoş görmediği Meslek gazetesini çıkardı (1925). Hakkında tutuklama kararı çıkması sebebiyle İtalya'ya kaçtı. İzmir Suikasti'nin iktidara muhaliflerini "tasfiye" olanağı verilmesinin ardından yurda döndü. Mustafa Kemal'in safına geçti ve TBMM hükümetinin ilk orta elçisi olarak Azerbaycan'a gönderildi (1920). 1925'te Tahran elçiliğine atanıncaya kadar Galatasaray ve Kabataş liselerinde tarih, coğrafya öğretmenliği yaptı. Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliği görevinde bulundu. Elçi ve Büyükelçi olarak 12 yıl kadar İran, Afganistan ve Sovyetler Birliği'nde kaldı. Bilecik ve Elazığ milletvekilliği yaptı. 1941-1945 arasında CHP Genel Sekreteri olarak çalıştı. Son yıllarını öykülerini yazmak, yapıtlarını derleyip kitaplaştırmakla geçirmiştir. M. Ş. Esendal 1952 yılında vefat etmiştir.

[437] M. Ş. Esendal'ın kaleminden çıkan romanlar: *Ayaşlı ile Kiracılar*, *Miras*, *Vassaf Bey*; öyküleri: *Bir Kucak Çiçek*, *Bizim Nesibe*, *Gödeli Mehmet*, *Güllüce Bağları Yolunda*, *Hava Parası*, *İhtiyar Çilingir*, *Kelepir*, *Mendil Altında*, *Otlakçı*, *Sahan Külbastısı*, *Veysel Çavuş*, *Gönül Kaçanı Kovalar*; mektupları: *Kızıma Mektuplar*, *Oğullarıma Mektuplar*; ve hatıra: *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*.

[438] M. Şevket Esendal, Tahran Büyükelçiliği yıllarını kaleme alarak hatırat yayınlamıştır. Ancak ne yazık ki bu hatıratında onun Türkiye'ye eğitim almaya gönderdiği Türkmen öğrencileriyle ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Esendal'ın hatıratı için bkz. *Tahran Anıları ve Düşsel Yazıları*, Ankara 1999.

[439] Memduh Şevket Esendal'la ilgili Türkiye'de yayınlanmış olan makalelerin bazıları: Muhtar Körükçü, "Esendal Hikayeleri", *Yücel Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, XXII, Sayı 126, (Nisan) 1957, İstanbul, s. 117-118; Cahit Külebi, "Memduh Şevket Esendal", *Türk Dili*, I, Sayı 10, (Temmuz) 1952, Ankara, s. 4-6; Aytekin Yakar, "Memduh Şevket Esendal", *Hisar*, V, Sayı 5, (Mayıs) 1964, Ankara, s. 8; Hikmet Dizdaroğlu, "Ölümünün 13. Yıldönümünde Memduh Şevket Esendal", *Türk Dili*, XIV, Sayı 164, (Mayıs) 1965, Ankara, s. 546-562; Ahmet

Memduh Şevket Esendal'le ilgili olarak Doğu Türkistanlı M. Rıza Bekin'in[440] merhum Büyükelçi'nin ölümünün 50. yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı makalesinde bahsettiği bir olayı aktarmak istiyoruz. Makalede aktarılan olay Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinden merhum Prof. Dr. Tahir Çağatay'ın M. R. Bekin'e bıraktığı hatıralarındaki notlarından alıntıdır:

"Cumhuriyet çağına geldikten sonra ilk Türk sefiri olarak Moskova'ya Ali Fuat Cebesoy gelmişti. Biz dört Türk genci olarak, bu Türk sefirinin elini öpmek ve bize yol göstermesi için Moskova'ya gittik. Bu dört gencin biri ben, ikincisi Abdulvahap Oktay, üçüncüsü Naim Öktem ve diğeri ise İbrahim Yarkın'dı. Bunlar, Türkistan'ın çeşitli şehirlerinden Taşkent'ten Semerkant'tan, Buhara'dan okumak için gelen aydın gençlerdi. Biz Türk İstiklal Savaşını heyecanla takip etmiştik. Türkiye'de okumak en büyük gayemizdi. Bu amaç ile Türk sefirine danışmak için Moskova'ya sefarete geldik. Sefir Paşa, maalesef bizleri kabul etmedi. Bizim ziyaret talebimizi kendilerine ileten yerli Türklerden bir memurla, "Benden ne istiyorlarsa sana söylesinler. Sen bana iletirsin" diye mesaj gönderdi. Çok üzüldük. Halbuki günlerce yol almıştık. Tehlikeleri göze alarak elçiliğe kadar ulaşmıştık. Sefir Paşa bizimle görüşmeyince, ismi bende saklı ve bizim Türkiye'ye gelmemize vesile olan bir elçilik mensubu bize Azerbaycan'a "Bakü'ye gidin. Orada bir Türk sefiri daha var. Ona giderseniz o sizi dinler" dedi. Bunun üzerine hemen Bakü'ye hareket ettik. Doğru Türk elçiliğine gittik ve elçinin Memduh Şevket Bey olduğunu öğrendik. Ziyaret talebimizi ilettik. Türkistanlı öğrenciler olduğumuzu söyledik. Memduh Şevket Bey hemen bizi makamına çağırdı. Arkadaşlar ile makamına girdik. Memduh Şevket Bey hepimizin elini teker teker sıktıktan sonra bizleri kucakladı, öptü. Hepimizin hal ve hatırımızı, ailemizi sordu. Bazı şeyler anlattı. Biz de kendilerine geliş gayemizi, niyetlerimizi anlattık. Çok takdir ile karşıladı ve

---

Kutsi Tecer, "Memduh Şevket Esendal'in Ardından", *Türk Kadını*, VI, Sayı 72, (Mayıs) 1972, Ankara, s. 20-22; Muzaffer Uyguner, "Doğumunun Yüzüncü Yılında Esendal'in Türkçenin Özleştirilmesi Üzerine Düşünceleri", *Türk Dili*, XXXXVI, Sayı 377, (Mayıs) 1982, Ankara, s. 190-294; Muzaffer Uyguner, "Esendal'in Siyaset Yaşamı", *Varlık*, LX, Sayı 1041, (Haziran) 1994, s. 44; M. Rıza Bekin, "Ölümünün 50. Yılında Şevket Memduh Esendal", *Türk Yurdu*, XXII, Sayı 178, 2002, Ankara, s. 50.

[440] M. Rıza Bekin, 1925'te Çin sınırlarındaki Doğu Türkistan'ın Hoten şehrinde doğmuş olup, Hoten emiri Mehmet Emin Buğra enişte sidir. Uygur Türklerinden olan M. Rıza Bekin, dokuz yaşında iken ailece yurtlarından ayrılıp, Afganistan'da Kabil'e yerleşmişlerdir. O yıllarda oldukça yüksek seviyede seyreden Türkiye-Afganistan münasebetleriyle, enişte si Mehmet Emin Buğra'nın girişimi, Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın tavassutuyla, yeğeni Niyaz Mehmet 'le birlikte askeri okulda okumak için Türkiye'ye gönderilen M. Rıza Bekin, 1938'de Maltepe Askeri Lisesi'nin orta kısmında öğrenime başlamıştır. 1944'de Askeri Liseyi bitiren M. Rıza Bekin, 1944-1946'da Kara Harp okulunu, 1946-1948'de Topçu okulunu bitirerek Topçu subayı olarak Türk ordusuna katılmıştır. General, M. Rıza Bekin, askeri kariyeri içinde, Birinci Kore Tugayı Topçu Tabur Takım Komutanlığından (1950-1951) başka, 1959-1961 arası Türkiye'nin Tahran Askeri Ataşe Muavinliği görevini ifa etmiş, emekli olduktan sonra bir müddet Başbakanlıkta uzman olarak çalışırken Afganistan meselesinin patlak vermesi üzerine 1989-1990 yılları arasında BM'lerin Afganistan'a insani yardım programı çerçevesinde Pakistan'da kurmuş olduğu Mayın Temizleme Eğitim Merkezinde (İslâmabad)

bize Türkiye'nin durumunu anlattı. Biz kendilerine kaçak olarak Türkiye'ye gitmek istediğimizi bildirdik. O bize, "Bugün Türkiye'de sizin aradığınız hiçbir şey yok" dedi. Özellikle bana "Sen Avrupa'ya gitmelisin. Orada okumalısın. Orada yetişmelisin" dedi. Meğerse o benim babamı tanıyormuş. Biz hepimiz dışarı çıktıktan sonra Memduh Şevket Bey'e, Beybaba adını taktık. Hepimiz Esendal'a Beybaba diye hitap ettik"[441]. Büyükelçi Esendal'in Türklük adına yaptığı bu gayretleri yıllar sonra meyvesini verecektir.[442]

İran'da yaşayan Türkmen gençlerinin Türkiye'ye eğitim almaya gelmesi hususunda Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunan Esendal, bu gençlerin öğrencilik yıllarında da büyük yardımlarda bulunmuştur.

Türkmenler ikişer kişilik gruplar halinde üç seferde Türkiye'ye gelmişlerdir. Bunların ilki 1927 yılında gerçekleşmiştir. Türkmen gençlerinden Ahmet Garadaglî ve Nazdurdî Yomut'tan oluşan grubun Mayıs ayında Türkiye'ye gelmesinin ardından, Temmuz ayında Hacı Han Nurgeldi ve Abdürrahim Yomut ve daha sonra da Baycan Turanî ve Mehmet Göklen'den oluşan üçüncü grup da Türkiye'ye gelmiştir.[443]

Ahmet Garadaglî (1901-1977)[444], Nazdurdî Yomut (1904-1986)[445], Hacı Han Nurgeldi (1896-1941)[446] ve Abdürrahim Yomut (1910-1997)[447] Sari şehri üzerinden Tahran'a, oradan

---

Başdanışmanlık görevini yürütmüştür. M. Rıza Bekin 1986 yılında kurulan Doğu Türkistan Vakfı Başkanlığına seçilmiştir. M. Rıza Bekin, anılarını kitaplaştırmış ve yayımlamıştır. Bkz. *M. Rıza Bekin'in Anıları*, İstabul 2002.

[441] M. R. Bekin, "Ölümünün 50. Yılında Şevket Memduh Esendal", *Türk Yurdu*, XXII, Sayı 178, 2002, Ankara, s. 50.

[442] M. R. Bekin'in *a.g.m*. sayfa 12'de şöyle denilmektedir: "*Esendal'ın, özellikle Azerbaycan Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade'ye, Prof. Abdulkadir İnan'a, Doğu Türkistan'ın liderlerinden ilim adamı Mehmet Emin Buğra'ya, Prof. Zeki Velidi Togan'a, Prof. Dr. Tahir Çağatay'a, Prof. Dr. Saadet Çağatay'a büyük yardımları olmuştur. Her bakımdan onlara destek vermiştir. Bu şahıslar, Esendal'ı kurtarıcı bir insan olarak görmekteydiler. Dertleri olduğundan Küçükyalı'daki evine, Ankara'daki makamına gelerek dertleşirlerdi. Esendal'ın evi, Türkçü âlimlerin bir ziyaretgâhı haline gelmişti. Onlara Türkiye'nin iç politikası hakkında bilgiler verir, moral depolar ve çalışmalarına kitap olarak, doküman olarak destek verirdi. Dış Türkler meselesiyle ilgilenen her kuruma her kişiye maddi ve manevi katkıda bulunmuştur ve dış Türkler ile ilgili faaliyetlerini sessiz, plânlı ve sistemli bir şekilde yürütmüştür. Şunu kesin olarak ifade edebilirim ki; Türkiye'de bulunan dış Türk menşeli ilim adamlarının üzerinde Esendal'ın katkısı olmuştur, emeği geçmiştir*".

[443] M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 131; M. R. Bekin, *a.g.m.*, s. 7.

[444] Ahmet Garadaglî, 1901 yılında şimdiki Türkmenistan Devleti sınırlarındaki Esengulî kasabasında doğmuştur. Ahmet'in ailesi İran İnkılabı sırasında Kümüştepe'ye yerleşmiştir. Küçük yaşlardan itibaren babasından Arapça ve din derslerini alan Garadaglî, Mayıs 1927 yılında Nazdurdî Yomut'la Türkiye'ye gelmiştir. Bu İran Türkmenleri'nin Türkiye'ye öğrenci olarak geldikleri ilk tarihtir. İlk başta Trabzon Öğretmen Lisesi'ne gönderilmiş, fakat daha sonra kendi isteğiyle Konya Öğretmen Lisesi'ne nakledilmiştir. 1932'de liseyi bitiren Garadaglî, Ankara Gazi Lisesi'ne gönderilmiştir. 1935'te liseyi tamamlayan A. Garadaglî, aynı yıl içinde İstanbul Ünversitesi Tıp Fakültesi'ni kazanmış ve 1941'de mezun olduktan sonra Almanya'ya giderek bir hastanede cerrah olarak çalışmaya başlamıştır. Almanya'da birnevi stajını yaptıktan sonra 1947'de İran'a dönmüştür. Aynı yıl Şiraz'a, 1949'da Kazerun, 1950 yılı ortalarında Nişapur, 1953'te Günbed-e Kavus ve 1974 yılında Reşt'e hükümet tarafından çalışması için atanmıştır. Reşt'te çalışırken Günbed-e Kavus'a akraba ziyaretine geldiğinde İran polisi kendisini tutsak etmiş ve dört ay hapis yatmıştır. Daha sonra Yezd ve Meşhed'e sürgüne gönderilmiştir. 1977 yılında 76 yaşında Gürgen'de vefat etmiştir. Bkz. M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 134.

[445] Nazdurdî Yomut, 1904 yılında Kümüştepe'de varlıklı bir ailede doğmuştur. Babası Mehmetkulî'nin Türkmenler arasında nüfuzlu bir şahsiyet olması dolayısıyla babasının yanına gelen kişilerle sohbetlerde bulunmuştur. Bunlardan Osmanlı Türk subaylarının etkisiyle Türkiye'de eğitim alma isteğinde bulunuyor. 1927'de Türkiye'ye gelen N. Yomut önce Trabzon Öğretmen Lisesi'nde, 1928'de ise İzmir Öğretmen Lisesi'nde

Enzeli limanına ve Bakü-Batum hattını kullarak İstanbul'a gelmişlerdir. Baycan Turanî (1905-1940)[448] ve Mehmet Göklen (1912)[449] ise Enzeli limanından Bakü'ye ve oradan Trabzon'a geçmişlerdir.[450] Gençlerinin bu gelişleri Türkiye'ye eğitim almaya gelen ilk Türkmen öğrencileri olma özelliğini taşımaktadır.

Osmanlı Türk subaylarının Türkmen Sahra'da başlattıkları ceditçilik faaliyetleri sonucunda Türkiye'ye eğitim almaya gelen Türkmen gençlerinin büyük çoğunluğu ne yazık ki memleketlerine dönemediler, dönenlerin ise akibeti kötü olmuştur. Sadece Türkiye'ye gelen Türkmen öğrenciler değil, İsviçre ve Almanya'da eğitim gören diğer İran vatandaşı öğrenciler de SAVAK'ın takibine uğramışlardır. Örneğin, "*İsviçre'de okuyan iki İranlı öğrenci, protestolarda bulunduklarından dolayı Tahran Hükümetinin gözünden düştüğü ve İran Elçiliği tarafından pasaportları uzatılmadığı zaman, İsviçre makamlarından diledikleri*

---

eğitimini devam ettirmiş ve 1937'de liseyi bitirmiştir. 1937'de Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü Pedagoji Bölümünü kazanıyor ve 1939 yılında tamamlıyor. Aynı yıl İran'a gidiyor ve ancak 1940 yılı sonlarında gayr-i resmi yolla Türkiye'ye dönüyor ve 1941 yılı başlarında Abdürrahim Yomut'la birlikte İstanbul'a gelmiştir. N. Yomut, Türkiye Maarif Bakanlığı'na işe yerleşmiş ve ortaokullarda müfettiş olarak görev yapmıştır. Türkiye'nin değişik illerinde çalıştıktan sonra 1971 yılında emekli olmuş ve 1986 yılında İstanbul'da ölmüştür. Bkz. M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 132.

[446] Hacı Han Nurgeldi, 1896 yılında, şimdiki Türkmenistan Devleti sınırlarna yer alan Esengulî kasabasında doğmuştur. Babası Hocaniyaz Han, 20 Mayıs 1920'de Türkmen Cumhuriyeti'nin ilan edildiği Birinci Türkmen Kurultayı'na katılmıştır. Türkiye'ye geldiğinde eğitim alması için Konya Öğretmen Lisesi'ne yollanmıştır, ancak iki yıl burada kaldıktan sonra gözünde oluşan rahatsızlık nedeniyle İran'a gitmek zorunda kalıyor. Kırım üzerinden Moskova'ya ve oradan da Kümüştepe'ye gitmiştir. Ancak İran hükümeti onun çeşitli suçlar işlediğini ileri sürerek hapse atmıştır. Hacı Han Nurgeldi, 1941 yılında 45 yaşında hapishanede ölmüştür ve Tahran'ın Mesgerabad mezarlığına defnedilmiştir. Bkz. M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 136.

[447] Abdürrahim Yomut, 1910 yılında Kümüştepe'de doğmuştur. 1927 yılında Türkiye'ye gelince eğitim alması için Konya Öğretmen Lisesi'ne gönderilmiş. 1932'de burasını tamamladıktan sonra Ahmet Garadaglî'yla birlikte Ankara Gazi Lisesi'ne yollanmıştır. 1935'te liseyi tamamladıktan sonra aynı yıl içinde İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni kazanmış, fakat daha sonra Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi'ne geçiş yapmış ve 1939 yılında mezun olduktan sonra aynı yıl içinde İran'a gitmiştir. İran hükümeti onu Kirmanşah'a veteriner-müdür olarak atamış, fakat peşinde sürekli adamlar bulunduğu için 1940 yılında gayr-i resmi yollardan Türkiye'ye geçiyor ve aynı yıl içine Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir. Türkiye'nin çeşitli bögelerinde veteriner olarak görev yapmıştır. Bkz. M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 137.

[448] Baycan Turanî, 1905 yılında Kümüştepe'de zengin bir ailede dünyaya gelmiştir. 1928 yılında Türkiye'ye geldikten sonra, eğitim alması için İzmir'e gönderiliyor ve 1934 yılında liseyi tamamlamasının ardından İzmir Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü kazanmıştır. 1938 yılında mezun olan Turanî, aynı yıl içinde İran'a dönmüştür. Baycan Turanî, Tahran'da devlet kurumlarında işe girmek için birçok yere başvurmasına rapmen tüm çabaları boşa çıkmıştır. O, 1940 yılında, yani Türkiye'den gittikten sadece iki yıl sonra iş aramak için Tahran'da bulunurken bir otelde ölü olarak bulunmuştur. Onun zehirlenerek öldürüldüğüne dair haberlerin yayılmış olmasına karşılık, ne yazık ki ölüm sebebi ortaya çıkarılamamıştır. Bkz. M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 138.

[449] Asıl adı Mehmet Şirmuhammedî olan Mehmet Göklen (mensup olduğu Türkmen boyu sebebiyle daha sonra Göklen soyadını almıştır), 1912 yılında Kümüştepe'de zengin bir ailede doğmuştur. Kız kardeşinin eşi, yani eniştesi Baycan Turanî'yle 1928'de Türkiye'ye geldikten sonra İzmir'de liseyi tamamlamıştır. Liseyi bitirdikten sonra aynı yılda, yani 1934'te İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni kazanmış ve 1940 yılında mezun olmuştur. 1944'te dâhiliye hastalıkları uzmanı olduktan sonra, Ceyhan'a gidip çalışmış, ancak 3 yıl sonra sonra İstanbul'a gelmiş ve buradan da 1948'de ABD'ye gitmiş ve orada yerleşmiştir. Bkz. M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 139.

[450] M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 131.

siyasal sığınma hakkı kendilerine verilmemiştir. Bu öğrenciler, İsviçre dostu olan diktatörün cellatlarına teslim edilmişlerdir"[451].

Burada bir hususa değinmek istiyoruz. Türkiye'ye eğitim almaya ilk gönderilen Türkmen gençlerinin büyük bir çoğunluğu Türkmenler arasında itibar sahibi ve maddi durumları iyi durumdaki insanların çocuklarıdır. Bu bir tesadüf değildir. Osmanlı subayları İran'daki varlıklı Türk aileleri ile aralarını yakın tutmaya çalışmışlardır. Bu amaçla da onların çocuklarının Türkiye'de eğitim görmesini ve Türk anlayışını kendi ülkelerinde yayılmasına ön ayak olmalarını düşünüyorlardı. Nitekim, bu çocukların geri döndüklerinde kendi boylarının başına geçeceğini ve bu şekilde kendi düşüncelerinin daha rahat yayılacağını hesap ediyorlardı. Amaç, bu varlıklı ailelerin çocuklarını eğiterek bunlardaki milli bilinci yükseltmek ve onları takip eden bölgedeki Türkmen avam kesim üzerinde de Türklük ve Türkmenlik duygularını milli düzeyde pekiştirmektir.

Ancak, İran hükümetinin Türkçülüğe karşı sert tedbirler alması sonucunda Ahmet Garadaglî haricindekiler pek başarılı olamamışlardır. Öldürülenlerin yanı sıra, birkaçı da can güvenliklerinin olmaması nedeniyle İran'a dönememişlerdir. Dışarıda eğtim gören öğrencilerin pek çoğu gibi Türkmen gençleri de SAVAK'ın kovuşturmasından korkuğu için İran'a gitmemişlerdir, "*çünkü dışarıda bulunup da bu örgütün takibinden uzak kalmış, yurda döndüğünde onun sorgularına uğramayacağına inanan tek İranlı yoktur*".[452] Ahmet Garadaglî ise SAVAK'ın takibine uğramış ve sürekli göz hapsinde bulunmak zorunda kalmıştır.

Mehmet Kılıç'ın[453] çalışmasında *Türkmenlerin Medeni*[454] *Serdarı*[455] olarak zikredilen Ahmet Garadaglî, Türkiye'ye eğitim görmeye gelen ilk öğrenciler arasında İran'a dönerek çalışma imkânı yakalayan yegâne kişidir. Milli duyguları kuvvetli olan Ahmet Garadaglî, Türkmenlerin eğitimle kalkınabileceklerine inananlardan olmuştur. Türkiye ve Almanya'da bulunduğu sırada millî meselelerle ilgilenmiş, çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak, onun

[451] B. Nirumand, *a.g.e.*, s. 168.
[452] B. Nirumand, *a.g.e.*, s. 171.
[453] Kendisi de İran Türkmenlerinden olan Mehmet Kılıç, 1934 yılında Kümüştepe'de doğmuştur. Öğretmen olarak Kümüştepe, Günbed-e Kavus ve Tahran'da çalıştıktan sonra önce Gürgen'deki Öğretmen Yüksekokulu'nu, ardından ise Kimya ve Biyoloji Yüksekokullarını bitirdikten sonra 1968'de eşi ve çocuklarıyla Türkiye'ye göç etmiştir. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni kazanan M. Kılıç, okulunun bitimine 6 ay kala 1975'te İran'a gittiğinde elinden pasaportı alınmış ve Türkmen milliyetçiliği yaptığı suçlamasıyla SAVAK tarafından sorulanmış ve ardından Tahran'daki Evin hapishaneye atılmıştır. Yaklaşık bir yıl işkence edilerek hapishanede tutulduktan sonra Tahran'daki ünlü Kasr hapishanesine nakledildiyor. Daha sonra hapisten salıverilse de Türkiye'ye gitmesine izin verilmemiştir. Bu sırada patlak veren İran İhtilali'nden de faydalanarak 1978 yılında Azerbaycan dağlarından geçerek Türkiye'ye gelmiş ve eğitimini tamamlamıştır. 1982 yılında Türkiye Adalet Bakanlığı'na bağlı İstanbul Adli Tıp Merkezi'nde işe başlamıştır. Daha sonra Almanya'da çalışmıştır.
[454] Burada "Medeni", kültür anlamındadır.
[455] M. Kılıç, *a.g.e.*, s. 135.

gönüllerde *Türkmen Medeni Serdarı* ünvanını almasını sağlayan olay 1964 yılında gerçekleşmiştir. İran'da çalıştığı yıllarda da Türkiye'yle bağlarını koparmayan Ahmet Garadaglî, 1964 yılında Türkiye Maarif Bakanlığı'nın Türk asıllı yabancı öğrencilere sağladığı burstan yararlanarak aralarında kızların da bulunduğu gençleri Türkiye'ye eğitim almaya göndermiştir. Bu İran Türkmenlerinin, Türkiye'ye gelen ikinci öğrenci grubudur. 1964'te gelen ilk grup kızlardan oluşmuş ve bunların sayısı toplam 9 idi. (Bkz. EK - 28). Bu ilk grup içinde yer alan Ece Muzafferî (Kümüştepe)'nin[456] (Bkz. EK - 29) ifadelerine göre, daha sonra 1965, 1966 ve 1967 yıllarında üç grup daha geldikten sonra bir daha Türkmen gençleri burslu eğitim için Türkiye'ye gelememişlerdir. İran Hükümetinin engellemesiyle Türkmenlerin burslu öğrenci statüsünde Türkiye'de eğitim görmelerine izin verilmemiştir.

Ahmet Garadaglî, Türkmenlerin geri kalmışlığını ancak eğitimle yenmenin mümkün olacağına inananlardan olmuştur. O, Türkmen Sahra topraklarındaki gençleri toplayıp Türkiye'ye göndermiştir. Ancak Garadaglî'nın işi hiç de kolay olmamaıştır. İran Hükümetinin sıkı takibi bir tarafa, Türkmen kızlarının eğitim alması hususu da pek de kolay iş değildi. Kızların ailelerini zor da olsa ikna eden Garadaglî, gençleri İran'dan otobüsle Erzurum'a ve oradan da İstanbul'a göndermeyi başarmıştır. Kendisi de bir tıpçı olan Garadaglî, Türkmen Sahra'daki sağlık sorunlarını yakından bildiği için, Türkiye'ye gönderdiği gençlerin de özellikle Tıp Fakültelerinde eğitim almaları telkininde bulunmuştur. Gelen gençler de bu telkini nazara alarak genelde Tıp Fakültelerini tercih etmişlerdir. Ece Kümüştepe, A. Garadaglî'yla ilgili hiç unutamadığı iki anısınından ilkini şöyle anlatmaktadır: "*Ahmet Garadaglî, 1964'te bizleri Türkiye'ye göndermeden önce topladı ve her birimize birer tümen[457] (yek tuman) verdi ve şöyle dedi: "Meslek sahibi olarak geri geldiğinizde bu tümenin yerine size altın verecem, yeterki iyi bir eğitim alarak dönün"dedi. Onun verdiği o tümeni hâlâ saklıyorum*". E. Kümüştepe'nin Büyük Türkmen aydınıyla ilgili diğer anısı ise şöyledir: "*1968 yılında Ahmet Garadaglî torununu ameliyat ettirmek için Almanya'ya gitti ve dönüşte İstanbul'a uğradı. Garadaglî İstanbul'a gelir gelmez Kandilli Kız Lisesi'nde İstanbul'daki tüm Türkmen kızlarını topladı. Ayrıca 1927-1928 yıllarında Türkiye'ye eğitim almaya gelen Türkmenler ve İstanbul'daki Türkistanlılar da burada hazır bulundular. İstiklal Marşı ve Lise*

[456] Ece Muzafferî (Kümüştepe), Türkmen Sahra'nın Kümüştepe bölgesinde doğmuştur. 1964 yılında İstanbul'a gelmiş ve 1966-1967 yıllarında Çamlıca Kız Lisesi'ni bitirdikten sonra önce İstanbul Üniverstesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümüne kayıt yaptırmıştır. Ancak okula devam etmemiş ve 1968 yılında İstanbul Üniversitesi Çapa Tıp Fakültesini kazanmıştır. Üniversiteyi 1979'da bitirdikten sonra 1985'te alanında uzman olmuştur. 1987 yılında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edildikten sonra 1992'de Milli Eğitim Bakanlığı Sağlık Eğitim Merkezi'nde Dermatolog olarak işe başladı. 2005'te Deri ve Zührevi Hastalıkları Hastanesine atandı ve halen geçici olarak Beşiktaş Sait Çiftçi Kamu Sağlığı Kurumu'nda görev yapmaktadır.

[457] E. Kümüştepe, 1964'te bir tümenin de azımsanmayacak miktar olduğunu söylemiştir.

Marşı okunduktan sonra Ahmet Garadaglî bizlere (Türkmen öğrencilerine) hitaben bir konuşma yaptı. Konuşmasında bizlerin milletimize ve yurdumuza faydalı birer fert olmamız hususunu özellikle altını çizerek ifade etti. Konuşmalardan sonra yemekler yendi ve sohbetler yapıldı. Burada Ahmet Garadaglî tekrar İstanbul'a geleceğini söyledi, ancak bir daha gelemedi". 1967 yılında daha 14 yaşında Türkiye'ye gelen Muhammet Garrovî[458] ise Ahmet Garadaglî'yla ilgili olarak onun "*cesur ve aydın bir şahsiyet*" olduğunun altını çizerek belirttikten sonra şöyle bir anısını anlatmaktadır: "*Türkmen Sahra'dan Türkiye'ye 14 yaşımda geldim. Çocuk yaşta ailemden ayrılmak beni çok etkilemişti. Bu psikoloji içinde Ahmet Garadaglî'ya 'vicdansız' başlığını taşıyan bir mektup yazdım. Mektupta 'bu çocuk yaşımda beni ailemden uzaklara gönderirken hiç mi vicdanın sızlamadı? Sen vicdansızsın' satırları yer almaktaydı. Elbette ki Garadaglî mektubuma cevap yazmadı, ancak bugün ben o büyük insanı şükranla anmaktayım. Allah ondan razı olsun ki sayesinde eğitim almış bulunmaktayım*".

Merdâne Türkmen aydını Ahmet Garadaglî'nın faaliyetleri çok büyük sayılacak değerdedir. Zira, hiçbir takibe uğramadan binlerce öğrenci yollamak mı, yoksa sıkı takip altında aralarında 17 Türkmen kızının da bulunduğu gençleri Türkiye'ye yollamak mı daha cesurânedir (?) denklemini hiç kuşkusuz Ahmet Garadaglî lehine değerlendirmek lazımdır. (Bkz. EK - 30).

Ece Kümüştepe, Türkiye'de kendilerine özellikle Abdulvahap Oktay ve Saide Oktay'ın maddi ve manevi desteklerinin yanı sıra, Saadet Çağatay, Tahir Çağatay ve Hekimcan Kaynar'ın büyük yardımlarda bulunduklarını ifade etmiştir. Ayrıca, daha önceden (1927-1928) Türkiye'ye eğitim almaya gelip de daha sonra buraya yerleşen Türkmenlerin de kendilerine destek olduklarını belirtmiştir.

1964 - 1967 yılları arasında Türkmen Sahra'dan Türkiye'ye gelen Türkmen öğrencilerinin adları ve kayıt oldukları okullarının listesi:[459]

1964	Ece Muzafferî (Kümüştepe)	Çamlıca Kız Lisesi
1964	Annatâç Muzafferî	Çamlıca Kız Lisesi
1964	Fatma Sasanpur	Çamlıca Kız Lisesi
1964	Gül Ahundzade	Çamlıca Kız Lisesi
1964	Hacer Furuher	Çamlıca Kız Lisesi

[458] 1953'te Günbed-e Kavus'ta dünyaya gelen Muhammet Garrovî, ilkokulu doğduğu şehirde tamamladıktan sonra 1967'de Türkiye'ye gelmiştir. Önce Antalya'da ortaokul, ardından da Bilecik'te lise ve daha sonra Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesini bitirmiştir. 2003 yılında çok beklediği Türkiye vatandaşlığına kabul edilmiştir. Hâlihazırda İstanbul-Esenler'de Başaran Polikliniği'nde mesul müdürü olarak görev yapmaktadır.

[459] Türkmen öğrencilerin listesi, Ece Kümüştepe ve Muhammet Garrovî'nin anlattığı bilgiler esasında oluşturulmuştur.

1964	Gövher Garadaglî	Erenköy Kız Lisesi
1964	Rabia Caferî	Erenköy Kız Lisesi
1964	Sara Neccarî	Erenköy Kız Lisesi
1964	Halime Sahipdel	Erenköy Kız Lisesi
1965	Tacbibi Zahirî	Çamlıca Kız Lisesi
1965	Solmaz Garadaglî	Çamlıca Kız Lisesi
1965	Meryem Ahundnecad	Çamlıca Kız Lisesi
1965	Asiye İranpur	Kandilli Kız Lisesi
1965	Hacer Diba	Kandilli Kız Lisesi
1965	Ayşe Ahundnecad	İstanbul Kız Lisesi
1965	Yusuf Muzafferî	Adana Erkek Lisesi
1965	Perviz Şirmuhammedî	Bursa Erkek Lisesi
1965	Rahim Aşırmuhammedî	Bursa Erkek Lisesi
1965	Annamuhammet İskendernecad	Bursa Erkek Lisesi
1965	Yusuf Zahirî	Bursa Erkek Lisesi
1965	Gurban Caferî	Erzincan Erkek Lisesi
1965	Murad Ahundzade	Erzincan Erkek Lisesi
1965	Gafur Furuher	Haydarpaşa Erkek Lisesi
1965	Behram Gurbanî	Haydarpaşa Erkek Lisesi
1965	Yakup Zehirî	Haydarpaşa Erkek Lisesi
1965	Ahmet Kelamî	Haydarpaşa Erkek Lisesi
1965	Yusuf Şeyhî	Vefa Lisesi
1965	Şapur İranpur	Adana Erkek Lisesi
1965	Gurban Caferî	
1966	Bagt Hozeynî	Kandilli Kız Lisesi
1966	Arazbagt Mahtumî	İstanbul Kız Lisesi
1966	Yusuf Mirzalî	Bilecik Erkek Lisesi
1966	Recep Seyidî	Bilecik Erkek Lisesi
1967	Muhammet Garrovî	Bilecik Erkek Lisesi
1967	Araz Tiveci	Bilecik Erkek Lisesi
1967	Tatarkulî Ak	Bilecik Erkek Lisesi
1967	Yusuf Şeyhî	Vefa Lisesi
1967	Ahmet Şeyhî	Vefa Lisesi
1967	Habib Caferî	Eskişehir Erkek Lisesi
1967	Gafur Adel	Antalya Erkek Lisesi

1967	Muhammet Setayeş	Antalya Erkek Lisesi
1967	Kerim Talaî	Antalya Erkek Lisesi
1967	Gurban Mofidî	Malatya Erkek Lisesi
1967	Hacı Kenanî	Malatya Erkek Lisesi
1967	Amanmuhammet Sahipdel	Malatya Erkek Lisesi
1967	Abdürrahim Aşırmuhammedî	Bursa Erkek Lisesi
1967	Murat Sefaî	
1967	Kılıç Gummedî	
1967	Tacmuhammed Zavudî	

Türkiye'ye gelip de meslek sahibi olan ve olamayan Türkmen öğrencilerinin listesi:

Ece Muzafferî (Kümüştepe)	İstanbul Üniversitesi Çapa Tıp Fakültesi mezunu
Annatâç Muzafferî	Lise terk
Fatma Sasanpur	Cerrahpaşa Hemşirelik Lisesi Ebelik bölümünü tamamladı, ardından ders farklarını aldı ve İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesini bitirdi
Gül Ahundzade	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Ebelik bölümü mezunu
Hacer Furuher	Lise terk
Gövher Garadaglî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesine girdi, ancak terk etti
Rabia Caferî	Üniversiteyi 2. sınıftan terk etti
Sara Neccarî	İstanbul Üniversitesi Çapa Tıp Fakültesi mezunu
Halime Sahipdel	Lise terk
Tacbibi Zahirî	İstanbul Teknik Üniversitesi Kimya Mühendisliği mezunu
Solmaz Garadaglî	İstanbul Üniversitesi Diş hekimliği Fakültesi mezunu
Meryem Ahundnecad	Cerrahpaşa Hemşirelik Lisesi Ebelik bölümü mezunu
Asiye İranpur	
Hacer Diba	İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu
Ayşe Ahundnecad	Cerrahpaşa Hemşirelik Lisesi Ebelik bölümü, ardından Erzurum Atatürk Üniversitesi İngilizce Bölümü mezunu
Yusuf Muzafferî	İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi mezunu
Perviz Şirmuhammedî	Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu

Rahim Aşırmuhammedî	Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu
Annamuhammet İskendernecad	İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi mezunu
Yusuf Zehirî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Ahmet Kelamî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Gurban Caferî	İstanbul Teknik Üniversitesi mezunu
Murad Ahundzade	Lise terk
Gafur Furuher	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Behram Gurbanî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Yakup Zahirî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Yusuf Şeyhî	İstanbul Üniversitesi Çapa Tıp Fakültesi mezunu
Şapur İranpur	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Gurban Caferî	İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi mezunu
Bagt Hozeynî	Lise terk
Arazbagt Mahtumî	Lise terk
Yusuf Mirzalî	Anadolu'da bir üniversitede Diş hekimliği Fakültesi mezunu
Recep Seyidî	Lise terk
Muhammet Garrovî	Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu
Araz Tiveci	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Tatarkulî Ak	İstanbul Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi mezunu
Yusuf Şeyhî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Ahmet Şeyhî	Lise terk
Habib Caferî	Lise terk
Gafur Adel	Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu
Muhammet Setayeş	Lise terk
Kerim Talaî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Gurban Mofidî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Hacı Kenanî	Lise mezunu
Amanmuhammet Sahipdel	Lise mezunu
Abdürrahim Aşırmuhammedî	
Murat Sefaî	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi mezunu
Kılıç Gummedî	
Tacmuhammet Zavudî	

Sonraki yıllarda İran'dan gelen öğrencilerin sayısı artmıştır. Ancak bu gelen öğrencilerin hiçbiri burslu olarak gelmemişlerdir. Onların kesin bir listesi mevcut değildir. Bu öğrencilerden biri de 4 Şubat 1939 yılı doğumlu Yusuf Azmun'dur. Yukarıda da belirttiğimiz

gibi, Yusuf Azmun'un babası Maşdi (Maşatgulî) Molla Azmun, 1925'te Rıza Şah ordusunun Türkmen topraklarını silah zoruyla ele geçirmesinden sonra Türkmen okullarının kapatılarak Farsça eğitim veren okullarda eğitim veren Türkmen öğretmenleri arasında üçüncü öğretmen olarak kayda geçmiştir.[460] Yusuf Azmun başlangıç eğitimini önce babasından ve daha sonra Tahran'da bir lisede aldıktan sonra ABD'ye giderek New-York'ta kolejde eğitim almış, ardından ise Seetle'de Washington Üniversitesi Diller Fakültesini kazanmıştır. Burada o, Ukrain asıllı ünlü Türkolog O. Pritsak'la tanışmış ve ondan etkilenmiştir.[461] ABD'de bulunduğu yıllarda, 1928'de Türkiye'ye gelen ilk Türkmen öğrencilerinden Mehmet Göklen kendisine yardımda bulunmuştur. Ancak Amerika macerası iki yıl sürmüş ve Türkiye'ye gelerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde eğitim almıştır. Burada kendisine ünlü Türk ilim adamı Prof. Dr. Reşit R. Arat büyük destek çıkmıştır. Azmun, daha sonra İngiltere'ye giderek ilmi araştırmalarda bulunmuş ve buradaki çalışmaları sonucunda büyük Türkmen klasik şairi Mahtumkulu'yu tanıtan "*Mahtumkulu kimdir?*" adlı eserini ABD'de Harvard Üniversitesi matbaasında İngilizce olarak bastırmıştır.[462] Bu Türkmen dilcisi hâlihazırda Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bir üniversitede öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. [463] (Bkz. EK - 31).

Bir diğer Türkmen ise Abdolghafour Baghdadi'dir.[464] 1972 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsü'nde Doktora eğitimine başlayan Abdulgafour, 1982 yılında mezun olup İran'a geri dönmüş ve öğretmenlik yapmaktadır.

1979 İran İhtilali sonrasında Türkiye'ye gelmiş olmasına rağmen bahsetmeden geçemeyeceğimiz bir başka Türkmen Sahra'lı öğrenci ise günümüzde işadamı kimliğiyle karşımıza çıkan Dr. Farzad Marjani'dir[465]. Dr. Farzad Marjani'yle ilgili olarak ilk önce

---

[460] H. Ovnuk, *Eyran Türkmenlerin Medeniyetinin Tarıhı*, s. 155.
[461] *Salavmaleykim, Yusup Aga!*, der. O. Yagmır, Aşgabat 1999, s. 11, 13.
[462] *Salavmaleykim, Yusup Aga*, s. 17.
[463] Yusuf Azmun'un Türkiye'de yayınlanan makaleleri için bkz. "İran'da Yaşayan Türkmenler Hakkında Küçük Bir Not", *Türk Kültürü*, III, Sayı 28, (Şubat) 1965, Ankara, s. 245-246; "Büyük Türkmen Şairi Mahtum Kuli Pıragî", *Türk Kültürü*, III, Sayı 29, (Mart) 1965, Ankara, s. 307-310; "İran'da Yaşayan Türkmenler", *Türk Kültürü*, III, Sayı 33, (Temmuz) 1965, Ankara, s. 583-585; "Türkmen Klasik edebiyatının Büyük Simalarından Kurbandurdı Zelili", *Türk Kültürü Araştırmaları*, IV, Sayı 39, (Ocak) 1966, s. 262-268; "Türkmen Şairi Seyitnazar Seydi", *Türk Kültürü*, IV, Sayı 48, (Ekim) 1966, Ankara, s. 47-50; "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 32-83; "Rusya'da İran Filolojisi ve İran Dilleri Dilbilimi ile İlgili Çalışmaların Tarihçesi", II, Sayı 3, 1977, Ankara, s. 39-45; "Rusya'da İran Filolojisi ve İran Dilleri Dilbilimi ile İlgili Çalışmaların Tarihçesi", *Doğu Dilleri*, II, Sayı 4, 1981, Ankara, s. 11-15.
[464] A. Baghdadi, 29 Aralık 1946'da Türkmen Sahra'nın Kümüştepe kasabasında doğmuştur. Kümüştepe'li olması dolayısıyla muhtemelen Yomut boyundandır. İlk ve ortaokulu Bender-e Türkmen'de bitirdikten sonra liseyi, Gorgan Ebû-Ali Sina'da okul birincisi olarak tamamlamıştır. 1965 yılında Tebriz Üniversitesi Tarih Bölümünü, ayrıca İngiliz Edebiyatı ve Filoloji Bölümünü kazanmıştır. 1972'de Türkiye'ye gelmiştir. 1982 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nde *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)* adlı teziyle Doktor ünvanını almıştır.
[465] 1963 yılında İran'da dünyaya gelen Farzad Marjani, 1979 İran İhtilali sonrasında Türkiye'ye gelmiştir. 1982-1986 yıllarında Gazi Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Fakültesi'nde Lisans, 1986-1989 yıllarında ise Orta Doğu

Türkiye'de ve dünyada Türkmen kimliğini en iyi temsil edenlerden olduğunu söyleyebilriz. Onun Türkmen kültürüne en büyük katkısı ise *www.turkmens.com* adlı internet sitesinin kurucusu ve hâlihazırda da devam ettiricisi olmasıdır. Sitesinde dünyadaki Türkmenlerle ilgili haberlerin haricinde ayrıca Türkmen tarihi ve kültürüyle ilgili çok sayıda kitap, resim, film, müzik ve dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Türkmenlere ait televizyon ve radyo kanallarını da dinlemek mümkündür. Dr. Farzad Marjani tüm bunları yaparken hiçbir maddi çıkar gözetmeksizin, sadece Türkmen kültürünü dünyaya tanıtmak adına "bir taş daha" koymak amacını gütmektedir. Dr. Farzad Marjani, Türkmen Sahra'dan ve Türkmenistan'dan gelen öğrencilere de maddi ve manevi destekte bulunmaktadır. (Bkz. EK - 32).

Günümüzde İran'dan çok sayıda Türkmen öğrenci Türkiye'ye gelmektedir. Öğrenciler genelde dil sorunu çekmemekle beraber Türk kültürüne de kolayca adapte olabilmektedirler. Türkmenler için Türkiye'nin Sünnî bir ülke olması da ayrıca bir cazibe yaratmaktadır. Elbette dil ve tarih faktörü de unutulmamalıdır. İran Türkmenleri sadece Türkiye'ye değil, İngiltere başta olmak üzere Batı ülkelerine ve ABD'ye de eğitim almak için gitmektedirler. Kendilerine İran'da bir gelecek görmeyen gençler eğitim için Türkiye'ye akın etmektedirler. Üniversiteyi bitiren gençlerin birçoğu İran'a gitmek yerine, Türkiye'de kalmanın veya Avrupa'ya gitmenin hayalini kurmakta ve bunun mücadelesini vermektedirler.

Yeri gelmişken günümüzde İran Türkmenlerinin Türkiye'ye olan bakışlarını belirtmek gerekir. Günümüzde İran Türkmenlerin Türkiye'ye bakışı tıpkı Osmanlı Devleti'ne olduğu

---

Teknik Üniversitesi'nde İnşaat Mühendisliği Fakültesinde Yüksek Lisans eğitimini tamamlamıştır. Ardından 1989-1997 yıllarında yine ODTÜ'de İnşaat Mühendisliği üzerine doktorasını yapmış ve Doktor ünvanını almıştır. Doktorasını yaptığı 1990-1991 yıllarında ODTÜ'de araştırma görevlisi olarak da çalışmıştır. Dr. Farzad Marjani kendi alanında birçok başarıya imza atmıştır. Bunlardan başlıcaları: Yapı ve yapı elemanlarının testleri için bilgisayar programları geliştirmiştir. Ortadoğu Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Yapı ve Zemin Labratuarı, Boğaziçi Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Selçuk üniversitesi ve izmir çimentaş fabrikası elektronik bilgisayar kontrollu yapı labratuar sisteminin kuruculuğunu yapmıştır. Deprem Labratuarındaki tüm deneyleri 1996 yılına kadar yapmıştır. Erzincan depremi bina güçlendirmeleri sistem deneylerini yapmıştır. Bu sırada birçok firmaya da sayısız danışmanlık projeleri yapmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:
Türk Silahlı Kuvvetleri (Askeriye). Toplam 70 000M² (Bunlardan bazıları deprem anında acil mudahele timinin yapılarıdır);
Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, Göçmen ve afet evleri. Toplam 1 850 adet; ÇAYKUR, Depoları; Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan ve Makedonya'da toplam 50 000 üzerinde konut, sanayi ve şantiye yapıları;
Milli Eğitim Bakanlığı, deprem bölgesi okulları, Toplam 12 adet;
Kazakistan'in en büyük şantiye yapısının dizaynı;
Kızılhaç Deprem Bölgesi Toplumsal yapıları;
Kuzey Irak okul ve toplumsal yapilar. (UNICEF);
Libya da Hangarlar ve Fabrika yapıları. (GAMA);
Afganistan da Geçici Yapılar. (UN);
Kosova da Hapishane binası. (UN);
Bursa havaalanı güçlendirme projesi;
İstanbul İşbankası (Gökdelen) Granit kaplama sisteminin depreme uygun hale getirilmesi;
Ankara, Çankaya özel bina güçlendirmesi;

gibi oldukça olumludur. Türkiye'yi kendilerine yakın görmelerinin en önemli nedeni din ve dil faktörüdür. İran resmi tarih yazıcılığı nedeniyle, Türkiye Türkleri ve İran Türklüğü arasındaki tarihsel bağ hakkında pek doğru bilgiye sahip değillerse de Türkiye'yi çok seviyor olmaları ve öncelikli olarak ziyaret etmek istedikleri iki ülkeden birinin Türkiye olduğunu (diğeri Türkmenistan) her fırsatta dile getiriyorlar. Özellikle İstanbul'u her bir Türkmen merak etmektedir. Türkiye'nin, Türk ve kardeş bir ülke olması bunda önemli bir rol oynamaktadır. Bölge insanı Türkiye'deki gelişmeleri büyük ilgiyle takip etmektedir. Uydu antenleri vasıtasıyla Türksat üzerinden Türkiye televizyon kanallarını izleyen - ki Türkmen Sahra'da İran televizyon kanalları pek izlenmez - Türkmenler, böylece Türkiye'deki gelişmelerden de hemen haberdar olmaktadırlar.

Günümüzde Türkmen Sahra'daki neredeyse tüm arabalarda mutlaka bir Türkçe kaset bulunmaktadır. Özellikle ünlü pop ve arabesk sanatçıların yanı sıra Anadolu'da ünlü, ancak büyük kentlerde pek tanınmayan pek çok sanatçı ve şarkıcının kasetlerine rastlamak mümkündür. Türkmenler müziğe büyük önem veriyorlar ve kulağa yakın ve anlaşılır olması nedeniyle Türkçe şarkılar tercih edilmektedir. İnsanların birçoğu Türk ses sanatçılarını adlarını bilmenin yanı sıra, Türkçe çok sayıda şarkıyı da ezbere söylemekteler. Belki İstanbul Türkçesini konuşamıyorlarsa da, Anadolu Türkçesini kolayca anlamaktadırlar. Bunda iki Türk topluluk arasında anlaşabilirlik oranında Türkçenin varlığını koruduğu bir gerçektir. Genel Türk Tarihi konusunda yanlış ve eksik bilgiye sahip olmalarına karşın Atatürk'ü biliyor ve saygı duyuyor olmaları dikkat çekicidir. Zira bağımsızlığına kavuşana kadar Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler, Atatürk'ün ismini dahi duymamışlardır. Oysa İran Türkmenleri bu konuda bilgi sahibidirler ve Atatürk'ü çok seviyorlar.

Ankara Ulus Büyük Migros binası, hızlandırma projesi;

SONUÇ

Oğuz-Selçuklu adını alan kalabalık Türk kavimlerinin Horasan üzerinde hâkimiyet kurmasından daha uzun bir süre önce bu coğrafyada, Türklerle İran'daki yerli unsurların temasa geçtikleri bilinmektedir. İlk kez Akhunlarla birlikte bölgede ciddi anlamda egemen bir güç haline gelen Türkler, bu bölgede yerleşmiş ve Arap fetihleri sırasında "Horasanlılar" adıyla anılan yerleşik kesimin en önemli parçası haline gelmişlerdir. Nitekim Orta Çağ Arap müelliflerinden Cahiz oldukça net biçimde "Horasanlı" adıyla "yerleşik Türkler" adının aynı anlama geldiğinden söz etmekle bu yöndeki kuşkulara son vermiş olmaktadır[466].

Balkanlar'dan Çin'e kadar geniş arazide kalabalık ve egemen bir Türk nüfusun ve Türk siyasi gücünün varlığından tedirgin olan İngilizler ve Ruslar bu gücü siyaseten ve manen çökertmek için Türklerin egemenliği altında olan bu topraklarda oturan küçük etnik gruplar arasında "milliyetçiliği" yayarak onlar için bir tarihi kimlik oluşturmak istemişlerdir. Farsçılık bu şekilde Hindistan'da İngilizlerin katkısıyla doğmuş ve başarılı biçimde İran'a yayılmıştır. İran tarihinde bu süreç *Erdeşirizm* olarak da tanımlanmaktadır ki kurucusu Hindistan'da oturan Parsî kökenli Erdeşir Reporter'in adıyla anılmaktadır[467].

XIX. yüzyılın başlarında İran'ın Rusya ve İngiltere'nin sömürüsü konumuna düşmesinden yaklaşık 1925 yılına kadar İran'da yerleşen İngiltere ve Rusya'nın desteğini alan bütün güçler bölgedeki Türk egemenliğine son vermek için bütün güçleriyle çalışmışlardır. Bunun sonucunda da 1921 yılında İngilizler tarafından İran'da gerçekleştirilen bir darbe sonucunda ülkedeki son Türk devleti Kaçarların hâkimiyet alanı iyice daraltılmış, 1925 yılında ise nihaî olarak Türklerin bölgedeki hâkimiyetine son verilmiştir. Bizzat İngilizler tarafından - Bolşeviklerin başa gelmesinden dolayı İngilizlerin idaresine geçen İran'daki kazak askeri birliklerinin desteği ile - 1925 yılında Rıza Şah tahta getirilmiştir. Rıza Şah İran'da Fars milli kimliğinin kurucusu olan ilk hükümdar olmuştur. Ama ilginçtir Rıza Şah'ın kendisi de köken itibariyle baba taraftan Mazenî, anne tarafından ise Türk olmuştur. Hatta annesinin Türkçe şiirlerinin olduğu ve bunun daha sonra Rıza Şah'ın emriyle yakıldığı da bilinmektedir.

MHP Genel Başkanlığı, İkiz Kulesi ve Helikopter Pisti Deprem Analizi.

[466] Cahiz bunu şöyle ifade etmektedir: "*Türkler'le Horasanlılar arasındaki fark, daha uzak olmak şöyle dursun, Arablarla Acemler, Rumlarla İslavlar, Zenciler'le Habeşî'ler arasındaki fark gibi de değildir. Aksine, bu iki sınıf arasındaki fark Mekkeli ile Medineli, bedevî ile şehirli, dağlı ve ovalı, dağlarda oturan Tayy kabilesi mensupları ile ovalarda oturan Tayy kabilesi mensupları arasındaki fark gibidir. Hüzeyl kabilesi Arapların kürdleri olduğu gibi [Türkler de Horasanlılar'ın göçebeleridir]. Veyahut Horasanlılar ile Türkler arasındaki fark, ovalarda oturanlarla dağlarda oturanlar veya yüksek yaylalarda oturanlarla çukur yerlerde oturanlar arasındaki fark gibidir*". Bkz. *el-Cahiz ve Türklerin Faziletleri*, haz. R. Şeşen, İstanbul 2002, s. 56.

Türkler Oğuz Selçuklu fetihleri ve göçleri ile İran'da tam egemen hale gelince[468] İran 1040-1925 yılları arasında Türklerin siyasi egemenliği altında kalmıştır. Nitekim Fars dilli bürokratik gücün İran'da etkin hale gelmesini de Türkler sağlamışlardır. Bu Selçukluların Gazneliler ve Karahanlılar karşısında kendilerinden 40 yıl kadar önce ortadan kalkmış Samani bürokratik geleneğini benimsediklerini ve meşruluklarını bu şekilde sağladıklarından ileri gelmektedir. Nitekim bu kalabalık Oğuz boylar ve boy beyleri arasında da sorun olmuş ve hatta gayri Türk bir kimliği benimsemesinden dolayı uzun bir süre Selçuklular kendi kabile mensupları tarafından yadırganmış ve hatta Ebülgazi Bahadır Han *Şecere-yi Terakime*'sinde "*Selçuklular Türkmenlerden bir boy olup devlete ve halka pek faydaları olmamıştır*" tarzında ağır bir ifadeye yer vermesine neden olmuştur[469]. Kuşkusuz bu ifade Türkler arasında yaygın olup Bahadır Han tarafından halk ağzından edinilmiştir. Buradaki amaç Selçukluların Türk tarihindeki büyük konumunu küçültmek değil, Selçuklu devletini kuran ve onu besleyen Türk unsurun kendi kimliklerinin geri atılmasından dolayı gösterdikleri tepkiye[470] dikkat çekmek amacındayız.

Oğuzların "Türkmen" kimliği içinde yer almaları V. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Klasik "Müslüman Türk" benzetmesi anlamındaki Türkmen adının açıklamasından farklı olarak bu tanım Arap kaynaklarından çok önce Çin ve Sogd metinlerinde geçmektedir. Arap kaynaklarında da bu ad VIII. yüzyılda Karluk ve Oğuzlar için kullanılmaktaydı. X-XI. yüzyıllarda Türkmen adı Orta Asya'da yerleşik yaşamı seçen Türkler, özellikle de Oğuzlar için kullanılmaktadır. Ancak Türkmen adı XIII. yüzyılda bu tanımın tam karşıtı anlamda Anadolu'da "göçebe Türkler" için kullanılmıştır. Moğol fetihlerinin etkisini azaltmasından sonra Oğuz adının devreden çıktığı ve Türkmen adının yaygınlaştığı görülmektedir. Türkmen adı XIX. yüzyılın başlarına kadar genel anlamda Mangışlak, Balhan, Horasan, Orta ve Kuzeybatı İran, Güney Kafkasya, Anadolu, Suriye ve Irak'taki Türklerin genel birleştirici adı olarak geçerliliğini korumuştur. Ancak "milliyetçilik" anlayışının Orta Doğu'da ortaya çıkması bu birleştirici Türkmen adının parçalanmasına neden oldu.

Bilindiği gibi "millet" kavramı Batı anlayışında "belli bir coğrafya içinde aynı dili konuşan ve kendisini siyasi anlamda ifade" eden topluluk için kullanılmıştır. Milliyetçilik anlayışı bu anlamı içinde Orta Doğu toplumları arasında revaçta olunca bu bölgede yaşayan

---

[467] S. M. Aliyev, *İstoriya İran XX vv.*, s. 143-146.

[468] Selçuklulardan önce İran'da Simcuriler, Gazneliler, Saciler gibi çeşitli Türk devletleri kurulmuştur.

[469] "*Selçukiler Türkmen bolup karıntaş miz tip ilge ve halkga faydası tigmedi*". Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, Türkmenlerin Soykütüğü, haz. Z. K. Ölmez, Ankara 1996, s. 206; Abulgazı Bahadır Han, *Türkmenlerin Nesil Daragtı (Şecere-e Terakeme)*, haz. G. Gurbanov, T. Nepesov, Aşgabat 1991, s. 53.

Türk toplumları da belli bir coğrafya içinde konumlandırılmaya çalışıldılar. Özellikle Batı ve Rus literatüründe Anadolu'da yaşayan kesime Anadolu Türkleri, Azerbaycan'da yaşayanlara Azerbaycan Türkleri, Horasan'da oturanlar Horasanlı Türkleri, Türkmenistan'da yaşayanlara da Türkmen adı verilirken, bazıları da kavim adıyla Kaşgay, Hamse, Bıçakçı adıyla anılmaya başlanıldı. Bu tasnifleme sırasında sadece Türkmenistan, Horasan, Kuzey Afganistan ve Irak'taki Türkler Türkmen adlarını korumayı başardılar. Bugün özellikle bu adla anılan Türk toplumlarının başında ana yurdu Türkmenistan ve çevresi olan Türkmenlerdir. Günümüzde Türkmenler Türkmenistan dışında İran'da ve Kuzey Afganistan'da oturmaktadırlar.

Ancak şimdi Türkmenler Oğuzların daha IX. yüzyıldan itibaren Mangışlak bölgesine çekilip, Moğol fetihlerinden sonra zamanla Balhan'a doğru yayılmaya başlayan Salur, Iğdır kollarından gelmektedirler. Bunların bu bölgede tam yayılması XVIII. yüzyılda Mangışlak'ın Kalmuk Türkleri tarafından istilâ edilmesine rastlamaktadır. Bu istilâ üzerine Mangışlak'taki kalabalık Teke, Sarık, Esrarı, Yomut, Göklen boylarının Türkmenistan ve Horasan'a kadar ilerlemelerine yol açmıştır. İşte günümüzdeki Türkmenlerin ataları bunlardır. Türkmenistan, İran ve Afganistan'daki Türkmenler aynı boydan gelip aynı dili konuşan tek bir Türkmen kimliğinin uzantılarıdır.

Türkmenler denince genelde Türkmenistan'da yaşayan Türkmen kesim akla gelmektedir. Oysa, Türkmenlerin yaklaşık 4 milyon kadar bir nüfusu bugün İran'ın Türkmen Sahra ve Kuzey Afganistan'da yaşamaktadır. Maalesef İran ve Kuzey Afganistan'daki Türkmenler hakkında birkaç çalışma dışında yeterli kadar araştırma yapılmamıştır. Bu yüzden bu doktora çalışmasının amacı İran Türkmenlerinin varlığına dikkat çekmektir. Çalışmamıza 1881 tarihinden itibaren başlatmamızın nedeni bu tarihte Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin Rusya ve Kaçarlar arasında yapılan anlaşmayla Türkmen yurtlarının bölünmesine dikkati çekmektir. O tarihten bugüne kadar Türkmenlerin bir kısmı İran sınırlarında kendi adlarıyla anılan Türkmen Sahra arazisinde oturmaktadırlar.

İran'da yaşayan Türkler arasında geleneksel boy kimliklerine bağlı kalarak varlıklarını sürdüren İran Türkmenleri milli ve geleneksel değerlerine en fazla sahip çıkan bir Türk toplumudur. Bugün İran Türkmenleri boy kimliği açısından esasen Yomutların Caferbay ve Atabay kollarından ve Göklenlerden müteşekkildirler. Caferbaylar esasen Hazar Denizi kıyısında yer alan Kümüştepe, Hocanefes ve Bender-e Türkmen bölgelerinde iskân tutarken;

[470] Nitekim Tuğrul ile İnal, Alparslan ile Kavurt arasında giden taht kavgalarının merkezinde "Türkmen" kimliği en önemli sorun olarak gözükmüştür. Bu konuda geniş bilgi için bkz. S. G. Agacanov, *Selçuklular*, çev. E. N. Necef – A. R. Annaberdiyev, İstanbul 2006.

Atabaylar Türkmen Sahra'nın Akkala, Günbed-e Kavus bölgesinde daha yoğun yerleşmektedirler. Göklenler ise bölgenin doğusunda kendilerine mekân edinmişlerdir.

İran Türkmenlerinin nüfusu hakkında resmi bir istatistik yapılmadığından tahmini bilgiler bulunmaktadır. 1956 yılı sayımına göre İran'daki Türkmen nüfusu 330 000'di. Bugün için İran Türkmenlerinin sayısı 1 500 000 civarındadır. Nüfusları ve coğrafi konumları bakımından Türkmenler İran'ın kuzeydoğu kesimin en büyük etnik kesimini oluşturmaktadırlar.

Türkmenler eskiden beri kendi geleneklerine, kimliklerine ve kavimsel değerlerine bağlı bir topluluk olmuşlardır. Ancak gerek siyasi ve gerekse de Sünni oluşlarından olsa gerek Türkmenler İran'daki diğer Türk unsurdan hep uzak durmak istemiş ve bazen de onların karşısında yer almıştır. Nitekim, Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar döneminde İran'daki Türk devletlerinin Türkmenlere karşı sıkça seferler düzenlediği bilinmektedir.

1881 yılında Rusların Orta Asya'nın tamamını işgal etmesi sonucunda bölgedeki varlığını tehlike altında gören Kaçar yönetimi Rusya ile anlaşma masasına oturmak zorunda kalmış ve böylece İdil-Ural, Kafkasya'daki Türk topraklarından sonra Orta Asya Türk yurdu da Rusların işgali altına girmiştir. Bu işgal sonucunda 1881 yılında yapılan anlaşmayla Türkmen ülkesi de Rusya ve Kaçar İran'ı arasında iki kısma bölünmüştür. İşte o tarihten günümüze Türkmenlerin bir kısmı İran sınırlarında yaşamaktadırlar.

Burada günümüze kadar devam ederek gelen bir hususa dikkati çekmek istiyoruz. Türkmen Sahra'da yaşayan Türkmenler, günümüzde dâhi Türkmenistan terimi yerine daha ziyade *gayra* (Türkmencede *kuzey* veya *kuzeydoğu* anlamına gelmektedir) kelimesini kullanmaktalar.[471] Buradaki ifade son derece önemlidir. Zira, İran Türkmenleri kendi akrabalarından söz ederken coğrafi bir terim olan Türkmenistan yerine, "doğal" bir kelimeyi tercih etmektedirler. Türkmen Sahra'da "gayra" kelimesi o kadar yaygındır ki, hatta Türkmen kız ve kadınlarının söyledikleri ve "Läle" adını verdikleri birnevi halk "Türkülerine" bile işlenmiştir:

Gayra, gayrada galdı, [Kuzey, kuzeyde kaldı]
Oklar yarada galdı, [Oklar yarada kaldı]
Bizin bilen den-duşlar, [Bizim akranlarımız]
Şol gayrada galdı. [O kuzeyde kaldı]

Türkmen Sahra'da yaşayanlar, kendilerini Türkmenistan'daki kardeşlerinin bir parçası olarak görmekte ve bu konuda da son derece haklıdırlar. Türkmenistan'da yaşayan

Türkmenler ise Türkmen Sahra'da yaşayan kardeşleri için genelde "İran Türkmenleri" tabirini kullanmaktadırlar.

1905-1911 yıllarında Türkmenler arasında devrik Kaçar şahı Mirza Muhammed'i desteklerken, bir kısmı da onun karşısında yer almışlardır. Devrik şahın safında yer alan Türkmenlerin sonu hezimetle bitmiştir. Türkmen savaşçıları bunun bedelini ağır ödemişlerdir. Öldürülen Türkmenlerin yanı sıra bir kısmı da hükümet birliklerine esir düşmüşlerdir.

1905-1911 İran Meşrutiye İnkılabının Rus ve İngiliz desteği ile bastırılmasından sonra İran üzerinde her iki devletin baskısı daha da arttı. 1907 yılında Rusya ve İran gizli bir anlaşmayla İran'ı kendi aralarında paylaştılar. 1914 yılında ortaya çıkan Birinci Dünya Savaşı ise İran'daki toplumsal dengeleri büsbütün değiştirdi.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde içinde Türkmenlerin de yer aldığı bazı siyasi ve toplumsal hareketlilik yaşanmaktaydı. Bu dönemde İran'da en önemli siyasi güç İttihad-i İslam örgütleriydi. Bunlar ülkenin çeşitli yerlerinde örgütlenerek İngiliz ve Rus sömürgesine karşı gizli mücadele vermekte ve hatta bu rejimlerle diyalog kuran hükümet üyelerine karşı suikastlar düzenlemekteydi. Kaçar hükümdarı Nasreddin Şah bu yüzden öldürülmüştür.

Rıza Han'ın şahlığa uzanan yolculuğunda son engellerden biri de Türkmenler idi. 20 Mayıs 1924 yılında Osman Ahund Cumhurbaşkanlığında ilan edilen Bağımsız Türkmen Cumhuriyeti'nin ömrü çok kısa olmuştur. Elbette bu cumhuriyetin esaslı bir program çerçevesinde kurulduğunu söylemek abartı olur. Ancak kanaatimiz odur ki bu olayı, İran Türkmenlerinin tarihinde önemli bir siyasi kazanç olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'da yayılmaya başlanılan bir diğer siyasi fikir akımı ise Türkçülüktür. Özellikle İttihad-i Terakki ile Osmanlı'da iktidara gelen Türkçüler Anadolu dışındaki Türklerle de yakından ilgilenmeye çalıştılar. Bunun sonucunda çok sayıda Türk ideolog bölgeye geziler düzenlediler. Arşiv belgelerinde bu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin İran ve bununla birlikte İran Türkmenleriyle yakından ilgilendiği görülmektedir. Bunun sonucunda 1927 yılında Türkmen öğrencilerin ilk grubu Türkiye'ye eğitim için gelmiştir. Gelen bu öğrenciler varlıklı ailelerden olup, özellikle seçilmişlerdir. Amaç, bu varlıklı ailelerin çocuklarını eğiterek bunlardaki milli bilinci yükseltmek ve onları takip eden bölgedeki Türkmen avam kesim üzerinde de Türklük ve Türkmenlik duygularını milli düzeyde pekiştirmektir.

1921 yılındaki İran'daki İngiliz darbesi ve 1925 yılında da İran'daki son Türk hanedanı Kaçarlar devletine resmen son verilmesi ülkeyi farklı bir gelişim yoluna girmesine

[471] "Gayra" kelimesiyle ilgili olarak ayrıca bkz. *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Haz. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhal Ölmez, Süer Eker, Ankara 1995, s. 242.

neden oldu. Rıza Şah'la birlikte kurulan Pehlevi yönetimi Farsçılık ideolojisine dayalı bir rejim oluşturdular. Bütün milli diller ve kimlikler yasaklandı. Çok milletli İran'a sadece Fars kimliği uygulanmaya başlandı. Türklerin siyasetteki ve kültür alanındaki faaliyetlerine son verildi ve Türkçe yasaklandı. Bununla da yetinilmeyip Türk boyları zorla göçe maruz kaldılar ve özellikle de göçebe Türkmenler zorla yerleşik yaşamı benimsemek zorunda bırakıldılar. Türkmenler buna tepki gösterseler de bu çıkışlar her zaman sert biçimde bastırılmıştır. Bu yüzden denilebilir ki Pehleviler dönemi (1925-1979), İran Türklerinin ve Türkmenlerinin asimilasyona maruz kaldıkları dönemdir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Rıza Şah'ın Almanya'ya yakın bir politika gütmesi 1941 yılında Sovyetlerin ve İngilizlerin İran'ı işgaliyle sonuçlandı. Buna göre İran'ın bütün kuzeyi Sovyetlerin eline geçti. Sovyetlerin amacı bölgede sosyalist unsurlarını harekete geçirmektir. Nitekim bunda da başarılı oldular. Gerçekte ise Sovyetlerin asıl amacı İran'ın kuzeyindeki zengin petrol kaynaklarını ele geçirmektir. Nitekim 1946 yılında Moskova'da yapılan Stalin ile İran başbakanı Kavam arasındaki görüşmelerde gündeme Kuzey İran'daki etniklerin milli hakları değil, petrol damgasını vurmuştur.

Uluslararası baskılar karşısında 1946 yılında Sovyetler Birliği, İran'da işgal ettikleri bölgeleri terk edince bu defa İran'da başka bir güç belirdi: ABD. Amerika 1979 Devrimine kadar İran'da tek güç olarak kalacaktır. Bu süre içinde de İran Türkmenleri büyük bir milli zulüm ve baskı göreceklerdir. Bu zulmü ve baskıyı aşmak için Türkmenler İran'daki diğer unsurlarla birlikte şahlık rejimine karşı gizli ve açık biçimde gizli örgütler ve teşkilatlar çatısı altında faaliyete geçeceklerdir. Bunun sonucunda da 1979 yılında İran Devrimi'nde kendi milli hakları ve özerklikleri için diğer devrimci güçlerle birlikte sokaklara dökülmüşlerdir. Devrimin başındaki isim Ayetullah Homeynî Amerika ve Şah rejimine karşı mücadelede İran'daki etniklerin kendi safında yer almasını istediği için başlarda İran'daki bütün halkların eşit ve beraber hukuka sahip olduğunu beyan etse de, 1982 yılından itibaren bu sözlerinden vazgeçti. Böylece şahlık rejimine eşdeğer bir diğer rejim İran Türkmenlerini esareti altına almış oldu.

27 Ekim 1991 yılında Bağımsız Türkmenistan Devleti kurulduktan sonra Türkmen Sahra'daki Türkmenler, Türkmenistan'daki akrabalarıyla karşılıklı ziyaret etme fırsatını da elde ettiler. Ayrıca Türkmen Sahra'nın Aktokay bölgesinde yerleşmekte olan Türkmenlerin Büyük Klasik Şairi Mahtumkulu ve babası Dövletmâmmet Azadî'nin mezarlarına da - Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın emriyle - anıt yapıldı ve çevresi

onarıldı.[472] (Bkz. EK - 33). Bunun yanı sıra bağımsızlık sonrasında Türkmen gençlerinin İran'dan Türkmenistan'a gelerek çeşitli yüksek öğretim kurumlarında eğitim aldıkları da bilinmektedir. Ancak bunlarla ilgili elimizde bilgiler mevcut değildir.

İran Türkmenleri İran'da gördükleri yüzyıla yakın baskı ve zulüm karşısında çoğu zaman silaha ve toplumsal tepkiye başvurmak yolunu seçmişlerse de bugüne kadar bu haklı mücadelelerinde hep yenilgiyle karşılaşmışlardır. Bunun sonucunda çok sayıda Türkmen ülkesini terk ederek başta Türkiye olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Özellikle Türkiye'yi tercih eden Türkmenler burada eğitim alarak önemli konuma gelmişlerdir. Bunun yanında Türkmenler arasında Türkiye'nin sarsılmaz ve ulaşılması yüksek bir imajı vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bugün bile İran Türkmenleri internet ve televizyonlar aracılığıyla İran'dan daha ziyade Türkiye'yi takip etmekte ve Türkiye'yi en büyük güç olarak tanımlamaktadırlar. Bu çalışmanın bir amacı da, İran Türkmenlerinin Türkiye'ye duydukları bu büyük saygıya bir anlamda yanıt vermek istenmiştir.

[472] Mahtumkulu ve babası Dövletmâmmet Azadî'nin mezarlarının açılışı bizzat Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı tarafından yapılmıştır. Bu açılış münasebiyle Türkmenistan resmi heyeti içinde yer alan Anna Paytık'in seyahatle ilgili izlenimleri için bkz. Anna Paytık, "Türkmensahra", *Aşgabat*, Sayı 5, 1994, Aşgabat, s. 58-60.

EKLER

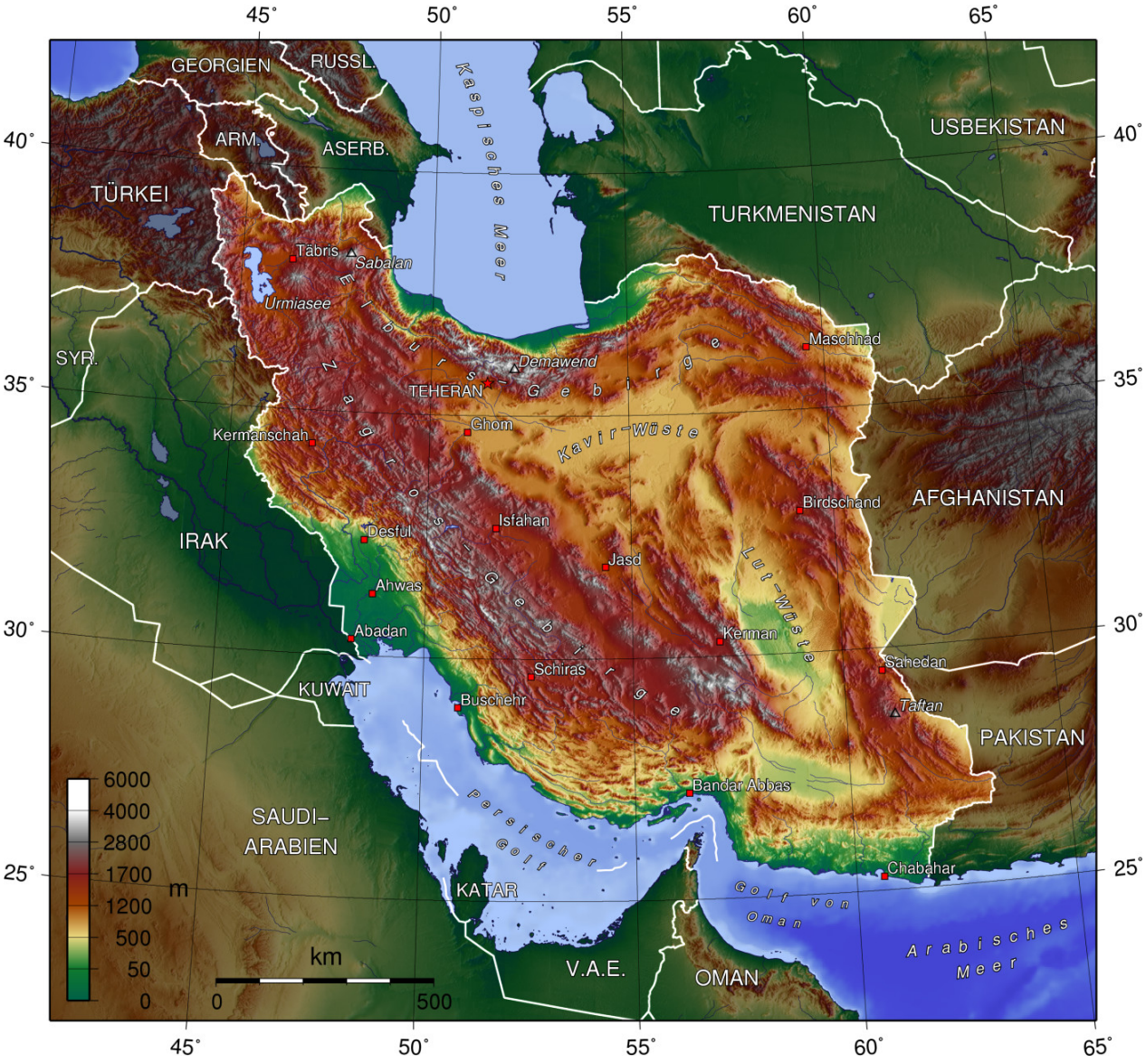

EK – 1 (s. 27 - 28)

İran ve komşuları

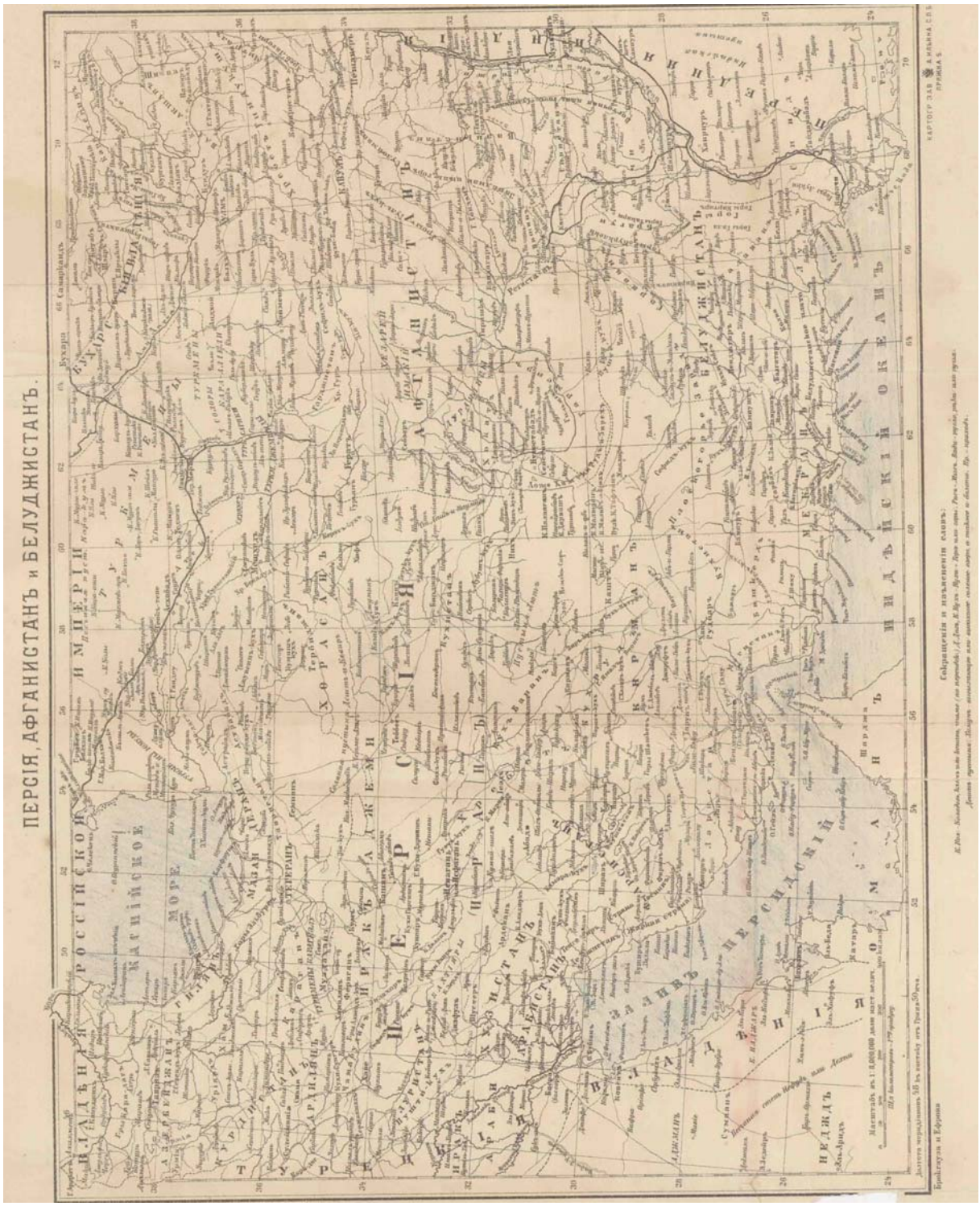

EK – 2 (s. 27- 28)

XX. yüzyıl başında İran, Afganistan ve Beluçestan.

(Kaynak: V. Berar, *Persiya i Persidskaya Smuta*, İzdaniye "Brokgauz-Yefron" 1912).

EK – 3 (s. 27 - 28)

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde İran.

(Kaynak: V. G. Şitov, *Persiya pod vlastyu poslednih Kadjarov*, Leningrad 1933).

EK – 4 (s. 30)

Türkmen Sahra

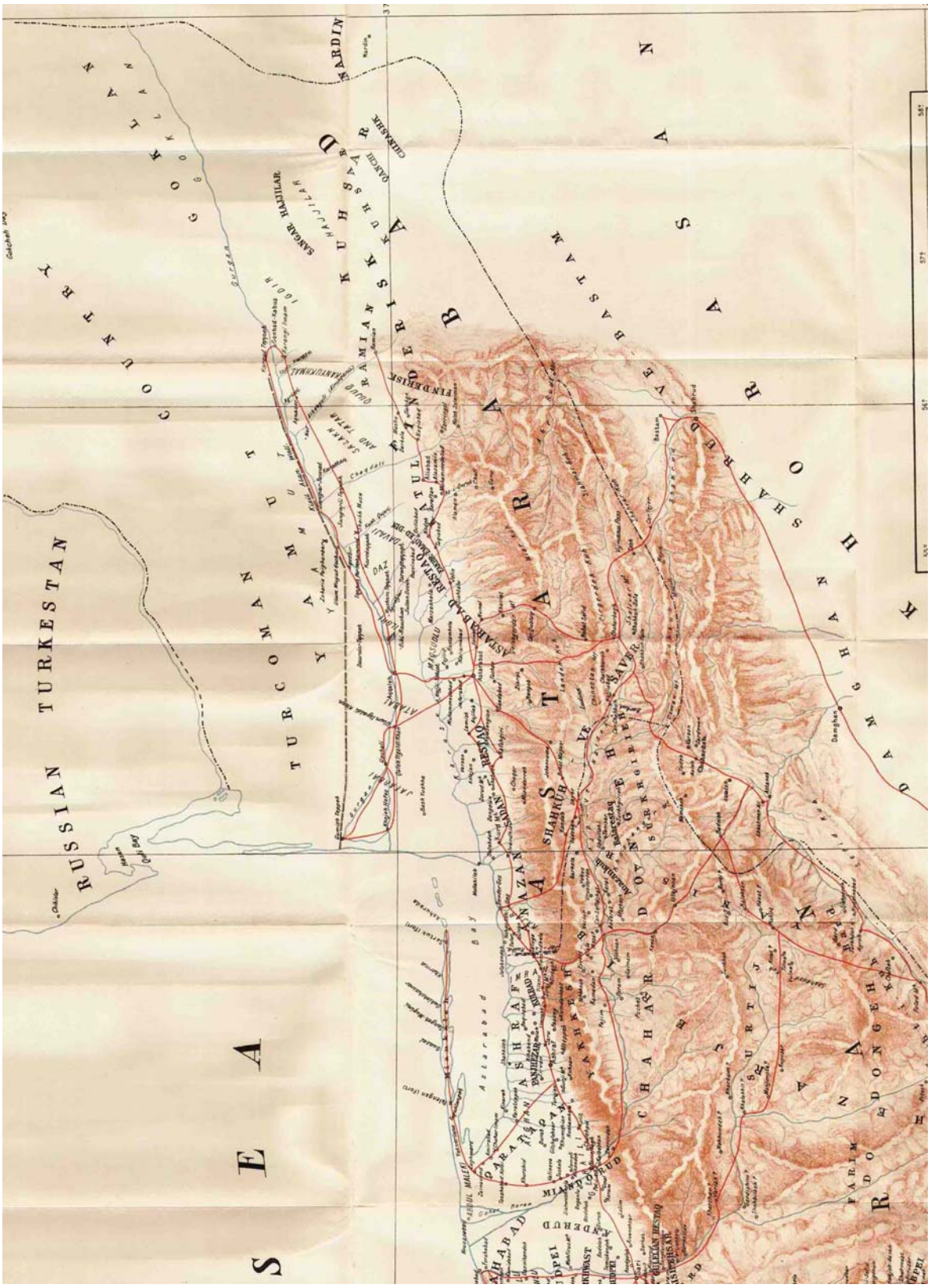

EK – 5 (s. 31)

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Esterabad eyaleti.

(Kaynak: H. L. Rabino, *Mazandaran and Astarabad*, London 1928).

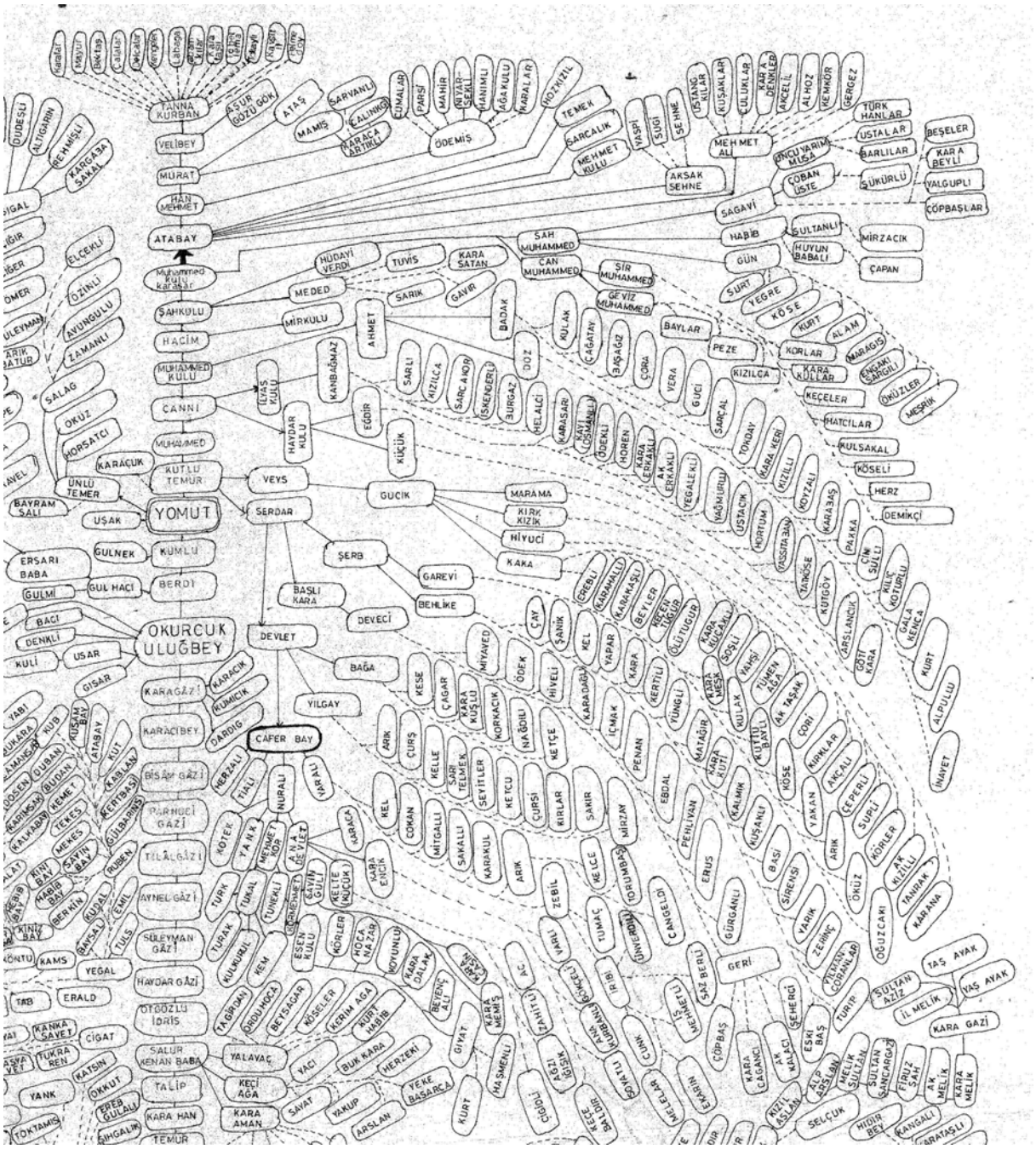
TANNA KURBAN
VELİBEY
MURAT
HAN MEHMET
ATABAY
ŞAHKULU
HACİM
CANNİ
KUTLU TEMUR
YOMUT
UŞAK
ÜNLÜ TEMER
BAYRAM ALİ
SERDAR
VEYS
GUCIK
MARAMA
KIRK KIZIK
HİYUCİ
KAKA
ŞERB
GAREVİ
BEHLİKE
DEVECİ
BAŞLI KARA
DEVLET
BAĞA
YILGAY
CAFER BAY
OKURCUK ULUĞBEY
KÜMLÜ
BERDİ
GÜLNEK
GÜL HACI
GÜLMİ
ERSARI BABA
KARAÇUK
KARAGÂZİ
KARACIBEY
BİSÂM GÂZİ
PARMUĞI GÂZİ
TİLÂLGÂZİ
AYNEL GÂZİ
SÜLEYMAN GÂZİ
HAYDAR GÂZİ
ÖTÜZLÜ İDRİS
SALUR KENAN BABA
TALİP
KARA HAN
TEMUR
YALAVAÇ
KEÇİ AĞA
KARA AMAN
YAKUP
ARSLAN
SAHAT
YAKI
BUK KARA
HERZEKİ
YEKE BAŞARCA
KURT
HASMENLİ
ÇİĞDEM
ÖZGÜÇ
ÖZGÜÇ İŞİŞİK
MELEK
ÇUHA
ÇOBANLI
İRİBİ
TUNÇ
TORUMBAŞ
ÇANGELDİ
ERUŞ
GÜRGANLI
GERİ
ÇOPBAŞ
KARA ÇAĞANCI
AK KALAÇI
ŞEHERGİ
ESKİ BAŞ
TURİP
SULTAN AZİZ
İL MELİK
TAŞ AYAK
YAŞ AYAK
KARA GAZİ
SELÇUK
HIDIR BEY
KANGALI
KIRATAŞLI
AK MELİK
KARA MELİK
FİRUZ ŞAH
SULTAN SANCARGAZ
ALP ARSLAN
MELİK SULTAN
ÖZÜK
AK KIZILLI
TAHRAK
KARANA
ÖĞUZÇAKI
YARIK
ZEREN
YAVAŞ ÇOBANLAR
YARIK
SİRENSİ
BASİ
KÖRLER
ÇEPERLİ
SUPLİ
AMCALI
KIRKLAR
YAKAN
KÖSE
KUTLU BAYLI
AK TAŞAK
CORİ
TÜMEN AĞA
YAMŞİ
SOSLİ
KARA KUCALI
KARA MEŞK
KULAK
KARA KURT
KALMIK
KUŞANLI
PEHLİVAN
MATAĞIR
EBDAL
PENAN
MİRZAN
SAKİR
KIRLAR
ÇURSİ
KETÇE
SEYİTLER
KETCU
KARAKUL
SAKALLI
MİTGALLİ
COMAN
KEL
ARIK
ÇURŞ
KELLE
SARI TELİMEK
KESE
ÇAĞAR
KARA KUŞLU
KORKACIK
NAĞDULI
HİVELİ
ÖDEK
MİYAVED
ÇAY
ŞANIK
KEL
YAPAR
KARA
KERİTLİ
YÜNGÜL
KARADAĞA
İÇMAK
ÇEBELİ
KARAMALED
KARAMAŞLI
BEYLER
KEFEN LAĞLI
ÖLÜTUĞUR
KARA KUCALI
ÇEBELİ
KARAMALED
KARAMAŞLI
BEYLER
KEFEN LAĞLI
ÖLÜTUĞUR
KARA KUCALI
ŞOŞLİ
YAMŞİ
TÜMEN AĞA
AK TAŞAK
CORİ
KIRKLAR
AMCALI
ÇEPERLİ
SUPLİ
KÖRLER
AK KIZILLI
TAHRAK
KARANA
ÖĞÜZÇAKI
ÖĞÜZ
YARIK
ZEREN
YAVAŞ ÇOBANLAR
YARIK
SİRENSİ
BASİ
KUŞANLI
KALMIK
KARA KURT
MATAĞIR
EBDAL
PENAN
MİRZAN
SAKİR
KIRLAR
ÇURSİ
KETÇE
SEYİTLER
KETCU
KARAKUL
SAKALLI
MİTGALLİ
COMAN
KEL
ARIK
ÇURŞ
KELLE
SARI TELİMEK
KESE
ÇAĞAR
KARA KUŞLU
KORKACIK
NAĞDULI
HİVELİ
ÖDEK
MİYAVED
ÇAY
ŞANIK
KEL
YAPAR
KARA
KERİTLİ
YÜNGÜL
KARADAĞA
İÇMAK

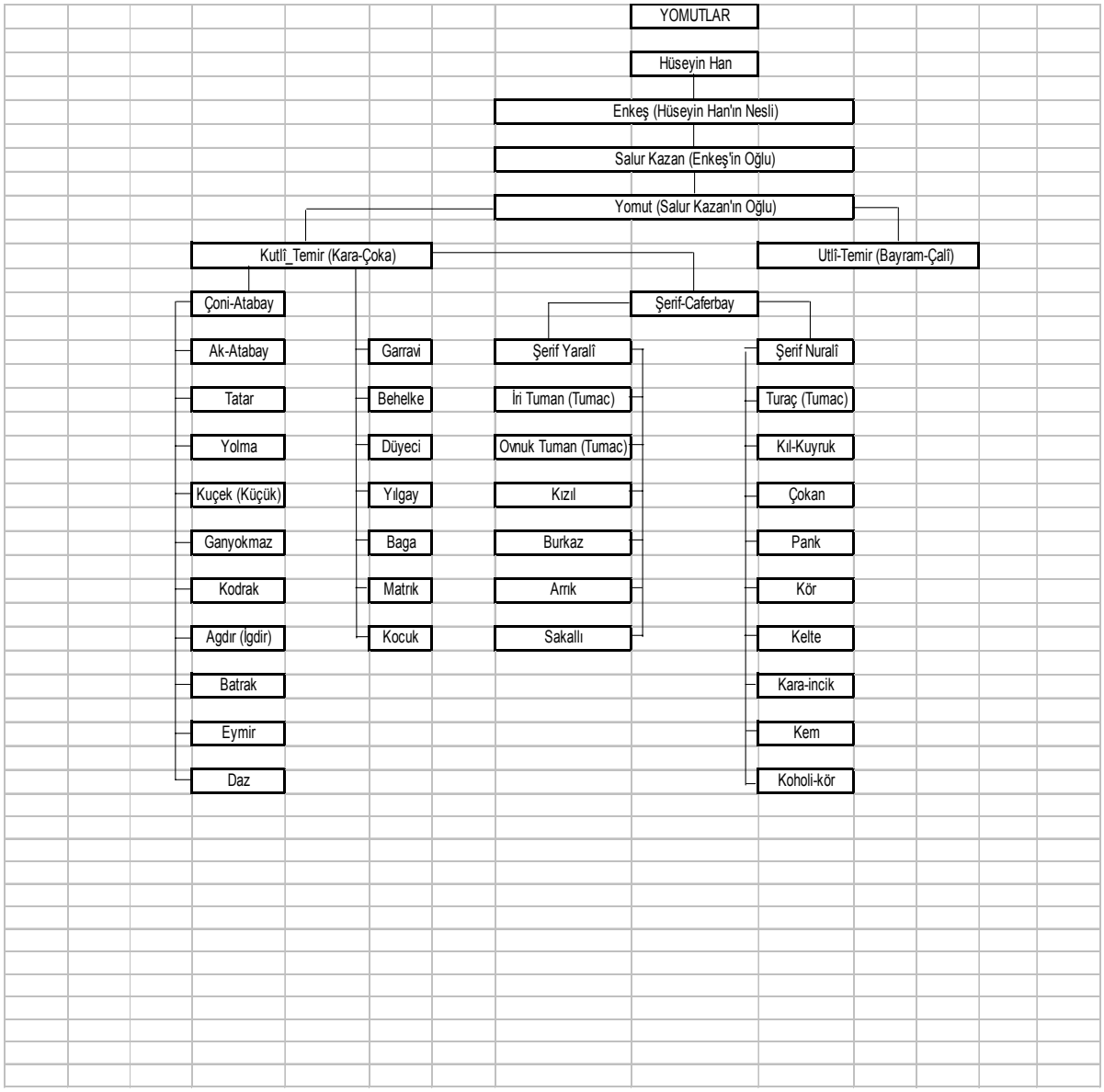

EK – 7 (s. 37)

Yomutların kollara dağılımı.

Not: Utlî Temir kolu Türkmenistan sahasında iskân ettiğinden dolayı tabloda yer almamıştır.

(Kaynak: G. Karpov, *Plemennoy i rodovoy sostav Turkmen*, Aşhabad 1925)

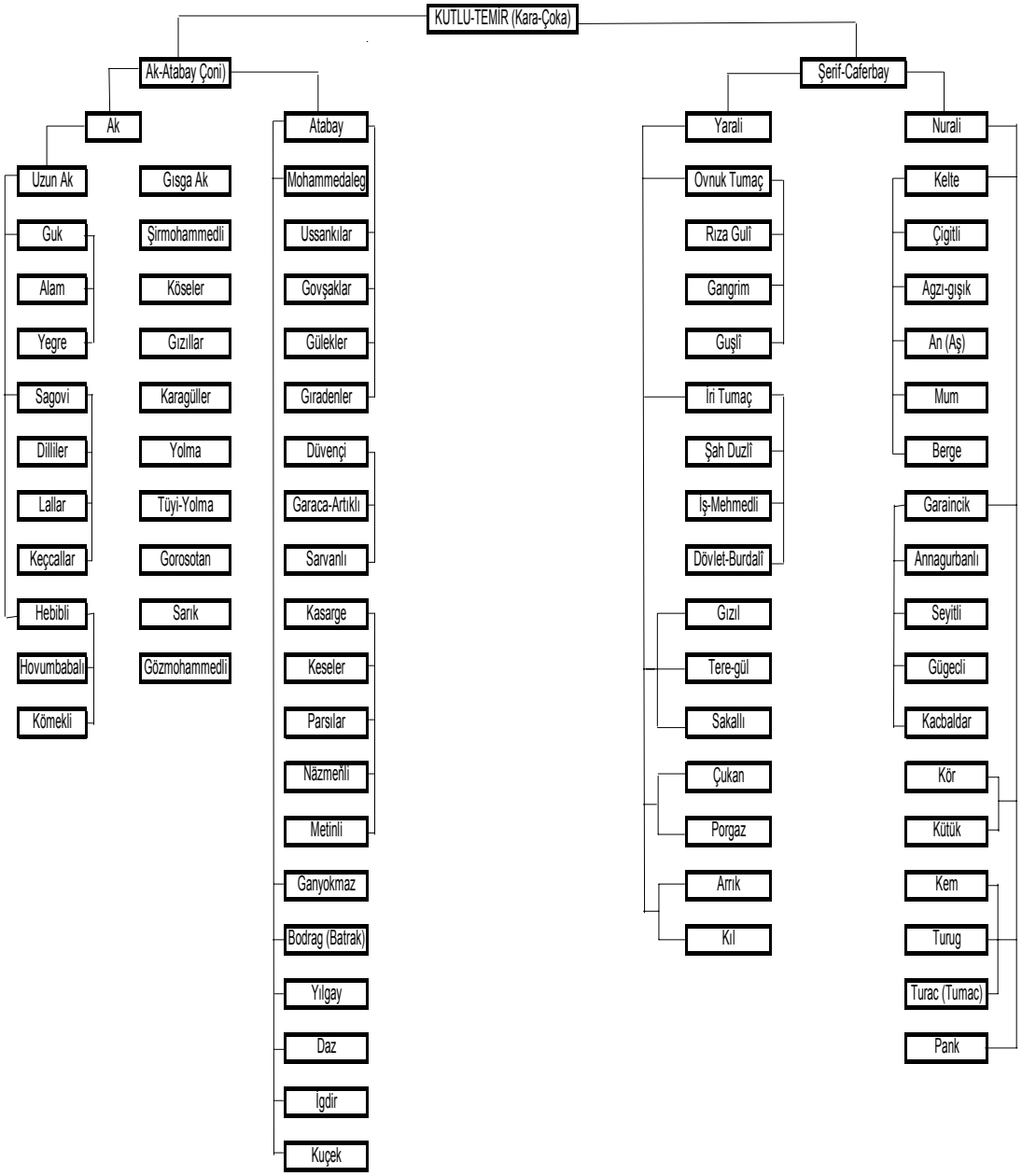

EK – 8 (s. 37)

İran'da yaşayan Yomut Türkmenlerinin kollara dağılımı.

Tabloyu, Huşeng Purkerim'in aktardığı bilgileri tamamlayarak Bibi- Rabiga Logaşova oluşturmuştur.

(Kaynak: Bibi-Rabiga Logaşova, *Turkmenı İrana*, Moskva 1976).

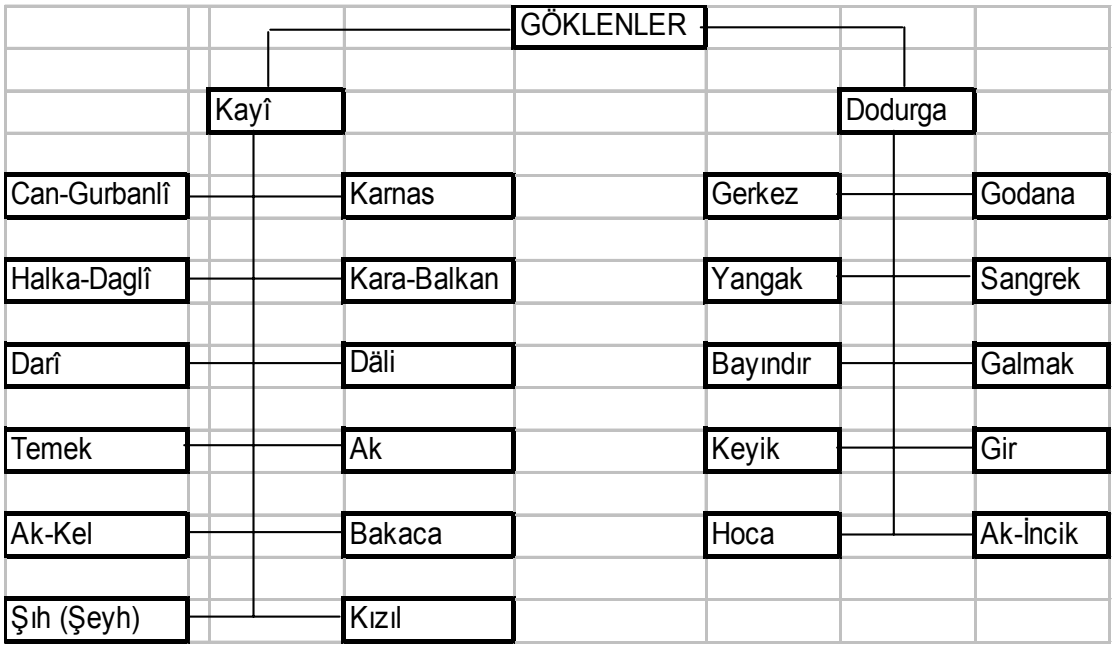

EK – 9 (s. 37)

İran'da yaşayan Göklen Türkmenlerinin kollara dağılımı.

(Kaynak: Bibi-Rabiga Logaşova, *Turkmenı İrana*, Moskva 1976).

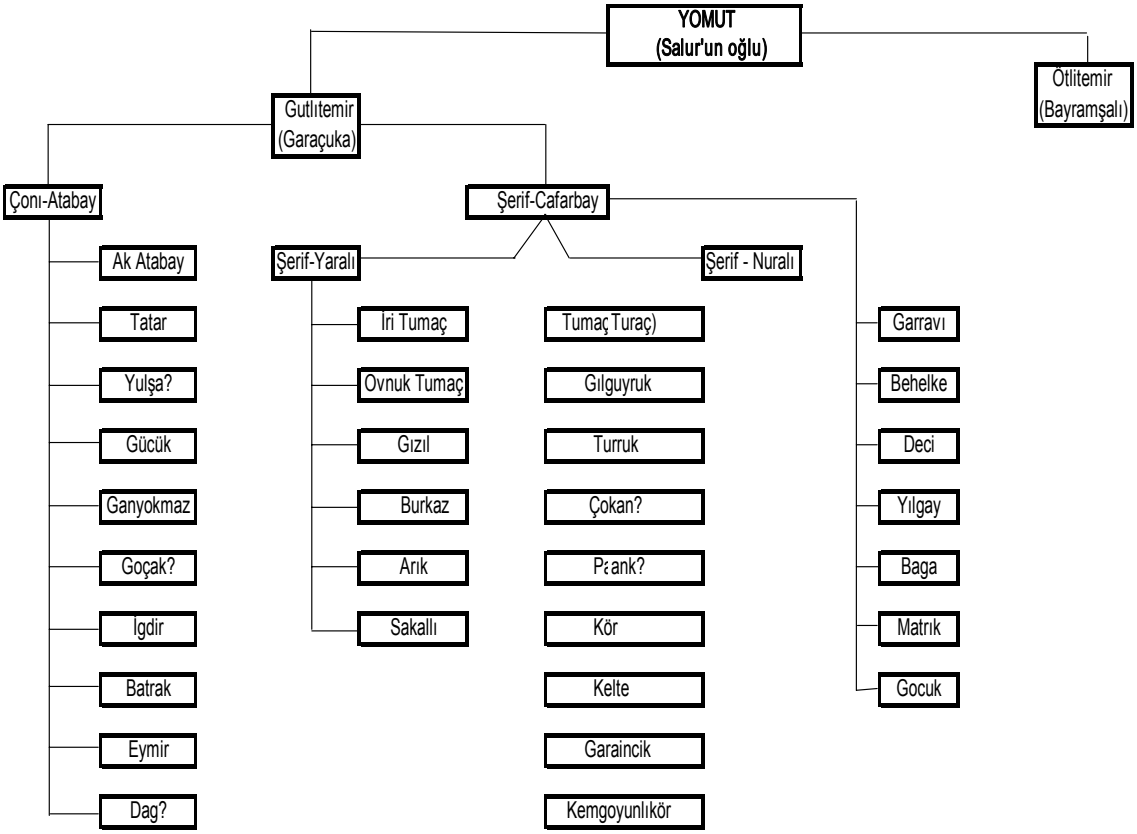

EK – 10 (s. 37)

(Kaynak: Soltanşa Atanıyazov, *Şecere (Türkmenin Nesil Daragtı)*, Aşgabat 1994).

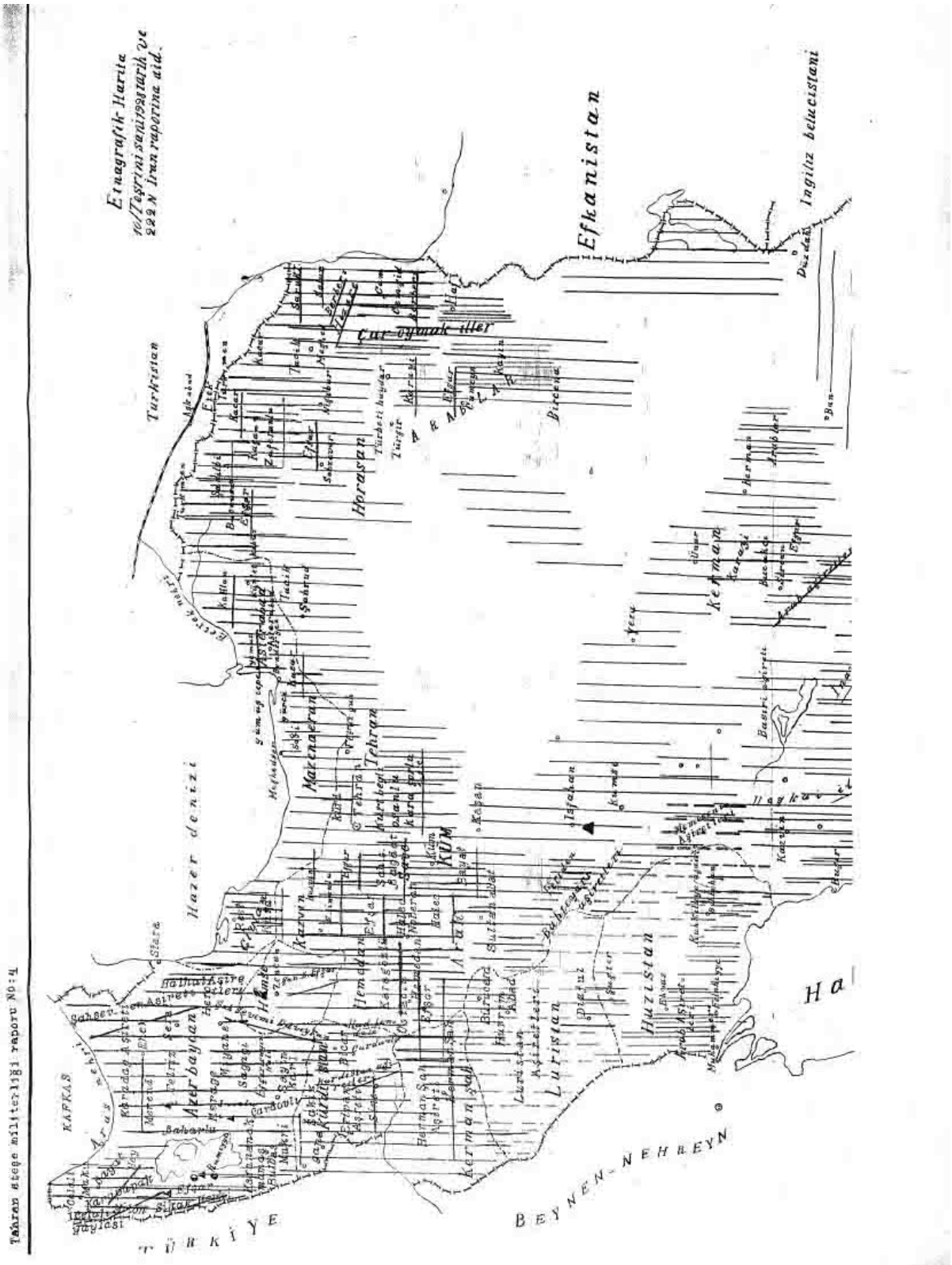

EK – 11 (s. 38)

Türkmenler de dâhil İran'da yaşayan etniklerin etnografik haritası.

(Kaynak: *Tahran Ateşe Militerliği Raporu*, Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası 1928).

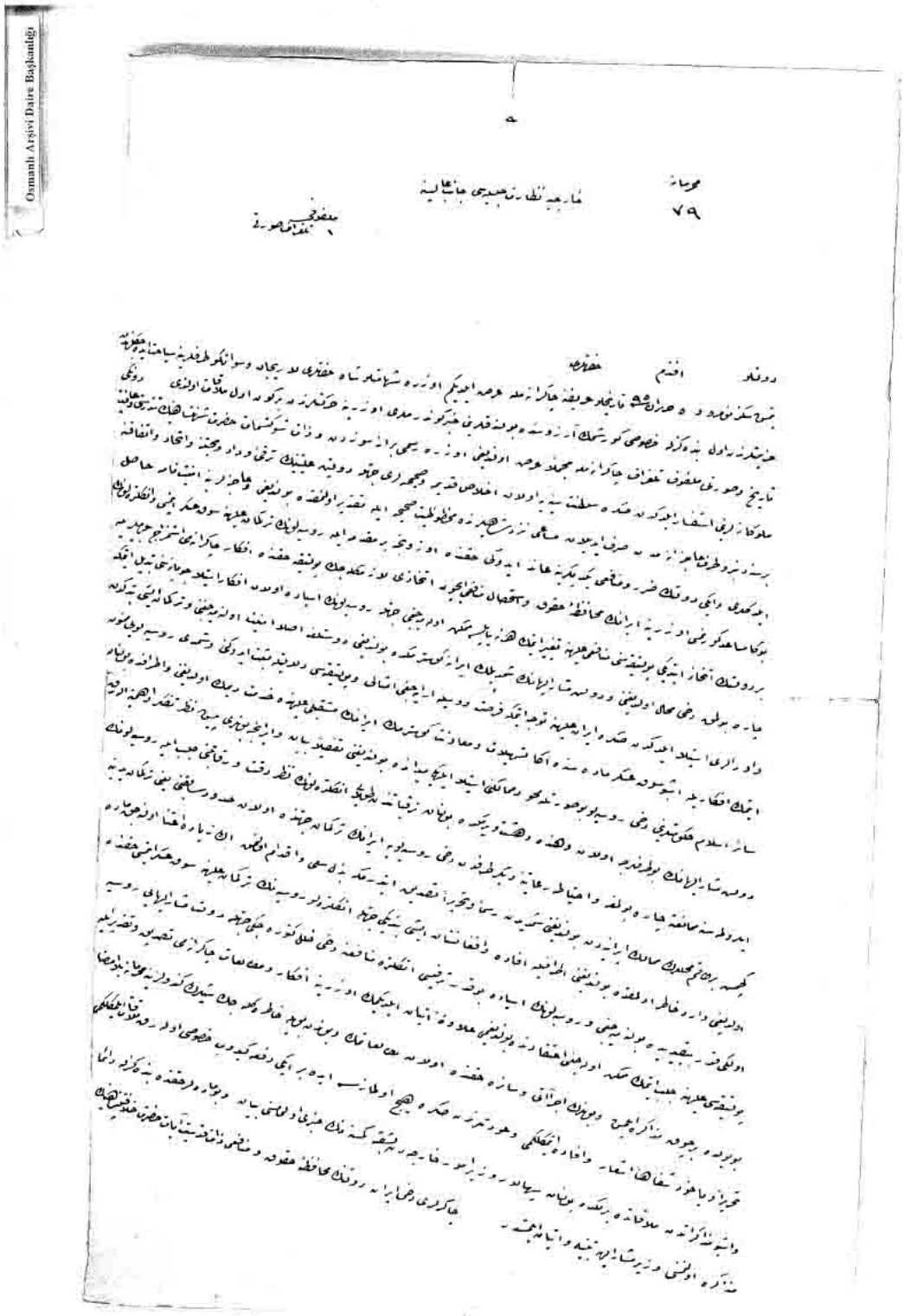

EK – 12a (s. 51 - 52)

Rusların Türkmenler üzerine hareketi ve İngiltere'nin buna tepkisini içeren yazı 1879 yılında Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri Fahri Bey tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir. (Kaynak: BOA, Y. A. HUS. D. 162, G. 40, lef: 4).

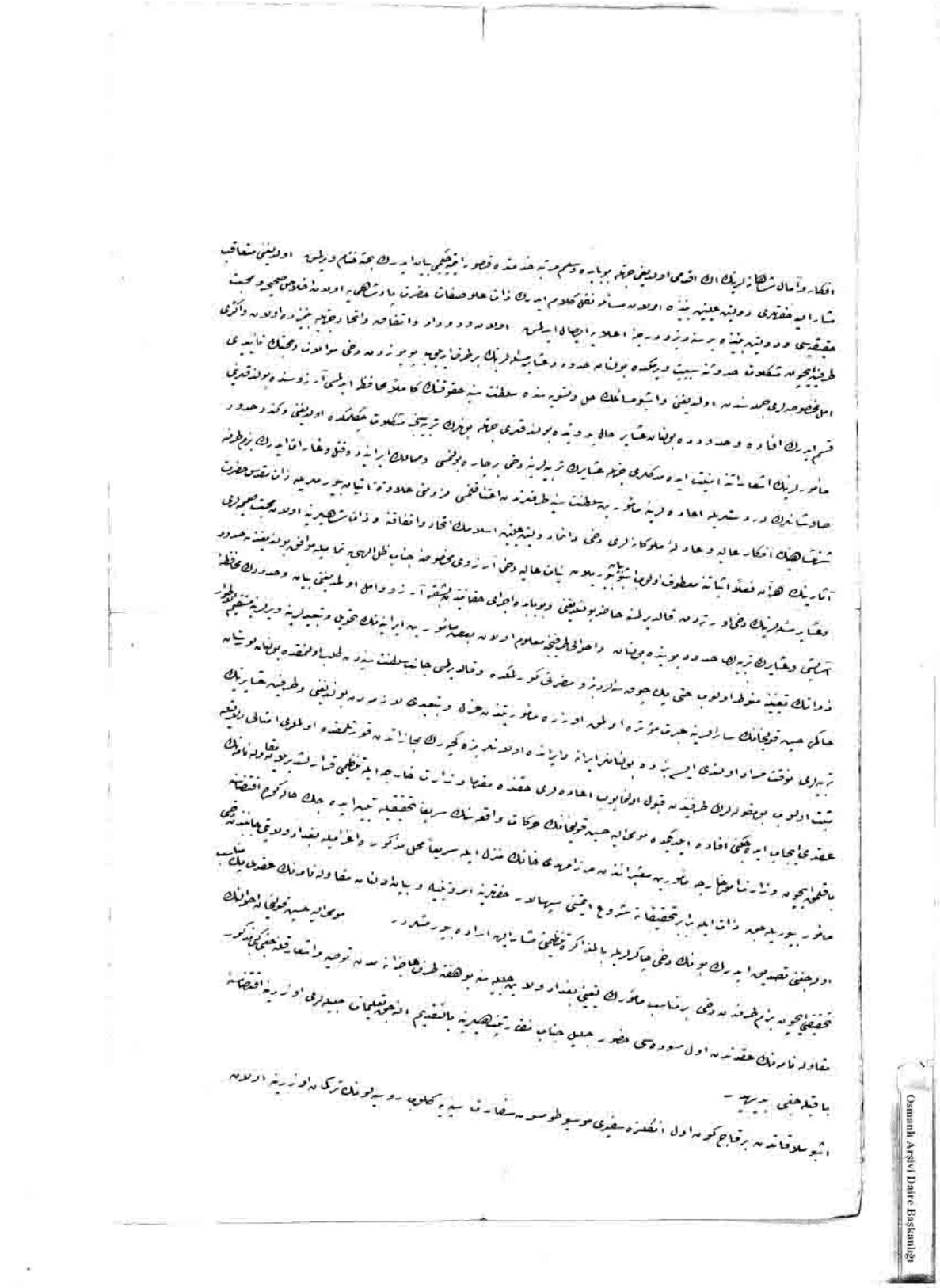

EK – 12b (s. 51 - 52)

(Kaynak: BOA, Y. A. HUS. D. 162, G. 40, lef: 4)

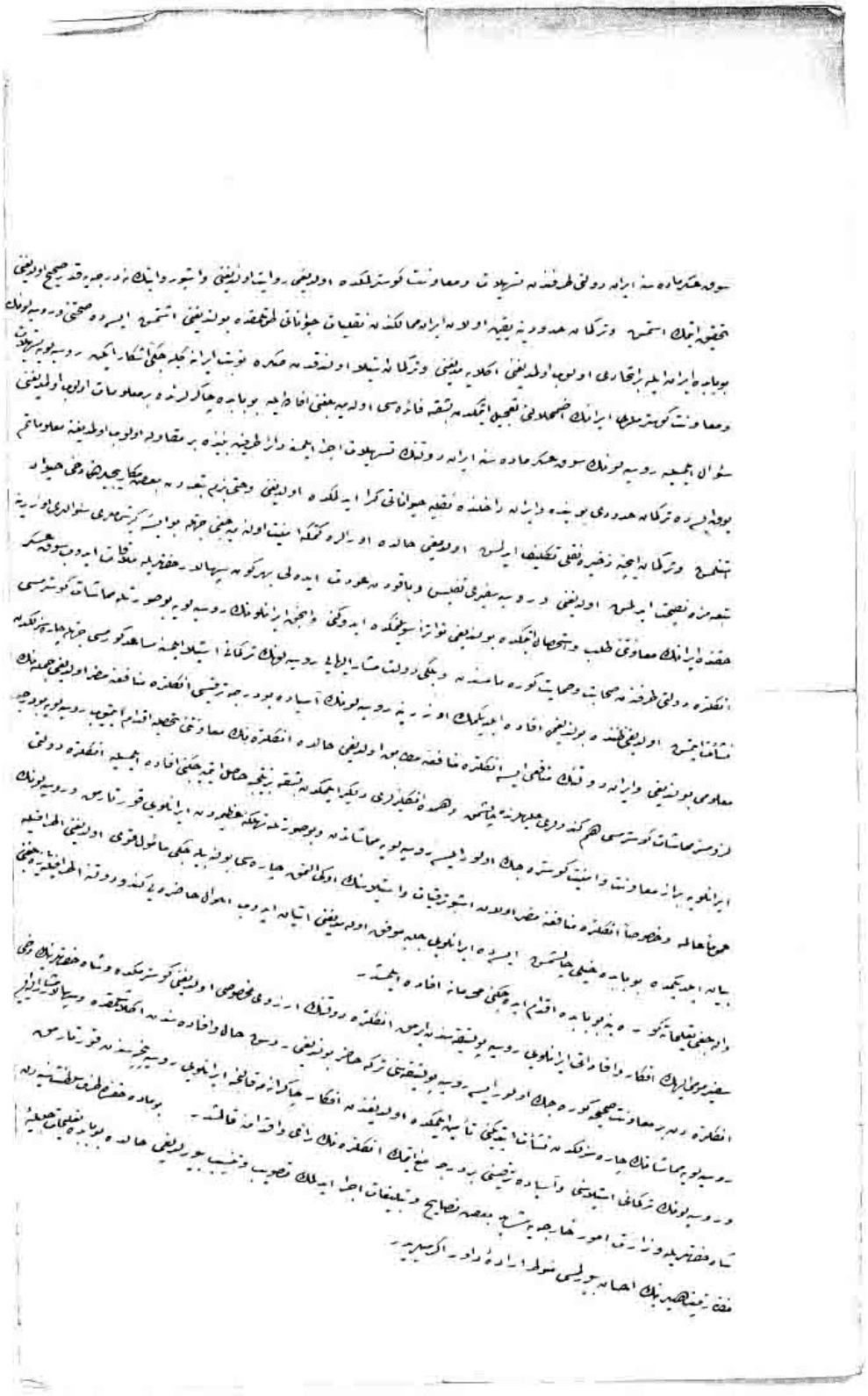

EK – 12c (s. 51 - 52)

(Kaynak: BOA, Y. A. HUS. D. 162, G. 40, lef: 4)

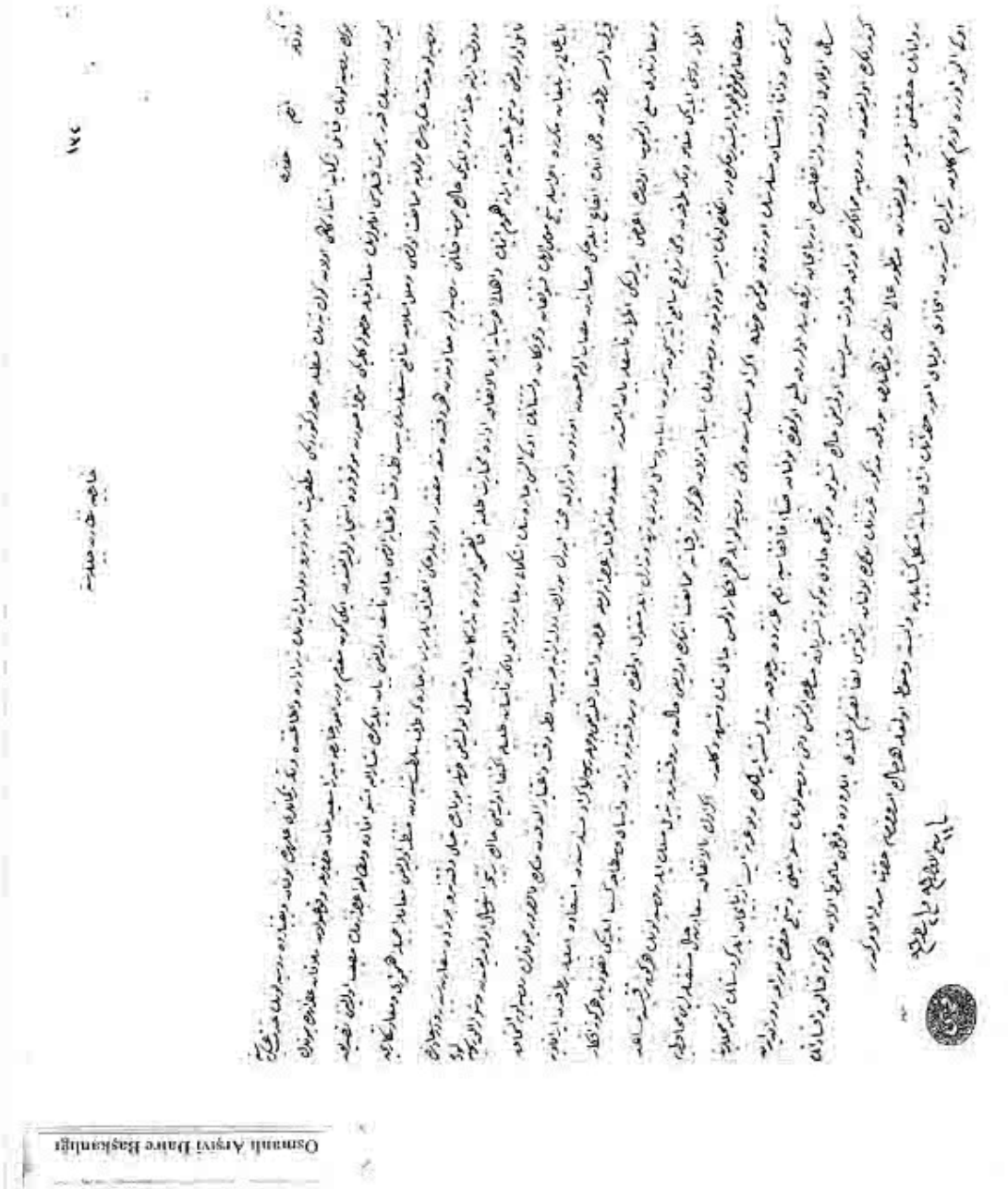

EK – 13 (s. 54-55)

1881 Gök-Tepe katliamı sonrasında Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri Fahri'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazı.

(Kaynak: BOA, Y. A. HUS. D. 167, G. 45, lef: 2)

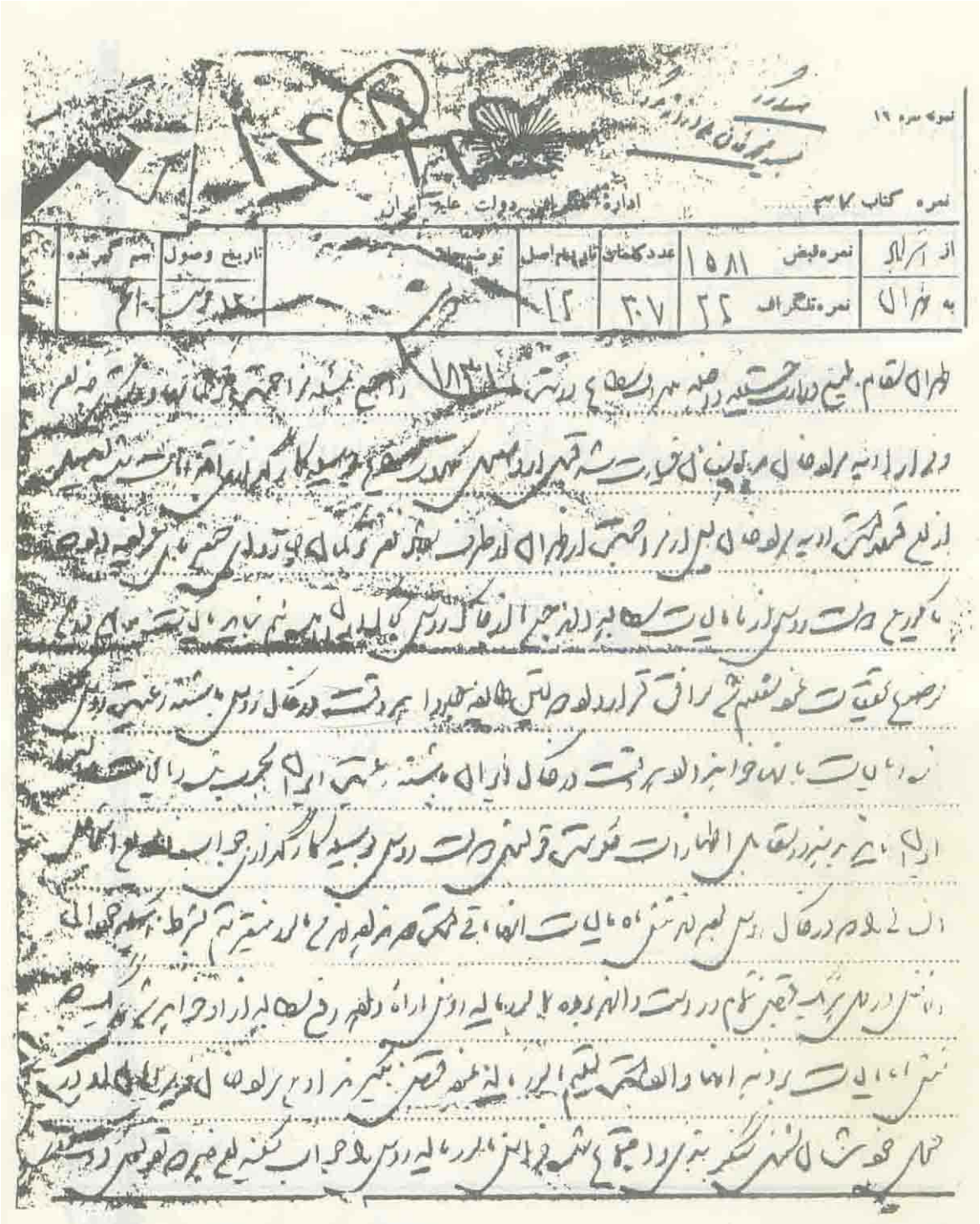

EK – 14 (s. 58)

Serdar Afham tarafından Esterabad'dan Tahran'a gönderilen telgraf.

(Kaynak: İran Arşivi)

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

EK – 15a (s. 60)

Osmanlı Dâhiliye Nezaretinden Sadarete, Türkmenleri Teke boyundan Yar Han adlı bir şahsın iltica talebiyle ilgili olarak gönderdiği yazı.

(Kaynak: BOA, DH. MKT. D. 1358, G. 134, lef: 1).

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

EK – 15b (s. 60)

(Kaynak: BOA, DH. MKT. D. 1358, G. 134, lef: 2)

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

EK – 16 (s. 61)

Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefirinin Hariciye Nezaretine gönderdiği yazısında Türkmenlerden eşkıya olarak bahsedilmektedir.

(Kaynak: YA. HUS. D. 216, G. 34, lef: 2)

EK – 17 (s. 71)

Devrik Muhammed Ali Şah'ın safında savaşarak esir düşen ve Tahran'a getirilen Türkmenler.

EK – 18 (s. 71)

Devrik Muhammed Ali Şah'ın safında savaşarak esir düşen ve Tahran'a getirilen Türkmenler.

EK – 19 (s. 71)

Devrik Muhammed Ali Şah'ın safında yer almış, ancak hükümet birlikleri tarafınca öldürülen Türkmenlerin kafatasları.

(Kaynak: V. G. Şitov, *Persiya pod vlastyu poslednih Kadjarov*, Leningrad 1933).

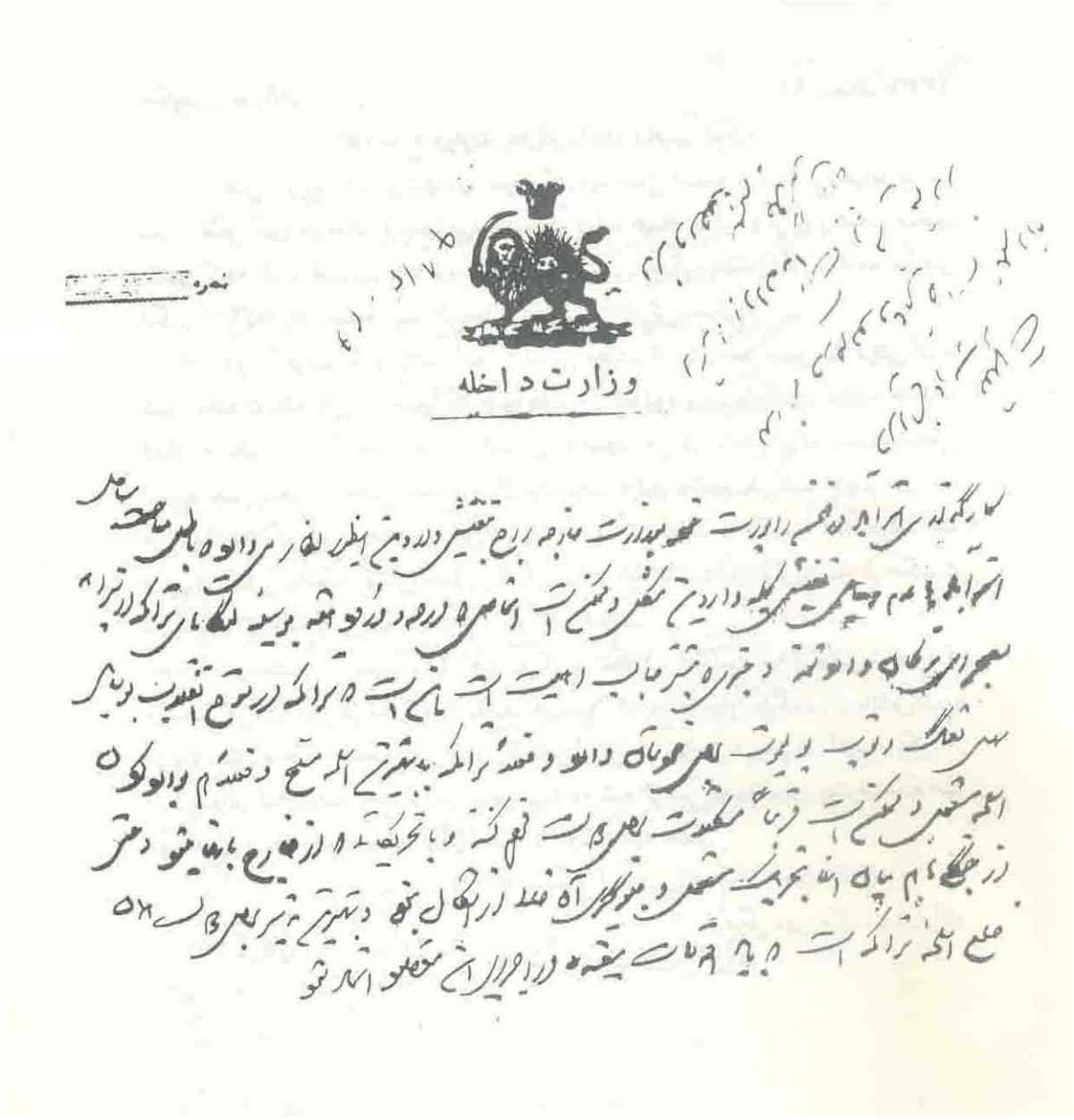
وزارت داخله

EK – 20 (s. 78 - 79)

Esterabad Bölge Dairesi tarafından İran Dışişleri Bakanlığı'na,

Türkmenlerin silahlarının ellerinden alınması gerektiğini belirten yazı.

(Kaynak: İran Arşivi)

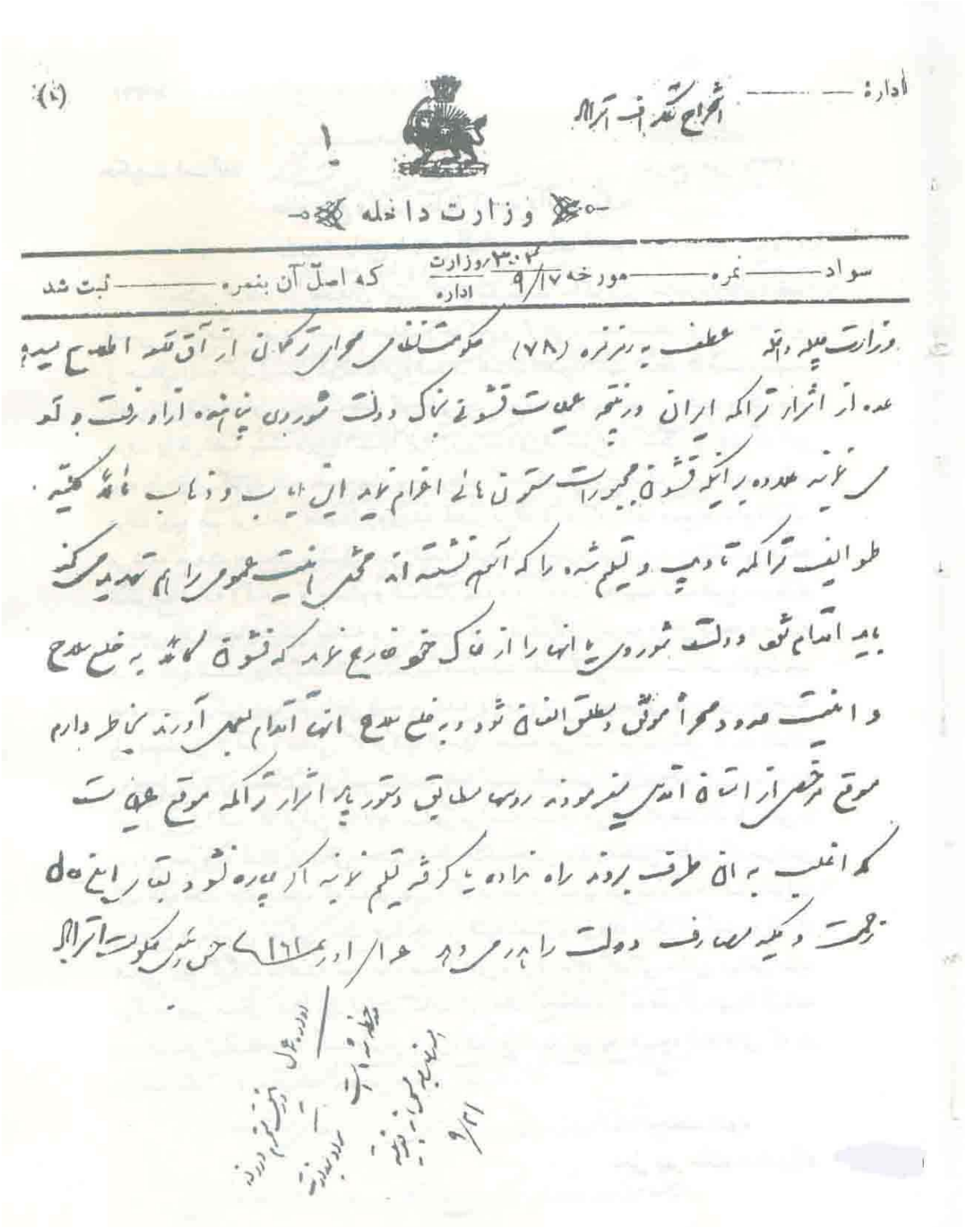

EK – 21 (s. 84)

Esterabad'dan İçişleri Bakanı'na

Türkmenlerin yakalanması için gönderilmiş olan telgraf.

(Kaynak: İran Arşivi)

EK – 22 (s. 97)

Türkmen Sahra'nın her tarafını "ateşle" geçerek Günbed-e Kavus'a gelen hükümet birlikleri.

EK – 23 (s. 97)

1925 yılında Türkmen Sahra topraklarında ilan edilen

Türkmen Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Osman Ahund

EK – 24 (s. 97)

Recep Ahund (1860-1935)

EK – 25 (s. 97)

Recep Ahund (ön tarafta soldan ikinci) ve Fazlolla Han Zahedî (ön tarafta ortada).

EK – 26 (s. 97 n.)

Ahmet Ahundov-Gürgenli (1909-1943).

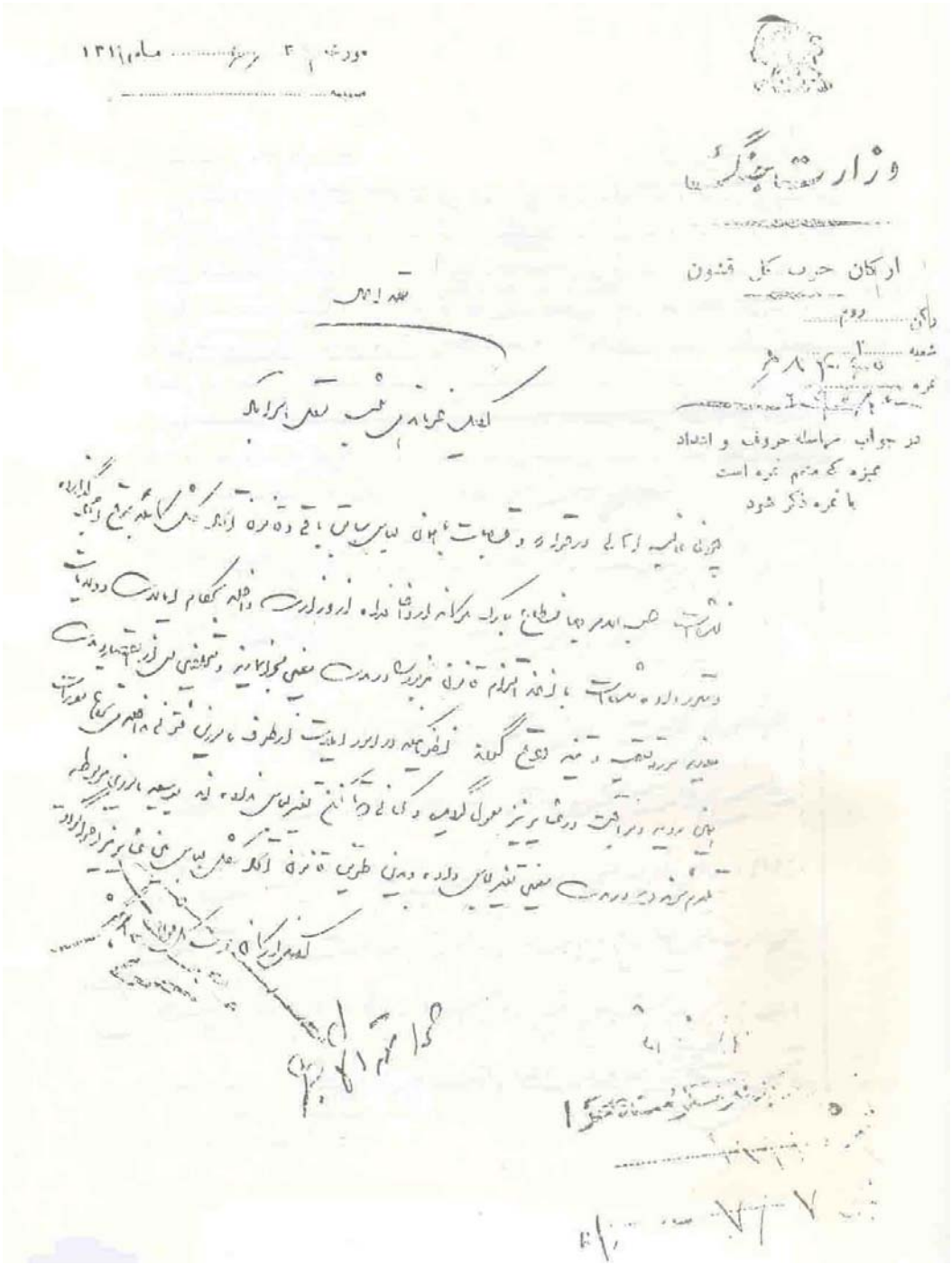

EK – 27 (s. 128)

Esterabad'dan Askeri Bakanlığa gönderilmiş olan yazıda kılık-kıyafet kanununa riayet etmeyen Türkmenlerin cezalandırılması istenilmektedir.

(Kaynak: İran Arşivi).

EK – 28 (s. 152)

Türkmen Sahra'dan Türkiye'ye gelen ilk Türkmen kız öğrencileri.

Soldan sağa: Halime Sahipdel, Ece Muzafferî, Gül Ahundzade, Fatma Sasanpur, Gövher Garadaglî, Hacer Furuher, Rabia Caferî, Annatâç Muzafferî, Sara Neccari.

Arkada: Abdürrahim Yomut'un kızı Solmaz Yomut.

Fotografın çekildiği yer ise 1925'te Türkmen Sahra'dan Türkiye'ye gelen ilk öğrencilerden Abdürrahim Yomut'un İstanbul – Pendik Veteriner Lojmanlarındaki evi.

Yıl: 1964 - İstanbul

EK – 29 (s. 152)

Soldan sağa: Ece Kümüştepe, Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Dr. Tülây Duran.

Yıl: 2004 - İstanbul

EK – 30 (s. 154)

Türkmen aydını

Dr. Ahmet Garadaglî (1901-1977)

(Resmin alındığı yer: M. Kılıç, *Dünyâdaki Türkmenler*, Bursa 1997).

EK – 31 (s. 158)

Türkmen dilcisi Yusuf Azmun

(Resmin alındığı yer: *Salavmaleykim Yusup Aga!*, der. O. Yağmır, Aşgabat 1999).

EK – 32 (s. 159)

Dr. Farzad Marjani

Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta 27 Ekim Bağımsızlık kutlamalarında.

EK – 33 (s. 167)

Ünlü Türkmen Klasik Şairi Mahtumkulu ve babası Dövletmâmmet Azadî'nin mezarları üzerine yapılmış olan anıt.

Aktokay - Türkmen Sahra

BİBLİYOGRAFYA

A) ARŞİV BELGELERİ

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), Dosya 1358, Gömlek 134, lef: 1, 2.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.), Dosya 690, Gömlek 4.

Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), Dosya 159, Gömlek 86, lef: 1.

Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), Dosya 162, Gömlek 40, lef: 1, 2, 4.

Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), Dosya 167, Gömlek 45, lef: 1, 2

Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), Dosya 169, Gömlek 6, lef: 3.

Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), Dosya 179, Gömlek 125, lef: 1, 2, 3.

Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), Dosya 216, Gömlek 34, lef: 2.

Yıldız Tasnifi, Esas Evrakı, (Y. EE.) Dosya 44, Gömlek 75.

b) İran Arşivi

İran Arşivi'nden elde edilen belgeler Dr. Farzad Marjani'nin özel arşivinden temin edilmiştir.

c) Eski Sovyetler Birliği Arşivleri

Eski SSCB Arşivlerinde yer alan belgeler külliyatlar halinde yayınlanmıştır[473]. Çalışmamızda bu "belgeler külliyatından" yararlandık.

[473] *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, Sbornik Arhivnıh Dokumentov, haz. A. İlyasov, Aşhabad 1960; *Vosstaniye 1916 Goda v Sredney Azii i Kazahstane*, Sbornik Dokumentov, haz. S. G. Agadjanov, F. Azadayev, A. İ. Akatova, H. Ziyayev, F. N. Kireyev, N. S. Orlova, Ya. M. Serıy, O. D. Çehoviç, Moskva 1960.

B) ESERLER VE MAKALELER

ABDISETDAR KAZI, *Ceňnama*, yay. haz. M. Annamuhammedov, A. Nuryagdıyev, A. Meredov, Aşgabat 1994.

ABDULLAYEV, Yusuf Negmatoviç, *Astrabad i Russko-İranskiye Otnoşeniya (vtoraya polovina XIX – naçalo XX v.)*, Taşkent 1975.

ABULGAZI BAHADIR HAN, *Türkmenlerin Nesil Daragtı (Şecere-e Terakeme)*, haz. G. Gurbanov, T. Nepesov, Aşgabat 1991.

ADIGÜZEL, Hüseyin, "İran Türkmenleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 126, (Haziran) 1997, İstanbul, s. 30-31.

ADİL HİKMET BEY, *Asyada Beş Türk*, İstanbul 1998, s. 215.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2004 (3. Baskı).

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul 2006.

AGADJANOV, Sergey Grigoreviç, *Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv.*, Moskva 1991.

AGAYEV, Semyon Lvoviç, *İran: Vneşnyaya Politika i Problemı Nezavisimosti 1925-1941*, Moskva 1971.

AHENGERÎ, Hacı Abdulgafur, *Türkmenlerin Tarihi*, Günbed-e Kavus 1381 (2002).

AHUNDOV-GÜRGENLİ, Ahmet, *Gürgen Cülgelerinde*, yay. haz. K. Nurbadov, Aşgabat 1992.

AKA, İsmail, "Hazar Ötesi Türkmenlerinde Hayvancılık, Ziraat ve Yemekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 18, (Haziran) 1982, İstanbul, s. 103-109.

AKA, İsmail, "Hazar-Ötesi Türkmenlerinde Bir Düğün Merasimi", *Türk Kültürü*, VIII, Sayı 207-208, (Ocak-Şubat) 1980, Ankara, s. 108-110.

AKA, İsmail, "Hazar-Ötesi Türkmenlerinde Din ve Dini İnanışlar (İnce Burun Köyü)", *Türk Kültürü*, Yıl XVIII, Sayı 215-216, (Eylül-Ekim) 1980, Ankara, s. 307-311.

AKA, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Ankara 2001.

Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri, çev. Ö. Avcı, İstanbul 2005.

AKINER, Shirin, *Sovyet Müslümanları*, çev. A. Mutu, T. Buzpınar, İstanbul 1995.

ALEKSEYENKOV, P., *Turkmeno-Kurdskoye Vosstaniye*, Taşkent 1935.

ALİYEV, İgrar Gabib oglı, *Oçerk İstorii Atropatenı*, Baku 1989.

ALİYEV, İgrar Gabib oglı, *İstoriya Midi*, Baku 1960.

ALİYEV, Saleh Mamedoglı, *İstoriya İrana XX vek.*, Moskva 2004

ANNABERDİYEV, Ahmet, "Mangışlak'tan Horasan'a Türkmen Eli", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 153, (Kasım-Aralık) 2004, s. 227-240.

ANNANEPESOV, Mırat, *Türkmenistanın tarıhından materiallar (XVIII asır-XX asırın başları)*, Aşgabat 1995.

ANNANEPESOV, Murad, *Hozyaystvo Turkmen v XVIII-XIX vv.*, Aşhabad 1984.

ARABADJYAN, Zaven Artemoviç, *İran: Protivostoyaniye İmperiyam (1918-1941)*, Moskva 1996.

ARTAMONOV, L. K., *Persiya kak naş protivnik v Zakavkazye*, Tbilisi 1889.

ARZUMANLI, Vagif – MUSTAFA, Nazim, *Tarihin Kara Sehifeleri*, Bakı 1998.

AŞURBEYLİ, Sara , *Şirvanşahlar Dövleti*, Bakı 1997.

ATANIYAZOV, Soltanşa, *Şecere (Türkmenin Nesil Daragtı)*, Aşgabat 1994.

ATANIYAZOV, Soltanşa, *Türkmen Dilinin Sözkökü Sözlüğü*, Aşgabat 2004.

ATAYEV, Hommat, "Torgovlya Turkmenov İrana s Rossiyey (s seredını XIX v. do 1917 g.)", *İzvestiya AN TSSR*, No. 6, 1971, Aşhabad, s. 13-19.

ATAYEV, Hommat, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Horasane*, Aşhabad 1962.

ATAYEV, Hommat, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Horasane*, Aşhabad 1962.

ATAYEV, Hommat, *Osvoboditelnoye Dvijeniye Turkmen v İrane (1917-1925 gg.)*, Aşhabad 1970.

ATAYEV, Hommat, *Politiçeskiye i Torgovo-Ekonomiçeskiye Otnoşeniya Severeo-Vostoçnogo İrana i Rossii v Naçale XX Veka (1900-1917)*, Aşhabad 1989.

ATAYEV, Hommat Atayeviç, *Turkmenı İrana v 30-80-e gg. XX v.*, Aşgabat 1992.

ATAYEV, O., "İz etniçeskoy istorii Turkmen Atreka i Gurgena XVI-XVII vv ", *Problemı İstorii i Etnografii Sovetskih i Zarubejnıh Turkmen*, Sbornik Statey, Aşhabad 1990, s. 143-161.

ATAYEV, S. K., *Eyranın "Gürgen" radiostantsiyası ve onun ideologiyası*, Aşgabat 1990.

AYBARS, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, İzmir 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya: Enver Paşa 1860-1908*, I, İstanbul 2006, (7. Baskı).

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya: Enver Paşa 1908-1914*, II, İstanbul 2005, (9. Baskı).

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya: Enver Paşa 1914-1922*, III, İstanbul 2005, (7. Baskı).

AYDOGDIYEV, Muhammet, - S. ATAYEV, "Eyran Türkmenleri", *Dünyâ Türkmenleri*, Aşgabat 1994, s. 70-79.

AYDOGDIYEV, Muhammet, "K Voprosu o Meste i Roli Zakaspiya v Russko-İranskih Otnoşeniyah", *İzvestiya AN TSSR*, No. 6, 1977, Aşhabad, s. 36-42.

AYDOGDIYEV, Muhammet, "Razvitiye Sovetsko-İranskih Torgovuh Vzaimootnoşeniy v 1922-1926 gg.", *İzvestiya AN TSSR*, No. 4, 1973, Aşhabad, s. 17-23.

AYDOGDIYEV, Muhammet, "Türkmenisan Sovet-Eyran Gatnaşıklarında", *İzvestiya AN TSSR*, No. 3, 1975, Aşhabad, s. 82-85.

AYDOGDIYEV, Muhammet, *Araçâgin anırsındakı arkadaşlar*, Aşgabat 1992.

AYDOGDIYEV, Muhammet, *Turkmenı İrana v 60-70-e gg. XX. v.*, Aşhabad 1992.

AYDOGDIYEV, Muhammet, *Ustanovleniye i Razvitiye Sovetsko-İranskih Torgovıh Svyazey*, Aşhabad 1986.

AZER, San'an, *İran Türkleri*, İstanbul 1942.

AZMUN, Yusuf, "İran'da Yaşayan Türkmenler", *Türk Kültürü*, III, Sayı 33, (Temmuz) 1965, Ankara, s. 583-588.

AZMUN, Yusuf, "Büyük Türkmen Şairi Mahtum Kulı Pıragı", *Türk Kültürü*, III, Sayı 29, (Mart) 1965, Ankara, s. 307-310.

AZMUN, Yusuf, "İran'da Yaşayan Türkmenler Hakkında Küçük Bir Not", *Türk Kültürü*, III, Sayı 28, (Şubat) 1965, Ankara, s. 245-246.

AZMUN, Yusuf, "Kurbandurdı Zelili", *Türk Kültürü*, Sayı 39, (Ocak) 1966, Ankara, s. 262-268.

AZMUN, Yusuf, "Rusya'da İran Filolojisi ve İran Dilleri Dilbilimi ile İlgili Çalışmaların Tarihçesi", *Doğu Dilleri*, II, Sayı 3, Ankara, 1977, s. 39-45.

AZMUN, Yusuf, "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 32-83.

AZMUN, Yusuf, "Türkmen Şairi Seyitnazar Seydi", *Türk Kültürü*, IV, Sayı 48, (Ekim) 1966, Ankara, s. 47-50.

BADDELEY, F. John, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, çev. S. Özden, İstanbul 1995, (3. Baskı).

BAGHDADİ, Abdolghafour, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982.

BALA, Mirza, "Hazer Denizi", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, V/1, Eskişehir 1997, s. 408-412.

BALBAY, Mustafa, *İran Raporu*, İstanbul 2006.

BALCIOĞLU, Mustafa, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Ankara 2001.

BARANOVSKİY, Tugan Mürze V. A., *Ruslar Ahaltekede 1879*, çev. S. Aşırov, Aşgabat 1993.

BARTHOLD, Vassiliy Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, yay. haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990.

BARTOLD, Vasiliy Vladimiroviç, *Soçineniya*, II/1, Moskva 1963.

Basında Dış Türkler, *Bibliyoğrafya*, IV, Makale, Yorum ve Haberler, Ankara 1994.

BAYBURTYAN, B. A., *Armyanskaya koloniya Novoy Dujulfi v XVII veke*, Yerevan 1969.

BAYKARA, Hüseyin, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, İstanbul 1978.

BAYRAMZADE, S. Z., "İran hakim dairelerinin Çenubi Azerbayçan maarifi ve medeniyyeti sahasindeki siyaseti (1947-1978-çi iller)", *Çenubi Azerbayçan Tarihi Meseleleri,* Bakı 1989, s. 47-67.

BAYIR, Emre, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, V, Sayı 3, (Sonbahar) 1999, Ankara, (İran Özel Sayısı), s. 90-124.

BEGCANOV, Amantagan, *Gömlen Akabalar ve Göçülen Yurtlar*, Aşgabat 1992.

BEGCANOV, Amantagan, *Mangışlak Türkmenleri*, XVIII-XIX asırlarda, Aşgabat 1993.

BEHZAT, K. T., *Geyam-e Azerbaycan Der Engelab-e Meşrutiyet-e İran*, Tehran 1334.

BEKİN, M. Rıza, "Ölümünün 50. Yılında Şevket Memduh Esendal", *Türk Yurdu*, XXII, Sayı 178, 2002, Ankara, s. 47-53.

BENDEREV K., *Astrabad-Bastamskiy rayon Persii*, Ashabad 1904.

BERAR, V., *Persiya i Persidskaya Smuta*, İzdaniye "Brokgauz-Yefron" 1912.

BEREZKİN V., *V Gyurgensko Doline*, Moskva-Taşkent 1931.

BÎGDİLÎ, Muhammed Rıza, *Torkemanha-ye İran*, Tehran 1369 (1990).

BİNA, Ali Ekber, *Tarih-e Siyasi va Diplomasi İran*, I, Tehran 1337 (1958).

BLAGA, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, (Baskı yeri yok) 1997.

BLOCQUEVİLLE, Henri De Couliboeuf De, *Türkmenler Arasında*, çev. R. Akdemir, Ankara 2000.

BOUVAT, L., "Encümen", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, IV, İstanbul 1988, s. 266-268.

BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, Ankara 1992.

BUNİYATOV, Ziya Musayeviç, *Gosudarstvo Horezmşahov – Anuşteginidov 1097-1231*, Moskva 1986.

CAFEROĞLU, Ahmet – YÜCEL, Talip, "Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 45, Ankara 1976, s. 1111-1120.

CAFEROĞLU, Ahmet, "İran Türkleri", *Türk Kültürü*, Yıl 5, Sayı 50, (Aralık) 1966, Ankara, s. 125-133.

CAHUN, Leon, *Asya Tarihine Giriş*, İstanbul 2006.

CORAYMATLI, Cevanşir, "Birleşmek, Çalışmak ve Üstünlük Kazanmak "İran Türkmenlerinin Bağımsızlık Mücadelesi", çev. H. Adıgüzel, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 111, (Mart) 1996, İstanbul, s. 41-42.

ÇAPRAZ, Kemal, "Fotoğraflarla İran Türkmenleri", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 22, (Aralık) 1995, s. 12-16.

ÇETİN, Osman, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVIII, İstanbul 1998, s. 234-241.

ÇETİNKAYA, Nihat, *Kızılbaş Türkler*, İstanbul 2005 (3. Baskı).

ÇETİNSAYA, Gökhan, "Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası*, V, Sayı 3, (Sonbahar) 1999, Ankara, (İran Özel Sayısı), s. 148-175.

ÇİÇERİN, G. V., *Stati i reçi po voprosam mejdunarodnoy politiki*, Moskva 1961.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, "Rusların Uyguladıkları Göç Siyaseti", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan" Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul 2005, Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, s. 417-423.

DAĞLI, Yücel – ÜÇER, Cumhure, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, V, Ankara 1997.

DEMİR, Can, "İran Türkleri", *Çınaraltı*, II, Sayı 46, (Ağustos) 1942, İstanbul, s. 4.

DERİNGİL, Selim, *Denge Oyunu*, İstanbul 1994 (2. Baskı).

DEVLET, Nadir, "İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Azerbaycan", *Toplumsal Tarih*, Sayı 40, (Nisan) 1997, İstanbul, s. 53-61.

DEVLET, Nadir, *Çağdaş Türkîler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Ek cilt, İstanbul 1993.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999.

DİLAÇAR, Agop, *Türk Dillerine Giriş*, Ankara 1965.

DİZDAROĞLU, Hikmet, "Ölümünün 13. Yıldönümünde Memduh Şevket Esendal", *Türk Dili*, XIV, Sayı 164, (Mayıs) 1965, Ankara, s. 546-562.

DOERFER, Gerhard, "Eski Türkçe ile Halaççа Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk", çev. S. Tezcan, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1973-1974, Ankara, s. 1-24.

DOERFER, Gerhard, "Halaççça, Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili", çev. S. Tezcan, *Belleten*, XXXIV, Sayı 133, 1970, Ankara, s. 17-58.

DOERFER, Gerhard, "İran'da Bir Dilbilim Araştırma Gezisi Üzerine Rapor", çev. S. Tezcan, *Türk Dili Araştırmaları*, *Belleten*, 1974, Ankara (TDK), s. 195-198.

DOERFER, Gerhard, "İran'da Türkler", *Türk Dili*, Sayı 431, (Kasım) 1987, s. 242-251.

DOERFER, Gerhard, "İran'daki Türk Dilleri Üzerine Göttingen'de Yapılan Araştırmalar Üzerine", *Türk Dili*, Sayı 489, 1992, Ankara, s. 264-266.

DOERFER, Gerhard, "İran'daki Türk Dilleri", *Türk Dili Araştırmaları*, *Belleten*, 1969, Ankara (TTK), s. 1-11.

DOERFER, Gerhard, S. TEZCAN, *Wönterbuch des Chaladsch dialekt von charrab*, Budapest 1980.

DOERFER Gerhard, W. HESCHE, J. RAVANYAR, *Oghusica aus İran*, Weisbaden 1990.

DURDIYEV, Marat, KADIROV, Şöhrat, *Dünyâdaki Türkmenler*, Aşgabat 1991.

DYAKONOV, M. İvan, *Oçerki İstorii Drevnego İrana*, Moskva 1961.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara 1995.

EBULGAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terakime*, Türkmenlerin Soykütüğü, haz. Z. K. Ölmez, Ankara 1996.

el-Cahiz ve Türklerin Faziletleri, haz. R. Şeşen, İstanbul 2002, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (2. Baskı).

ELWELL-SUTTON, L. P., "Reza Shah the Great: Founder of the Pahlavi Dynasty", George LENCZOWSKİ (ed.), *Iran Under The Pahlavis*, California 1978.

"Encümen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1995, s. 175-176.

ERCİLASUN, Ahmet B., "İran Türkleri", *Türk Kültürü*, Sayı 300, Yıl 26, (Nisan) 1988, Ankara, s. 228-232.

ERDEM, Bilge, "İran Türklerinin Durumu", *Töre*, Yıl 8, Sayı 96, (Mayıs) 1979, Ankara, s. 3-5.

ERŞAHİN, Seyfettin *Akkoyunlular*, Ankara 2002

ESENDAL, Şevket Memduh, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Ankara 1999.

"Eyran Halk Partiyası", *Türkmen Sovet Entsiklopediyası*, X, Aşgabat 1989, s. 277.

FALLACİ, Oriana, *İmamla Söyleşi*, çev. M. N. Şayir, Ankara 1991.

FAZİLİ, Abdulla, *Azerbaycanın gedim tarihi müasir İran tarihşünaslığında*, Bakı 1970.

Ferheng-e Coğrafya-î İran Horasan, çev. K. Hademiyan, ilaveler: H. S. Hoseyinpour, Meşhed 1380 (2001).

GALİMA, Musine – CORAYEFF, Mamatkul, *Turan'ın Alp Kızları, İpekyolu Efsaneleri*, çev. A. Batur, İstanbul 2001.

GASANLI, Djamil, *Yujnıy Azerbaydjan: Naçalo Holodnoy Voynı*, Baku 2003.

GAZI, Hacı Mıratdurdı, *Edebi Miras*, (Magtımgulının sırlı setirleri hakda berilen düşündiriliş), II, Günbedgabus 1999.

GEİNS, K., *Oçerk boyevoy jizni Ahal-Tekinskogo otryada 1880-81 godah*, SPb. 1882.

GENİN, N., "Ekspansiya germanskogo faşizma na Blijnem Vostoke", *Jurnal Mirovoye hozyaystvo i mirovaya politika*, Moskva 1939, No. 2, s. 142-143.

GEREDE, Hüsrev, *Siyasi Hatıralarım I, İran, 1930-1934*, İstanbul 1952.

GEREY, Begmyrat, *5000 yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, İstanbul 2004.

GİLEK, Muhammed Ali, *Tarih-e Enkelab-e Cengel*, Reşt 1371 (1992).

GOLDEN, B. Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara 2002.

GORELİKOV, Semyon Gerasimoviç, *İran*, Moskva 1961.

GORGANÎ, Mansur, *Egtesad-e Gorgan va Gonbad ve Deşt*, Tehran 1349 (1970).

GORGANÎ, Mansur, *Mesele-ye Zemin der Sahra-ye Torkeman*, Tehran 1358 (1979).

GRAKOV, Boris Nikolayeviç, *İskitler*, çev. A. Batur, İstanbul 2006.

GRODEKOV, Nikolay İvanoviç, *Voyna v Turkmenii, Pohod Skobeleva v 1880-1881 godah*, SPb, 1883-1884.

GULAMHÜSEYİNZADE, Gulamhüseyin, *İranovedeniye*, çev. G. Tadjiyeva, G. Gurbanov, Aşgabat 2003.

GÜNDOGDIYEV, Övez, *Aşgabat-Keramatlı Ârsagın Şâheri*, Aşgabat 2005.

GÜRSOY-NASKALİ, Emine, "Adınız "Marks, Engels, Lenin, Stalin" olsun ister miydiniz?", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, haz. H. Bal - M. Erat, İstanbul 2003, s. 309-313.

GVİLAVA O. M., *Obşestvennıy stroy i sotsialno-ekonomiçeskiye otnoşeniya Turkmen İrana (50-e godı XIX-40-e godı XX veka)*, Tbilisskiy Gosudarstvennıy Universitet, Avtoreferat kand. diss., Tbilisi 1967.

GVİLAVA O., "K voprosu o haraktere hozyaystva Turkmen v XIX v.", *İzvestiya AN TSSR*, No. 5, 1970, Aşhabad, s. 91-96.

H. E. E., "İran", *Çınaraltı*, I, Sayı 5, (Eylül) 1941, İstanbul, s. 12.

HANİOĞLU, M. Şükrü (yay. haz.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989.

HASANLI, Cemil, *Güney Azerbaycanda Sovyet-Amerikan-İngiltere Karşı Durması (1941-1946)*, Bakı 2001.

HASANLI, Cemil, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycan'ı*, çev. E. N. Necef, İstanbul 2005.

HASANOV, Neriman, *Oyanmış Tebriz ve Settarhan*, Bakı 1986.

Hata'î Külliyatı, haz. B. Cavanşir - E. N. Necef, İstanbul 2006.

HATAMİ, A., *İran*, Tehran 1963, (2. Baskı).

HAYİT, Baymirza, *"Basmacılar", Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara 1997.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995.

HİÇYILMAZ, Ergun, *Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*, İstanbul 1979.

HOMAYUN, Nasır Tekmil, *Abeskun ya cezire-i Aşur-adeh*, Tehran 1379, (2. Baskı).

HOURCADE, Bernard, "İran, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 392-394.

Iran Almanac and Book of Facts, Tehran 1973.

IRONS, William, "Varitation in Political Stratification Among the Yomut Turken", *Antropological Querterly*, XXXXIV, 1971.

IRONS, William, *The Yomut Turkmen: A Study of Social Organization Among A Central Asian Turkic-Speaking Population*, The University of Michigan 1975.

ISFAHİYAN, Davut N., *Birinci Dünya Savaşı'nda İran'ın Siyasi Durumu*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1968.

İBRAGİMOV Serdar, NURIYEV Ata, ÖVLÜYAGULIYEV Meret, RAHIMOV Nurmâmmet, HANMIRADOV Gurtnıyaz, YAZLIYEV Çarı, *Türkmenistanın Tarıhı*, Aşgabat 1994.

İBRAHİMOV (Şahin), Tagi Abulkasım oğlı, *Gaşgaylar*, Bakı 1988.

İBRAHİMOV (Şahin), Tagi Abulkasım oğlı, *İran Kommunist Partiyasının Yaranması*, Bakı 1976.

İNAN, Abdülkadir, "Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma", *Türk Kültürü*, I, Sayı 12, (Ekim) 1963, Ankara, s. 26-30.

İran 2500 Yaşında, çev. A. Genceli, (İran Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı tarafından hazırlanmıştır), Ankara 1972.

İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, haz. R. Şeşen, Ankara 1998, (2. Baskı).

İVANOV, Mihail Sergeyeviç, *İran Segodnya*, Moskva 1969.

İVANOV, Mihail Sergeyeviç, *İranskaya Revolyutsiya 1905-1911 godov*, Moskva 1957.

İVANOVA, M. N., *Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijeniye v İrane v 1918-1922 gg.*, Moskva 1961.

JELDAKOV, M. Ye., *Goryaçiye dorogi İrana*, Moskva 1976.

"Kaçarlar", *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Ankara 1974, s. 86.

KAHRAMAN, Kemal, "Encümen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1995, s. 175-176.

KALAFAT, Yaşar, *İran Türklüğü*, İstanbul 2005.

KARACA, Ali, "Üç İltica ve Bir Vesika", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, V, Sayı 28, (Nisan) 1989, İstanbul, s. 43-48.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul 2006.

KARAMAN, Sami Sabit, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İstanbul 2002, (2. Baskı).

KARATAY, Osman, *İran ile Turan*, Ankara 2003.

KARPAT, Kemal H., "İran", *Yeni Türkiye*, III, Sayı 16, (Temmuz-Ağustos) 1997, (Özel Sayı II), s. 2166-2178.

KARPOV, G. İ., "O Turkmenah esenhanovskogo yurta", *İTFAN SSSR*, No. 3-4, 1946, Aşhabad, s. 21-25.

KARPOV, G. İ., *Plemennoy i rodovoy sostav Turkmen*, Aşhabad 1925.

KARPOV, G. İ., *Spisok Narodnostey İrana*, (Yazma) Aşhabad 1942.

KASRAİAN, Nasrolla (foto), ARŞİ, Ziba (metin), *Turkmans of İran*, Tehran 1994.

KAZEMZADEH, Firuz , "İran Tarihçiliği", çev. Y. Ayönü, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 15, 2000, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, s. 273-277.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Ankara 1999.

KEMALÎ, Muhammed Şerif - HÂNGÂH, Asgar Askerî, *İraniyan-e Torkmen*, 1374 (1995).

KESKİN, Arif, "Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammet Hıyabanî", *Güney Azerbaycan*, Sayı 4, (İlkbahar) 2005, Ankara, s. 7-20.

KESREVİ, Ahmed, *Azeri-ye zeban-e bastane Azerbaycan*, Tehran 1304 (1925).

KESREVİ, Ahmed, *Der piramuni tarih*, Tehran, (2. Baskı)

KESREVİ, Ahmed, *Der rah-e siyaset*, Tehran 1357(1978), (5. Baskı)

KESREVİ, Ahmed, *Tarih-e Meşrute-ye İran*, I, Tehran 1319.

KESREVİ, Ahmed, *Tarih-e Meşrute-yi İran*, Tehran 1370 (1991), (16. Baskı)

KESREVİ, Ahmed, *Tarihi bistopence saleye Azerbaycan*, Tehran 1337(1958)

KILIÇ, Mehmet, *Dünyâdaki Türkmenler*, Bursa 1997.

KİNZER, Stephen, *Şah'ın Bütün Adamları*, çev. S. Önal, İstanbul 2004.

KLYAŞTORNIY, Sergey Grigoreviç - SULTANOV T. İ., *Türkün Üç Bin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2004.

KOCATÜRK, Saadettin, "İran İslam İnkılabı ve Sebepleri", *Türk Kültürü*, XX, Sayı 230, (Haziran) 1982, Ankara, s. 25-33.

KOLYUBAKİN, İ., "Naseleniye Horasana s Seistanom i Kuhistanom", *Sbornik Materialov po Azii*, vıp. 11, SPb. 1884.

KOLYUBAKİN, İ., "Sostav naseleniya Persii po plemenam i provintsiyam", *Sbornik Geografiçeskih, Topografiçeskih i Statistiçeskih Materailov po Azii*, vıp. IV, S-Peterburg 1883.

KONONOV, Andrey Nikolayeviç, *Rodoslovnaya Turkmen, Soçineniye Abu-l-Gazi, hana Hivinskogo*, Moskva-Leningrad 1958.

KÖPRÜLÜ, Fuat, "Azeri", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, II, İstanbul 1961, s. 119-151.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, II, İstanbul 1989.

KÖRÜKÇÜ, Muhtar, "Esendal Hikayeleri", *Yücel Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, XXII, Sayı 126, (Nisan) 1957, İstanbul, s. 117-118.

KRAMERS, J. H., "İran; Tarihi ve Etnografik Bakış", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, V, kısım 2, İstanbul 1967 (2. Baskı), s. 1013-1030

KUROPATKİN, Aleksey Nikolayeviç, *Zavoyevaniye Turkmenii, Pohod v Ahal-Teke v 1880-81 godah s oçerkami voyennıh deystvii v Sredney Azii s 1839 po 1876 godah*, SPb. 1899.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1949.

KURTULUŞ, Rıza, *Zend Hanedanı ve Dönemi*, Marmara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

KUTAY, Cemal, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, İstanbul 1955.

KUZNETSOVA, Nina Alekseyevna, *İran v pervoy polovine XIX veka*, Moskva 1983.

KÜÇÜK, Cevdet, "İran-Irak hududunu belirleyen 1913 tarihli İstanbul Protokolü", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 243-268.

KÜLEBİ, Cahit, "Memduh Şevket Esendal", *Türk Dili*, I, Sayı 10, (Temmuz) 1952, Ankara, s. 4-6.

LAMBTON, Ann K. S., *Landlord And Peasant in Persia*, London-New York 1991.

LAMBTON, Ann K. S., *Qajar Persia*, London 1987.

LAMBTON, Ann K. S., *The Persian Land Reform 1962-1966*, London 1969.

LÂZİBOĞLU, Halid, "İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar", *Türk Kültürü*, Yıl 18, Sayı 211-212-213-214, (Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos) 1980, Ankara, s. 195-203.

LÂZİBOĞLU, Halid, "İran Türkleri", *Milli Eğitim ve Kültür*, Yıl 2, Sayı 7, (Haziran-Temmuz-Ağustos) 1980, Ankara, (Özel Sayı), s. 82-89.

LENCZOWSKİ, George (ed.), *Iran Under The Pahlavis*, California 1978.

LENCZOWSKİ, George, *The Rise and Fall of the Shah*, Princeton 1980.

LOGAŞEVA, B., "Poseleniya i jilişa Turkmen İrana", *İzvestiya AN TSSR*, No. 1, 1970, Aşhabad, s. 25-32.

LOGAŞOVA, Bibi-Rabiga, *Turkmenı İrana*, Moskva 1976.

LOGAŞOVA, Bibi-Rabiga, "Turkmenı İrana", *Turkmenistan Segodnya*, No. 2, (Mayıs) 1992, Aşhabad, s. 4-5.

M. Rıza Bekin'in Anıları, İstanbul 2002.

Magtımgulı, yay. haz. B. A. Garrıyev, M. Kösâyev, Aşgabat 1976.

MALLORY, J. P., *Hint-Avrupalıların İzinde*, Ankara 2002.

MARVİN, Charles, *Reconnoitring Central Asia: pioneering adventures in the regions lying between Russia and India*, London 1884

MARVİN, Charles T., *The Eye-Witnesses account of the disastrous Russian compaign against the Akhal-Teke Tutkomans; Diseribing the march ocross the burning desert the stroming of Dengeel Tepe and the disastrous retreat to the Caspian*, London 1880.

Materilı po İstorii Turkmen i Turkmenii, (*MİTT*), II, Moskva 1938.

MATİNİ, Calal, "İngiliz Devletinin İran Politikasına İlişkin Tarihi Belgeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXIII, Sayı 1-2, 1990, Ankara, s. 31-35.

MATUFÎ, Asadolla, *Tarihçe-i Çehar Şehr-i Torkemanneşin*, Gorgan 1384 (2005).

MATVEYEV, A. M., "İranskiye revolyutsionnıye organizatsii v Sredney Azii v naçale XX veka", *Narodı Azii i Afriki*, Sayı 2, Moskva 1961, s. 104-106.

MATVEYEV, A. M., "İz istorii İranskih revolyutsionnıh organizatsiy v Sredney Azii v naçale XX v", *Vzaimootnoşeniye Narodov Sredney Azii i Sopredelnıh Stran Vostoka v XVIII-naçale XX v.*, Taşkent 1963, s. 131-154.

MATVEYEV, A. M., "Materialı k istorii İranskogo endjumena v Aşhabade (1907-1911)", *Trudı Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. Lenina*, Vıp. LXXVII, İstoriçeskiye Nauki, kn. 10, Taşkent 1956, 45-90.

MATVEYEV, A. M., *Sotsialno-Politiçeskaya Borba v Astrabade (vtoraya polovina 1911-naçalo 1912 gg.)*, Taşken 1957.

MAZZOUİ, Michel M., "Erken Modern Dönemde İran ve Orta Asya'da İslâm Kültürü ve Edebiyatı", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*, çev. Ö. Avcı, İstanbul 2005, s. 105-168.

MERTLER, Mehmet Erhan, "Pierre Oberling, "The Turcic Tribes of South-Western Persia", *Ural-Altaishe Jahrubrücher*, XXXV, 1963 s. 164-180; "Güney-Batı İran'daki Türk Kabileleri" ", Umumi Türk Tarihi Sertifikası, Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970.

MESUDİ, *Mûruc-ez-Zeheb* (Altın Bozkırlar), çev. A. Batur, İstanbul 2004.

MİNORSKİY, Vladimir Fedoroviç, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, Moskva 1963.

MİNORSKİY, Vladimir "Savuç-Bulak", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, X, Eskişehir 1997, s. 255-260.

MOCTEHÎDÎ, M., *İran ve İngilisi*, Tehran 1324 (1945).

MOİNİ, Asadolla, *Cografya va Cografya-ye Tarihi-ye Gorgan va Deşt*, Tehran 1344 (1965).

NASİRİ, Mohammad Reza, *Nâsıreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Tokyo 1991.

NECEF, Ekber N. – ANNABERDİYEV, Ahmet, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003.

NECEF, Ekber N., *Karahanlılar*, İstanbul 2005.

NECEMÎ, Nasır, *İran der miyane tufan ya şerh-e zendegani-ye Abbas Mirza Naibü's-Saltana*, Tehran 1336 (1957) .

NEDİMÎ, Kemalleddin, *Ferheng va Temeddon Mardom-e Golistan*, Gorgan 1378 (1999).

NESEVİ, Muhammet, *Soltan Celaleddin Menburnun Ömür Beyanı*, Türkmenceye çev. K. Ballıyev, Aşgabat 2001

NİRUMAND, Bahman, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)*, çev. A. Gelen, Ankara 1968.

NURBADOV, Kasım, *Ahmet Ahundov-Gürgenlinin Edebi Mirası*, Avtoreferat, Aşgabat 1994.

OBERLİNG, Pierre, "Atatürk and Rezâ Shâh", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1994, s. 651-659.

OBERLİNG, Pierre, "Atatürk ve Rıza Şah", çev. H. Mert, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 12, 1997, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, s. 209-214.

OBERLİNG, Pierre, "İran'ın Türk Halkları", haz. M. Baindrige, *Dünyada Türkler*, çev. M. Harmancı, İstanbul 1995, s. 147-157.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı*, İstanbul 2000 (3. Baskı).

OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002.

OLSON, Robert, *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik*, çev. K. Acar, Ankara 2005.

OVNUK, Hangeldi, *Eyran Türkmenlerinin Medeniyetinin Tarıhı (XIX-XX asırlar – Türkmenistanın Garaşsızlıgına Çenli)*, Türkmenistan İlimler Akademisi Şaca Batırov adındaki Tarih Enstitüsü, Basılmamış tez, Aşgabat 1995.

ÖNDER, Mehmet, "Komşumuz İran", *Türk Yurdu*, II, Sayı (2(284)), (Mayıs) 1960, Ankara, s. 14.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi İsfahan (650-1500)", *Turco-İranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 449-489.

ÖZKAN, Nevzat, *Türk Dünyası*, Nüfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat, Kayseri 1997.

ÖZTUNA, Yılmaz, "Kaçarlar", *Türk Ansiklopedisi*, XXI, Ankara 1974.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar*, İslâm Devletleri, I, Ankara 2005.

PAGLIARO, Ant., "Parsîler", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, IX, Eskişehir 1997, s. 510-512.

PAYTIK, Anna, "Türkmensahra", *Aşgabat*, Sayı 5, 1994, Aşgabat, s. 58-60.

PEHLEVİ, Farah, *Anılar*, Fransızcadan çev. R. Öke, İstanbul 2004, (3. Baskı).

PENAHİYAN, Mahmud, *Ferheng-e Cografya-î Millî Torkan İran-e Zemin*, I, (Baskı yeri yok), 1351(1972).

PENAHİYAN, Mahmud, *Ferheng-e Cografya-î Millî Torkan İran-e Zemin*, III, (Baskı yeri yok), 1973.

PRENSES SÜREYYA, *Sürgündeki Prenses Süreyya*, İstanbul 2003.

PRİOUX, A., *Les Russes dans I'Asie Centrale. La derniere. Campagne de Skobelew*, Paris 1886. Weil Maurice H., *L'expėdition du General Skobelew contre les Tourkmenes et la prise de Gheok (Denghil) Tepe*, Paris 1881.

Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii, Sbornik Arhivnıh Dokumentov, haz. A. İlyasov, Aşhabad 1960.

PURKERİM, Huşeng, "Cameha va honerha-ye amiyane der İnçeburun", *Honar va Mardom*, No. 79, (Nisan) 1969, Tehran, s. 31-52.

PURKERİM, Huşeng, "İnçeburun", *Honar va Mardom*, No. 71, (Eylül) 1968, Tehran, s. 43-56.

PURKERİM, Huşeng, "İnçeburun", *Honar va Mardom*, No. 73, (Kasım) 1968, Tehran, s. 25-41.

PURKERİM, Huşeng, "Torkemanha-ye İran berrasi-e zeminiha-ye ictimaî", *Honar va Mardom*, No. 61-62, (Kasım-Aralık) 1967, Tehran, s. 49-64.

PURKERİM, Huşeng, "Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 41-42, (Şubat-Mart-Nisan) 1966, Tehran, s. 29-42.

PURKERİM, Huşeng, "Torkemanha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 50, (Aralık) 1966, Tehran, s. 23-34.

PURKERİM, Huşeng, Torkmenha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 63, (Şubat) 1968, Tehran, s. 25-33.

PURKERİM, Huşeng, "Torkmenha-ye İran", *Honar va Mardom*, No. 64, (Şubat) 1968, Tehran, s. 55-62.

QUAR, İsun, "Bir Devrimin Perde Arkası", *Güney Azerbaycan*, Sayı 4, (İlkbahar) 2005, Ankara, 88-105.

RABİNO, H. L., *Mazandaran and Astarabad*, London 1928.

RESULZADE, Mehmet Emin, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebişüreşed'deki Yazıları)*, haz. Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın, İstanbul 1993.

ROOSEVELT, Kermit, *Countercoup: The Struggle fort he Control of Iran*, New York, McGraw Hill, 1979.

RUDNIH, S., *İran*, Moskva 1940.

S. A., "İran Türkleri", *Çınaraltı*, I, Sayı 25, (Ocak) 1942, s. 5.

SABAHÎ, Houshang, *British Policy in Persia 1918-1925*, London 1990

SAHAROV, A., *Russkaya Kolonizatsiya Astrabadskoy Provintsii*, Pgr. 1915.

SAİKAL, Amin, "Kemalizmin İran ve Afganistan'daki Etkileri", çev. H. Mert, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 14, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1999, İzmir, s. 271-279.

Salavmalaeykim Yusup Aga!, der. O. Yagmır, Aşgabat 1999.

SAMOYLOVİÇ, A. N., *Abdu-s-Sattar Kazı, Kniga o bitvah Tekintesev*, SPb. 1914.

SAPAROV, Muhammetaman, *"Djeng-e Merv" kak persidskiy istoçnik po izuçeniyu istorii yujnogo Turkmenistan seredinı XIX v.*, Aşhabad 1990.

SARAY, Mehmet, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara 1995.

SARAY, Mehmet, "İran Türkleri", *Yeni Türkiye*, III, Sayı 16 (Özel Sayı II), (Temmuz-Ağustos) 1997, s. 1640-1645.

SARAY, Mehmet, "İran'daki Türkmenlerin Dramı", *Türk'e Çağrı*, I, Sayı 1, (Mayıs) 1979, s. 28.

SARAY, Mehmet, "Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan'ın İşgali", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV, Sayı 1, 1986, Ankara, s. 85-92.

SARAY, Mehmet, "Türkmen İl'i ve Boyları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 13 (Ord. Prof. Dr. A. Z. V. Togan Özel Sayısı), fasikül 1, Erzurum, 1985, s. 265-276.

SARAY, Mehmet, "Türkmenler", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, XII, İstanbul 1988, s. 661-673.

SARAY, Mehmet, "Türkmenlerde Çapul Meselesi ve Bunun Doğurduğu Problemler", *Türk Kültürü*, XX, Sayı 225-236 (236), (Aralık) 1982, Ankara, s. 888-892.

SARAY, Mehmet, "Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento", *Türk Kültürü*, Sayı 197, s. 257-263.

SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1987.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994.

SARAY, Mehmet, The Turkmens In The Age Of Imperialism: A Study Of The Turkmen People And Their Incorporation Into The Russian Empire, Ankara 1989.

SARAY, Mehmet, *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento) Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Ankara 1999.

SARAY, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara 1999.

SARAY, Mehmet, *Türkmen Tarihi,* İstanbul 1993.

SARAY, Mehmet, *Türkistan Türkleri*, İstanbul, 1984.

SARAY, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996.

SARAY, Mehmet, "1978 Türkmen Cumhuriyeti", *Türk Kültürü Araştırmaları*, VII-X, Sayı 1-2, 1970-1973, Ankara, s. 151-154.

SARISAMAN, Sadık, "İran'lı Bir Türk Lider: Mirza Küçük Han", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 137, (Mayıs) 1998, İstanbul, s. 19-31.

SARLI, Arazmuhammed, *Tarih-e Torkemanistan*, II, Tehran 1383 (2004).

SARLI, Arazmuhammed, *Tarih-e Torkemanistan*, I, Tehran 1384 (2005).

SASANÎ, Han Melik, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. H. Uygur, İstanbul 2006.

SEİDOV, R. A., *İranskaya Burjuaziya v Kontse XIX-Naçale XX v.*, Moskva 1974.

SENDJABİ, Mohtadir, "Turkmenı v Persii", *Turkmenovedeniye*, No. 7-8, (Temmuz-Ağustos) 1928, Aşhabad 85-92.

SHOKO, Okazaki, *Development of large-scale, farning in Iran, The case of province of Gorgan*, Tokyo 1968.

SKOCPOL, Thoda, "Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam", *İran Devrimi: Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, der. S. Üşür, İstanbul 1992, s. 54-200.

SKRİNE, C., *World War in İran*, London 1962.

Sobraniye aktov, otnosyaşihsya k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda, I, Moskva 1833.

Sogdiyskiye dokumentı s gorı Mug: Çteniye, perevod, kommentarii, yuridiçeskiye dokumentı i pisma, Moskva 1962.

SOHEYL, A., *İran*, İstanbul 1952.

STODDARD, Philip H., *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. T. Demirel, İstanbul 2003 (3. Baskı).

Stranı i Narodı, Yugo-Zapadnaya Aziya, Moskva 1979.

SÜKAN, Şinasi, "İran'ın Etnik Durumu", *Töre*, Yıl VII, Sayı 56, (Ocak) 1976, Ankara, s. 36-41.

SÜKAN, Şinasi, *Türkiye Cumhuriyeti Dışındaki Türk Toplulukları*, Ankara 1961.

SÜMER, Faruk, "Kaçarlar", *İslam Ansiklopedisi*, *TDV*, XXIV, İstanbul 2004, s. 51-53.

SÜMER, Faruk, *Kara Koyunlular*, I, Ankara 1984 (2. Baskı).

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1992.

SÜMER, Faruk, *Safeviler Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1995.

SYKES, Percy, *Ten thousand miles in Persia*, London 1902.

ŞİTOV, G. V., *Persiya pod vlastyu poslednih Kadjarov*, Leningrad 1933.

ŞOUGÎ, Abbas, *Deşt-e Gorgan*, Tehran 1316 (1937).

TAGİYEVA, Şövket Azizaga kızı, *1920-çi il Tebriz ısyanı*, Bakı 1990.

TAGİYEVA, Şövket Azizaga kızı, *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v İranskom Azerbaydjane v 1917-1920 gg.*, Baku 1956.

Tahran Ateşe Militerliği Raporu, Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası 1928.

TAPPER, Richard, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, çev. F. D. Özdemir, Ankara 2004.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

TECER, Ahmet Kutsi, "Memduh Şevket Esendal'in Ardından", *Türk Kadını*, VI, Sayı 72, (Mayıs) 1972, Ankara, s. 20-22.

TİHOMİROV, M. N., *Prisoyedineniye Merva k Rossii*, Moskva 1960.

TOGAN, A. Zeki Velidi, "Amu-Derya", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, I, Eskişehir 1997, s. 419-426.

TOGAN, Zeki Velidi, "İran Horasan'ında Yedi Hafta", *Hâtıralar*, İstanbul 1969, 469-485.

TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981 (2. Baskı)

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003, (8. Baskı).

TÜLÜMEN, Turgut, *İran Devrimi Hatıraları*, İstanbul 1998.

Türkiye'de Basılmış Farsça Eserler, Çeviriler ve İran'la İlgili Yayınlar Bibliyografyası, Ankara 1971.

Türkmen Galaları Hakında Rovayatlar, haz. B. Baymıradov, Aşgabat 2004.

Türkmen Hanları ve Serdarları, Aşgabat 1992.

Türkmence - Türkçe Sözlük, Haz. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhal Ölmez, Süer Eker, Ankara 1995.

USLU, Recep, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

UYAR, Mazlum, *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004.

UYGUNER, Muzaffer, "Doğumun Yüzüncü Yılında Esendal'in Türkçenin Özleştirilmesi Üzerine Düşünceleri", *Türk Dili*, XXXXVI, Sayı 377, (Mayıs) 1982, Ankara, s. 190-294.

UYGUNER, Muzaffer, "Esendal'in Siyaset Yaşamı", *Varlık*, LX, Sayı 1041, (Haziran) 1994, s. 44.

ÜSTÜN, İsmail Safa, "Safeviler'den Günümüze Kadar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, **s.** 400-404.

VAMBERİ, Arminiy, *Oçerki Sredney Azii*, Moskva 1868.

VAMBERİ, Arminiy, *Puteşestviye po Sredney Azii*, Moskva 1867.

VELİDİ, Ahmet Zeki, " 'Türkistan' İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan'dan" Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul 2005, Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, s. 25-38.

Vosstaniye 1916 Goda v Sredney Azii i Kazahstane, Sbornik Dokumentov, haz. S. G. Agadjanov, F. Azadayev, A. İ. Akatova, H. Ziyayev, F. N. Kireyev, N. S. Orlova, Ya. M. Serıy, O. D. Çehoviç, Moskva 1960.

WEİL, Captain, *Le Tourkmenie et les Tourkmenes*, Paris 1880.

WOODS, E. John, *Akkoyunlular*, çev. S. Özbudun, ek yazılar ve açıklamalar N. Sakaoğlu, İstanbul 1993.

YAGMIR, Oraz, *Magtımgulınama*, Aşgabat 1992.

YAKAR, Aytekin, "Memduh Şevket Esendal", *Hisar*, V, Sayı 5, (Mayıs) 1964, Ankara, s. 8.

YAMAUCHI, Masayuki, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul 1995.

YAZBERDİYEV, Almaz, *Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi*, çev. A. R. Annaberdiyev, İstanbul 2005.

YOMUDSKİY, Karaşhan-oglı, "İstrebleniye Turkmen vo imya spaseniya çeloveçestva", *Turkmenovedeniye*, No. 10-11, (Ekim-Kasım) 1928, Aşhabad, s. 13-24.

ZEBİHİ, Mesih (der.), *Gorgân-Nâme*, Tehran 1363 (1984).

ZEKİYAN, Bogos Levon, *Ermeniler ve Modernlik*, çev. A. Yılmaz, İstanbul 2002 (2. Baskı).

Zelili, Aşgabat 1991.

ZERFORUŞAN, Ahed, *İran'da Toprak Reformu*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Genel Sosyoloji Kürsüsü'ne sunulan *İran'da Toprak Mülkiyeti* adlı Doktora Tezinin 3. Bölümüdür), İstanbul 1973.

ÖZGEÇMİŞ

5 Aralık 1975 yılında Türkmenistan Devleti'nin başkenti Aşkabat'ta dünyaya gelen Ahmet Annaberdiyev, 1992 yılında Aşkabat'ta liseyi tamamladıktan sonra, aynı sene içinde Türkiye üniversitelerine açılan sınava katıldı ve Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümünü kazandı. 20 Ekim 1992 yılında ilk defa Türkiye'ye geldikten sonra, önce İstanbul'da Ankara Üniversitesi'ne bağlı TÖMER (Türkçe Öğretim Merkezi)'de bir sene Türkçe eğitimi aldı ve 1993 yılında üniversiteye başladı. 1998 öğretim yılında Tarih Bölümünden mezun olarak lisans eğitimimi tamamladı. Aynı yıl içinde Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans programını kazandı ve 2001 yılında *Türkmen Milli Kimliği ve XIX. Yüzyılda Türkmenlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1820-1905)* adlı bitirme teziyle bu alandaki eğitimini tamamladı. Eylül 2002 yılında Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı'nda Doktora programına başladı ve Aralık 2006 yılında *İran Türkmenleri (1881-1979)* adlı teziyle Doktor ünvanını aldı.

Telif eser:

Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003, Kaknüs yayınları. (Ekber Necef'le birlikte), 364 sayfa.

Çeviri eserleri:

Sergey G. Agacanov, *Oğuzlar*, (çev. Ekber Necef – Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul 2002 (1.baskı); 2003 (2. baskı); 2004 (3. baskı), Selenge yayınları, 454 sayfa.

Almaz Yazberdiyev, *Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi*, İstanbul 2005, Kaknüs yayınları, 312 sayfa.

Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, (çev. Ekber N. Necef – Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul 2006, Ötüken yayınları, 392 sayfa.

Makaleleri:

"Mangışlak'tan Horasan'a Türkmen Eli", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 153, (Kasım-Aralık) 2004, İstanbul, s. 227-240.

"Ruhname üzerine düşünceler", *KOCAV Bülteni*, Sayı 6, (Güz) 2005, s. 27-29.